УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік *ISSN 0130-5247* *Київ* *НАУКОВА ДУМКА*

СТАТТІ

В. В. ЛИПИНСЬКИЙ (Донецьк)

Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр.

Спочатку треба визначитися у смисловому навантаженні таких понять, як "концепція" та "модель". Під поняттям "концепція" слід розуміти "основну точку зору, керівну ідею, провідну думку", а поняття "модель" в широкому розумінні означає "будь-яке зображення, опис, схему, креслення, графік, план, карту якого-небудь об'єкта, процесу чи явища"[1].

У цій праці робиться спроба більш детально і з нових позицій проаналізувати українські концепцію і модель освіти третього десятиріччя XX ст. У попередній історіографії відповідні проблеми даного періоду розглядалися у контексті вивчення певних ступенів освіти, а не системи в цілому. Розробка цих проблем не мала спрямованого характеру і здійснювалася фрагментарно. Слід зазначити, що в попередній історіографії сформувалося переважно негативне та однобоке ставлення до концептуальних розробок та моделі освіти, які розроблялися Народним комісаріатом освіти України в 20-ті роки.

Автор висвітлює первісну російську концепцію і модель освіти, що втілювалися в УСРР у 1919 р., а також альтернативну концепцію та модель освіти, які отримали статус офіційних у республіці в 1920 р., розповідає про дискусії, котрі розгорнулися між прихильниками двох концептуальних напрямків в Україні і Росії у 1920-1922 рр.; висвітлює діяльність Наркомосу України у відстоюванні та удосконаленні своєї концепції та моделі освіти з кінця 1922 по 1929 р.

На вітчизняні концепції освіти істотно вплинули два напрямки у підготовці фахівців, які сформувалися ще у XIX ст. у Західній Європі та США, — "формальний" та "матеріальний". Перший, розроблений І. Гербартом (1776—1841 рр.), був спрямований на виховання гармонійно розвиненої особи. Другий, висунутий Г. Спенсером (1820-1903 рр.), відстоював суто практичну підготовку фахівців і виходив з ідеї прагматизму [2]. "Матеріальний" підхід до підготовки кадрів був значно поширений у США і Німеччині на початку XX ст. і дістав назву так званої "американської" моделі освіти.

У 1919 р. система освіти в УСРР будувалася під керівництвом народного комісара освіти В. П. Затонського на основі запозичених у РСФРР концепції і моделі освіти, які спиралися на "формальний" підхід до підготовки фахівців, а також на два грунтовних документи: Програму РКП(б), прийняту в березні 1919 р.,[3] й Положення про єдину трудову школу РСФРР, затверджене на засіданні ВЦВК ЗО вересня 1918 р.[4] Запозичена концепція та модель освіти не враховували соціально-економічну і національну специфіку України, були відірвані від реальних потреб економіки і в умовах господарської розрухи фінансове незабезпеченими.

Російська концепція освіти, яка використовувалась в Україні у 1919 р., згідно з закладеними в Програмі РКП(б) принципами, була націлена на підготовку загальноосвіченої людини, відокремлення загальної освіти від спеціальної (професійної), здобуття спеціальності у досить піз-

ньому віці, починаючи з 17-18 років, надання у спеціальних (професійних) навчальних закладах ґрунтовної теоретичної, а також політехнічної підготовки. Головною формою навчальної, трудової і виховної діяльності повинна була стати єдина трудова школа, де безплатно спільно навчалися діти обох статей до 17 років. Концептуально передбачалося проводити навчання рідною мовою.

Російська модель освіти передбачала створення дев'ятирічних загальноосвітніх шкіл, котрі поділялися на два ступені: перший — для дітей віком від 7 до 12 років (п'ять класів) і другий — для дітей віком від 12 до 16 років (чотири класи). Над середньою дев'ятирічною школою будувалася вища, яка забезпечувала спеціальну (професійну) підготовку і мала два види навчальних закладів — інститути і університети. Поряд з головною моделлю освіти будувалася допоміжна, яка складалася з шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), тобто призначалася для молоді з виробництва. Далі йшли технікуми та інші середні професійні навчальні заклади. Всі вони надавали як спеціальну (професійну), так і загальноосвітню підготовку — у ФЗУ на рівні семирічки і у технікумах — на рівні дев'ятирічки.

27 червня 1919 р. Наркомос України надіслав телеграму Наркомосу РСФРР, де запропонував скликати конференцію представників наркомосів радянських республік [5]. Ця пропозиція була прийнята. 16 і 21 липня 1919 р. у Москві відбулася нарада представників наркомосів національних республік *. У центрі уваги була розробка концепції та єдиної політичної лінії в справі освіти у дошкільних закладах, загальноосвітній школі, навчальних закладах професійної освіти, вищій школі. В результаті, у 1919 р. керівництво Наркомосу України слідом за Росією почало будувати модель освіти, що спиралася на так званий "формальний" підхід, який передбачав формування гармонійно розвиненої особи. У той же час ця концепція та модель освіти являли собою усереднений загатьноросійський варіант, котрий не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства.

Слід зазначити, що реальні на той час соціально-економічні умови в Україні, викликані наслідками війни, були значно гіршими, ніж у Росії. Україна була фактично неспроможною фінансове забезпечити реалізацію вказаної російської концепції та моделі освіти. Тому Наркомос України на початку 1920 р. відмовився від їх реалізації і почав розробку власної концепції та моделі освіти. "Зруйнування господарства було таким великим..., — писав новий нарком освіти Г. Ф. Гринько, — що саме на цій основі виникла потреба в перегляді освітньої політики, саме звідси виходить характерна для 1920 р. боротьба напрямків" [6].

Поряд з об'єктивними причинами у процес реформування системи освіти були привнесені і суто суб'єктивні фактори. Нове керівництво Наркомосу України в особі наркома Г. Ф. Гринька та його заступника Я. П. Ряппо, перебувало під впливом так званої "американської" моделі освіти, яка базувалася на матеріальному концептуальному підході й ідеях прагматизму.

Внаслідок зазначених об'єктивних і суб'єктивних причин на початку 1920 р. концепцію нової системи освіти було радикально переглянуто керівництвом Наркомосу України. Концептуальне обгрунтування своєї моделі освіти Наркомос України вперше оприлюднив у звіті за 1919 р., де було записано, що "головним напрямком усієї загальноосвітньої системи є в даний період професійно-технічна освіта..."[7]. 23 лютого 1920 р. на засідай -

* У книзі "Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919—1924 гг." (М., 1985. - С. 10) зазначається, що ініціатором проведення цих нарад виступила російська сторона. Але це не відповідає дійсності.

ні Наркомосу Гринько різко критикував систему освіти в РСФРР і вказав на відсутність у ній професійного напрямку[8].

Концептуальна теза про наскрізну професійну спрямованість освіти дістала відображення у будові освітньої моделі. Перша загальноукраїнська нарада з питань народної освіти (березень 1920 р.) вирішила, що в основу організації навчання дітей слід покласти на дев'ятирічну загальноосвітню школу, а семирічну, після якої діти навчатимуться в професійно-технічних закладах, технікумах, інститутах і академіях. 25 березня нарада затвердила модель освіти УСРР, що принципово відрізнялася від моделі освіти 1919 р.[9] За новою моделлю освіти вперше запроваджувалася рання професійна підготовка (починаючи з 15-річного віку); поєднувалася загальна освіта із спеціальною (через мережу професійних шкіл); зберігалася професійна наступність у навчанні (від школи ФЗУ до інституту) завдяки системі профільних вертикалей.

Концептуальні ідеї професіоналізації освіти були сприйняті не тільки Наркомосом України, але і частиною керівництва Наркомосу і ВЦРПС у Росії. В квітні 1920 р. на культурно-освітній секції III з'їзду профспілок член президії ВЦРПС Б. Г. Козелєв і О. Ю. Шмідт в категоричній формі наполягали на прийнятті "матеріальної" концепції освіти, на професійній підготовці кадрів [10].

У травні 1920 р. побачила світ брошура Г. Ф. Гринька "Чергові завдання радянського будівництва в галузі освіти". Це була доповідь на загальноукраїнській нараді з освіти, де він закликав взяти за основу професійно-технічну освіту. Гринько вважав безплідною і навіть згубною політику перетворення середніх навчальних закладів на загальноосвітній другий ступінь трудової школи. Концептуальні погляди Гринька відносно побудови нової системи освіти суперечили програмі партії і прийнятим на її основі державним документам. По-перше, він відкидав загальноосвітню спрямованість освіти і відстоював суто професійну. По-друге, наголошував на поєднанні загальної і професійної освіти у ранньому віці. По-третє, виступав проти суто теоретичної підготовки і абстрактних знань. По-четверте, наполягав на вузькопрофільованій підготовці спеціалістів, замість політехнічної. По-п'яте, закликав замінити єдину трудову школу як форму організації навчальної, трудової і виховної роботи дитячим будинком. Треба віддати належне принциповості і наполегливості, з якими він відстоював свої концептуальні погляди.

Одночасно з виходом згаданої брошури Наркомос України надіслав усім губернським відділам народної освіти тимчасову інструкцію про політику радянської влади в освітянській галузі, де зазначалося, що головну увагу треба "привернути до побудови професійно-технічної освіти... і ліквідації старших класів школи..." ". В серпні 1920 р. на II загальноукраїнській нараді з питань освіти була затверджена нова модель освіти на новий навчальний рік, яка запроваджувала для дітей віком до 15 років систему соціального виховання. Головним типом школи повинна була стати семирічка, яка складалася з двох концентрів — першого (1—4 класи) і другого (5-7 класи). На базі семирічок будувалися професійні школи, які давали учням середню освіту і певну спеціальність. Після закінчення професійної школи випускники мали змогу продовжувати освіту в технікумах (3—4 роки) й інститутах (4-5 років), які будувалися не один над одним, а паралельно. За цією моделлю університети повинні були ліквідуватися.

У той же час прибічники професійної освіти активізували діяльність і в РСФРР. Виступаючи з доповіддю на II загальноросійському з'їзді профспілки робітників освіти і соціалістичної культури (вересень 1920 р.)[12], О. Ю. Шмідт фактично запропонував продублювати в Росії модель серед-

ньої освіти, яка затвердилася в Україні, з тією різницею, що у два останні роки навчання передбачалося оволодіння учнями певною спеціальністю безпосередньо на виробництві. Враховуючи це, 25 вересня 1920 р. Г. Ф. Гринько виступив з доповіддю на засіданні колегії Наркомосу РСФРР "Про необхідність розробки єдиної політики", де категорично заявив, що "Наркомос України ні в якій мірі не збирався і не збирається сепарувати", але він не допустить "жодного рабського копіювання" досвіду роботи Наркомосу РСФРР [13].

Концептуальну тезу про навчання рідною мовою нове керівництво Наркомосу залишило без змін і почало втілювати її у практику. 4 травня 1920 р. Наркомос України видав постанову "Про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови", а 21 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв постанову "Про введення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою навчання"[14]. Для контролю за виконанням зазначених постанов було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли також Г. Гринько і В. Блакитний [5]. Завдання полягало в тому, щоб досягти пропорції між чисельністю національних шкіл і національним складом населення, але не йти шляхом насилля. Відповідаючи на запитання після виступу на III губернській нараді з освіти в Донбасі (квітень 1922 р.), Гринько говорив, що "у корінних українських губерніях українізацію проведено на 85—90 %, а в районах з інтернаціональним складом населення нав'язувати українізацію не доводиться. Оскільки ж будуть надходити вимоги — буде проводитись українська освіта учнів"[16].

Одним з ключових положень української концепції освіти стала вимога замінити школу дитячим будинком. 1 липня 1920 р. була оприлюднена Декларація Наркомосу України "Про соціальне виховання дітей". Цей документ спрямовувався на соціальний захист великої кількості безпритульних і голодуючих дітей. Однак тут же роз'яснювалася необхідність поступової заміни загальноосвітньої школи дитячим будинком, в якому виховуються усі діти віком до 15 років.

Спробу замінити колишню організаційну форму соціального виховання — єдину трудову загальноосвітню школу — новою — дитячим будинком, на наш погляд, було розпочато з трьох причин. По-перше, економічна катастрофа, яка охопила Україну у той час, прирекла понад мільйон дітей на голодну смерть. Єдиним порятунком для них залишився соціальний захист з боку держави. Організаційною формою такого соціального захисту вимушено став дитячий будинок.

По-друге, керівництво Наркомосу помилково вважало, що сім'я негативно впливає на виховання дитини. В тезах доповіді Г. Ф. Гринька на І загальноросійській нараді з питань освіти від 17 жовтня 1920 р. підкреслювалося, що "незмінно поширюється процес розкладу сім'ї та участі її як джерела виховного впливу ..." [7]. І в подальшому Гринько продовжував відстоювати тезу про нездатність сім'ї позитивно впливати на виховання дитини. В 1922 р. він стверджував, що "величезне послаблення сім'ї (особливо робітничої) — незаперечний факт. Сім'я втрачає здатність турботи про дітей"[18].

Таким чином, тимчасова тенденція ослаблення виховного впливу сім'ї, викликана економічною катастрофою в Україні на початку 20-х рр., помилково сприймалася керівництвом Наркомосу як стале явище, що прогресує. А вимушений захід щодо створення нової форми організації дитячого колективу (дитячий будинок) невиправдано зводився в ранг стратегічної мети.

По-третє, Наркомос України, захопившись педагогікою Заходу, вирішив використовувати дитячий будинок як нову форму організації дитя-

чого колективу. В доповіді на І загальноукраїнській нараді шкільних працівників (серпень 1922 р.) Г. Ф. Гринько говорив, що трудової школи у нас не існує, хоча вона "вже достатньо обгрунтована і теорією, і практикою педагогічної думки Заходу! Відгадка в тому, що в нас і дотепер відсутня організація школи, як дитячого колективу, що найлегше здійснити у дитячому будинку"[19].

Отже, в ідеї дитячого будинку керівництво Наркомосу вбачало можливість апробації педагогічних новацій Заходу в Україні. У той же час недооцінювалися вітчизняні педагогічні традиції.

Слід також зазначити, що на початку 20-х рр. вимушений захід щодо створення дитячих будинків помилково розглядався Наркомосом України як перспективне і стратегічне завдання. Єдине, що стримувало процес повної ліквідації школи, це брак коштів, оскільки утримання одного вихованця у дитячому будинку коштувало у десять разів дорожче, ніж учня у загальноосвітній школі. Але з поліпшенням економічної ситуації цю помилку почали потроху виправляти самі ж розробники зазначеної концептуальної тези. У виступі на Харківській губернській нараді з питань освіти (вересень 1922 р.) Я. П. Ряппо зазначив, що "у 1920 р. основу нашого соцвиху складав дитячий будинок. Але на найближчі десять років ми будемо розвивати і дитячий садок, і семирічку. Тому що...дитячий будинок не може дати тих умов, які потребують нові засоби і методи виховання і навчання"[20]. А у 1923 р. Наркомос України остаточно відмовився від ідеї повної заміни школи дитячим будинком, зробивши її головним осередком виховної, трудової і освітньої роботи.

Концептуальна ідея ліквідації школи як форми організації навчального, трудового й виховного процесів і заміна її новою формою — дитячим будинком розроблялась і реалізовувалась в найбільш скрутний економічний відрізок часу (1920 — літо 1922 рр.) і була виправданим і вимушеним тактичним заходом. На наш погляд, цілодобовий дитячий будинок ні в якому разі не перекреслював школу як форму організації навчальної, трудової й виховної роботи, а фактично доповнював її новими функціями, які за тих умов не могла забезпечувати сім'я (регулярне харчування, одяг, медична допомога, домашні уроки, організація дозвілля й т. ін.). В більшості дитячих будинків України здійснювалося шкільне навчання вихованців, чого не було в Росії.

Концептуально професійна спрямованість надавалась усій системі підготовки фахівців вищої кваліфікації. Задля цього керівництво Наркомосу розгорнуло перебудову системи вищої освіти на зразок професійно-технічних навчальних закладів. Одним з ключових завдань цієї перебудови було досягнення синтезу між спеціальною (професійною) освітою і загальною.

Найбільш вдалою формою цього поєднання вважалися технікуми та інститути. Заступник наркома освіти Я. П. Ряппо писав з цього приводу, що глобального перегляду потребують організаційні форми і уся система вищої освіти. Ось чому Укрголовпрофос поставив у порядок денний не реформу, а революцію — ліквідацію університетів і реорганізацію спеціальних вищих навчальних закладів[21]. При цьому він посилався на досвід французької революції, яка декретом 1792 р. ліквідувала усі 22 університети. В 1921 р. українські університети було ліквідовано. На їх базі створювались невеликі спеціалізовані вузи соціально-економічного, педагогічного і медичного спрямування. На наш погляд, ліквідація українських університетів була однією з концептуапьних помилок Г. Ф. Гринька і його однодумців, що призвело до значного зниження теоретичного рівня підготовки фахівців з вищою освітою і викликало невдоволення серед професорсько-викладацького складу. Вже наприкінці 20-х рр. українська вузів-

ська періодика друкувала матеріали з різким засудженням цієї акції і закликала негайно відродити університетську систему, що було зроблено тільки на початку 30-х років [22].

На наш погляд, однобоким є ствердження Г. В. Касьянова про те, що ліквідація університетів була проведена "з метою нейтралізації буржуазно-кадетної професури" [23]. По-перше, незрозуміле, яким чином стару буржуазно-кадетську професуру було нейтралізовано і вилучено з вищої школи, оскільки вона залишалася працювати у створених після реорганізації університетів інститутах. По-друге, російська концепція освіти передбачала наявність суто теоретичної підготовки, тому на існування університетів там ніхто не зазіхав. По-третє, процес нейтралізації і вилучення з вузів демократично налаштованих викладачів і професорів та висилання їх до Сибіру і за кордон розпочався саме в російських університетах в серпні 1922 р. і тільки восени та взимку 1922-1923 рр. досяг українських інститутів.

Отже, в 1920 р. в Україні чітко визначилися власні, альтернативні офіційній російській, концепція і модель освіти, які були сформульовані в документах Наркомосу і виступах його керівників. Ці концепція та модель передбачали, по-перше, максимальне наближення освіти до потреб економіки, що було цілком доцільним в умовах господарської розрухи. По-друге, принцип суто загальноосвітнього навчання відкидався, оскільки він не готував людину до життя, і замінювався принципом спеціальної (професійної) спрямованості освіти. По-третє, пропонувалося раннє поєднання спеціальної (професійної) і загальної освіти, починаючи з 15-літнього віку. По-четверте, відкидалося надання суто теоретичних і абстрактних знань, політехнічної освіти. По-п'яте, планувалося перенести загальноосвітню школу до дитячого будинку, значно розширивши коло її функцій. По-шосте, реалізовувалася теза про навчання рідною мовою, виходячи з принципу пропорційного співвідношення національного складу населення і кількості національних шкіл. По-сьоме, здійснювалася система профільних вертикалей, коли зберігалася наступність на усіх ступенях спеціальної (професійної) підготовки — від школи ФЗУ до інституту.

У 1920—1922 рр. між прибічниками російської і української концепцій освіти велися численні теоретичні дискусії і полеміка, які мали на меті розробку оптимальної спільної концепції та моделі освіти. В червні 1920 р. до Харкова прибув нарком освіти РСФРР А . В. Луначарський, який вів з цього приводу довгі суперечки *з* наркомом освіти УСРР Г. Ф. Гриньком. Але істотні концептуальні розбіжності між ними залишилися невирішеними. 24 червня 1920 р. Луначарський надіслав листа до Раднаркому УСРР, де висловив невдоволення реформою освіти, яку проводив Гринько [24]. Треба сказати, що українська концепція освіти дістала підтримку в певних колах у Росії. Тому для розробки спільної компромісної концептуальної політики в галузі освіти Наркомоси України і Росії вирішили провести партійну нараду.

З 31 грудня 1920 р. по 4 січня 1921 р. відбулася перша партійна нарада з народної освіти, де розгорнулася широка дискусія між представниками двох концептуальних напрямків. На цій нараді в поглядах прибічників професійно-технічної освіти відбулися зміни. Якщо протягом 1920 р. вони взагалі відкидали необхідність і можливість політехнічної освіти, то тепер стверджували таку можливість в майбутньому за умов зміни соціально-економічної ситуації, і фактично оголошували перехід до політехнічної освіти стратегічною метою. Слід підкреслити, що Гринько і Шмідт бачили перехід до політехнічної освіти не від загальної, а від технічної, що не зовсім влаштовувало Луначарського та його однодумців.

У свою чергу, прибічники загальноосвітнього підходу в прийнятих на нараді рішеннях також пішли на компроміс, який суперечив раніше роз-

робленим партійним і державним документам. Вони погодилися знизити термін навчання у загальноосвітній школі з дев'яти до семи років. Останні два роки (8-й і 9-й) відводилися на професійну освіту. Школи ФЗУ, професійні школи і технікуми мали здійснювати в основному спеціалізовану підготовку кадрів. Запропонована модель освіти була дуже близькою до тієї, що будувалася в Україні. Це стало, мабуть, найбільш вагомою перемогою Гринька, Шмідта та їх прибічників. В досягнутому компромісі вони зробили значно менше поступок, ніж їх теоретичні опоненти.

Аналізуючи підсумки наради, Г. Ф. Гринько потім писав, що "вона відіграла... величезну роль для розвитку системи освіти в Україні" [25]. Позитивну оцінку цій нараді дав А. В. Луначарський, який в листі до В. І. Леніна в січні 1921 р. писав, що розбіжності в поглядах Наркомосів РСФРР і УСРР на цей раз скоріше торкалися дрібниць. Однак досягнутий на партійній нараді концептуальний компроміс невдовзі був підданий нищівній критиці з боку В. І. Леніна, який в лютому 1921 р. надрукував в "Правде" статтю "Про роботу Наркомосу" [26]. 25 лютого 1921 р. пленум ЦК РКП(б) за участю Леніна прийняв рішення про усунення О. Ю. Шмідта від роботи в Наркомосі, що фактично означало припинення дискусій про концепцію та модель освіти в Росії і позбавляло теоретичних опонентів можливості брати участь у реформуванні системи освіти.

Таким чином, партійне керівництво РКП(б) на чолі з Леніним виявило нетерпимість до своїх теоретичних опонентів, зірвало досягнутий в ході довгих дискусій компроміс, удавшись до відвертого адміністрування. На наш погляд, зроблений у статті Руднєва висновок, де він засуджує Шмідта і Козелєва у "впертому відстоюванні принципово неправильної позиції", не відповідає дійсності[27]. Справа у тому, що концептуальні погляди прихильників "матеріального" напрямку розвитку освіти несли в собі позитивні, доцільні ідеї, які не слід було відкидати за допомогою адміністративних заходів. Крім того, вони дотримувалися рішень, прийнятих на першій партійній нараді з народної освіти.

Після зазначених подій контакти між Наркомосами України і Росії в 1921 р. значно послабшали. Концептуальні розбіжності у підходах до реформування системи освіти призвели до того, що в Україні і Росії сформувалися відмінні моделі освіти. Підбиваючи підсумки реформування системи освіти в Україні в 1921 р., Я. П. Ряппо вказав на істотні розбіжності між Наркомосами України і Росії. Він підкреслив, що Наркомос України проводить ту політику, яка була визначена на січневій партконференції 1921 р.[28] Він також підкреслив відмінність моделей вищої освіти, особливо по університетах і технікумах, і зазначив, що інститути будуть поступово переведені в технікуми[29]. Останні давали вищу кваліфікацію інженера, агронома, економіста та ін.

У керівництва Наркомосу України були розбіжності з ЦК КП(б)У, який постійно вказував на необхідність зміни підходів до реформування системи освіти і виконання рішень програми партії. 21 січня 1922 р. на своєму засіданні Політбюро ЦК КП(б)У вимагало від Гринька замінити концепції та моделі освіти і наблизити їх до політики партії. Наступного дня Гринько надіслав листа секретарю ЦК КП(б)У Мануїльському і голові Раднаркому УСРР Раковському. В листі повідомлялося: "В зв'язку з тим поворотом, який прийняло обговорення питання про політику Наркомосу на засіданні Політбюро 21 січня, я з 22-го усунувся від керівництва Наркомосом і передав його Я. П. Ряппо"[30]. Слід зазначити, що то була вже друга заява Гринька у Політбюро ЦК КП(б)У про звільнення з посади наркома освіти. Першу заяву було розглянуто 10 травня 1921 р.[31] Однак як в травні 1921 р., так і в січні 1922 р. справа до відставки Гринька не дійшла. Невдовзі конфлікт було уладнано. Але непохитна позиція Г. Ф. Гринька стосов-

но концепції та моделі освіти, недодержання партійної дисципліни, постійний тиск з боку Наркомосу РСФРР врешті-решт призвели до того, що партійне керівництво вирішило усунути його з посади наркома освіти.

Спочатку жовтневий 1922 р. Пленум ЦК КП(б)У піддав критиці роботу Наркомосу і наркома освіти і вимагав усунення Гринька від обов'язків наркома "за намагання відокремити процес розвитку освіти в Україні від Росії та інших республік" [32]. А 24 листопада 1922 р. питання "Про роботу Г. Гринька" розглянули на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, де була визначена його подальша доля [33]. На посаду наркома освіти Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало В. П. Затонського [34].

Затонський не став на ходу зупиняти налагоджений попереднім наркомом освіти механізм і дуже обережно поставився до корекції концепції та моделі освіти. 22 листопада 1922 р. він доповідав на засіданні ВУЦВК питання "Про набуття чинності Кодексу Законів про народну освіту", де були об'єднані і закріплені на законодавчому рівні основні положення освітньої політики уряду України [35].

Слід зазначити, шо до кінця 20-х рр. керівництво Наркомосу України складалося переважно з прихильників української концепції та моделі освіти. Затонський спрямовував свою діяльність на усунення недоліків цієї моделі освіти. Активним прибічником останньої був О. Шумський. М. Скрипник, який змінив у лютому 1927 р. Шумського, продовжував відстоювати і удосконалювати українську модель освіти. Тому, незважаючи на дуже часту зміну наркомів, позиція Наркомосу України стосовно концепції та моделі освіти лишалася стабільною. І гарантом, фундаментом цієї стабільності, на наш погляд, була яскрава особистість незмінного заступника усіх чотирьох наркомів освіти Я. П. Ряппо, який ще у роки громадянської війни працював у народній освіті на Миколаївщині.

Наприкінці 1922 р. реально постало питання про створення єдиної союзної держави. Усвідомлюючи об'єктивну необхідність процесу зближення систем освіти в Україні і Росії, Наркомос України у той же час стояв на позиціях збереження своїх концептуальних основ та моделі освіти, і в цьому була своя логіка. Намагання Наркомосу РСФРР нав'язати Україні загальноросійську усереднену модель освіти не мали успіху. Тому з кінця 1922 р. і до завершення 20-х рр. Наркомосу України доводилось відстоювати і удосконалювати власну освітянську концепцію.

У грудні 1922 р. була відновлена робота нарад наркомосів союзних і автономних республік. Протягом року тривав підготовчий етап, який закінчився 1 грудня 1923 р., коли розпочала роботу нарада наркомів освіти союзних і автономних республік у Москві. На цю нараду Україна надіслала (за досягнутою раніше домовленістю) найчисленнішу делегацію, до складу якої увійшли 12 осіб на чолі з В. П. Затонським і Я. П. Ряппо. На нараді з доповіддю "Про систему народної освіти" виступила Н. К. Крупська, а в співдоповіді Я. П. Ряппо була зроблена спроба порівняти моделі освіти в Україні і Росії. Ряппо також підкреслив жорстку концептуальну позицію Наркомосу України стосовно професіоналізації усієї системи освіти, прихильність до так званої "американської моделі": "Ми можемо претендувати на більшу "американізацію" нашої системи..." [36]. 2 грудня відбулось обговорення доповідей. А. В. Луначарський відзначив поступове зближення концептуальних поглядів Наркомосів України і Росії, але вказав на надмірне захоплення в Україні "професіоналізацією" освіти, що зашкоджує загальноосвітній і політехнічній підготовці[37].

На грудневій 1923 р. нараді концепції і моделі освіти в Україні і Росії на рівні української семирічки і російського першого концентру другого ступеня (6—7 класи) були визнані аналогічними. Українську семирічку офіційно визнали єдиною трудовою загальноосвітньою школою. Нарада

схвалила відмову України від ідеї замінити школу дитячим будинком. Наркомос Росії погодився з пропозицією України ввести у школах виробниче (практичне і теоретичне) навчання учнів, починаючи з 6-го класу, шляхом так званої "індустріалізації" міських і "агрономізації" сільських шкіл. Принцип загальноосвітності і політехнізму було закріплено в українських школах ФЗУ, котрі спочатку розглядалися як вузькопрофільовані, монотехнічні навчальні заклади. До загальноосвітніх шкіл були віднесені українські навчальні дитячі будинки.

Разом з тим учасники наради не зуміли подолати принципові концептуальні розбіжності. Українська система освіти зберігала свою професійну спрямованість. Замість 8-го і 9-го класів загальноосвітньої школи, в Україні функціонувала професійна школа, яка поєднувала загальну і спеціальну (професійну) освіту. Істотна різниця зберігалась і в системі підготовки кадрів вищої кваліфікації. Ця різниця полягала у відмінності типів вищих навчальних закладів (в Україні — технікум, вечірній робітничий технікум, інститут; в Росії — інститут і університет) і принципів навчання (в Україні здійснювалася вузькопрофесійна підготовка; в Росії — політехнічна). Крім того, українська модель освіти передбачала наявність паралельної гілки освіти: чотирирічка — школа учнівства — вечірній робітничий технікум, які створювалися безпосередньо на виробництві.

Наведена українська модель, на наш погляд, мала низку певних переваг. Вона була економічно доцільною, максимально наближеною до потреб виробництва і відповідала реальним можливостям держави. Поєднання загальної і спеціальної (професійної) підготовки у школах учнівства і професійних школах давало змогу у віці 15 і 17 років мати певну спеціальність. В умовах перехідного періоду і господарської розрухи фактор ранньої професіоналізації набував важливого значення. Слід підкреслити чітко виражену соціальну спрямованість української моделі освіти, яка втілювалася через формування широкої мережі дитячих садків, денних, відкритих, цілодобових і навчальних дитячих будинків, дитячих містечок, трудових колоній і комун, навчальних закладів для дітей з дефектами здоров'я та ін. А наявність паралельної гілки освіти давала змогу без відриву від виробництва набути кваліфікацію майстра і інженера, що в умовах масового безробіття було принципово важливим.

У той же час, українська модель освіти мала певні недоліки, до яких слід віднести: низький рівень загальноосвітньої підготовки у школах учнівства і професійних школах, що призводило до відриву середньої школи від вищої; слабкий рівень теоретичної підготовки у вищих навчальних закладах та ряд інших.

У жовтні 1924 р. на черговій нараді наркомів союзних і автономних республік знову було поставлено питання про зближення систем освіти.* Але й на цей раз Наркомос України зумів відстояти власну стратегію. На цій нараді заступник наркома освіти Росії І. І. Ходоровський в розпачі заявив: "Ми з киргизами і з Туркестаном знаходимо спільне, а з Україною не можемо..." [38].

Позитивний досвід, накопичений практикою роботи, спільно використовувався Наркомосом України і Росії. У другій половині 20-х рр. Наркомос України переглянув своє концептуальне ставлення до технікумів.

* У кн.: Штамм С. І. Управление народным образованием в СССР (1917-1936 гг.) - М., 1985. — С. 144 — помилково стверджується, що розробка основних засад народної освіти для усього Радянського Союзу почалась у вересні 1924 р. на нараді наркомів освіти союзних республік. Фактично ця робота розпочалась у грудні 1922 р. і досягла максимальної ефективності у 1923 р. Нарада 1924 р. виявилась безплідною.

Значна їх частина була перетворена на інститути, котрим, як і в Росії, тепер відводилася вирішальна роль у підготовці фахівців вищої школи. Було ліквідовано розрив між середньою і вищою освітою. Термін навчання у професійних школах збільшився до 3-х років, що дало змогу значно розширити навчальний час на загальноосвітню підготовку. Це дозволило зробити професійну школу еталоном навчального закладу, який успішно поєднує спеціальну (професійну) освіту з освітою загальною на рівні десятирічки. 16 жовтня 1927 р. в доповіді на X сесії ЦБК СРСР А. В. Луначарський говорив про досягнення української моделі освіти, про впровадження десятирічки (семирічка плюс трирічна професійна школа) і про оптимальне поєднання в українській профшколі спеціальної і загальноосвітньої підготовки. "Ми самі, — заявив він. — наблизились в останній час до українського типу, і ось чому. Наша дев'ятирічка не дає людину, підготовлену до життя, а дає людину, підготовлену лише на шляху освіти. Що таке загальноосвічена людина? Це — дилетант і базікало. Якщо окрім загальної освіти він не одержав ще спеціальної освіти, він нікуди не годиться" [39].

По суті, А. В. Луначарський із запізненням на сім років повторив думку, записану Г. Ф. Гриньком у тезах доповіді на загальноросійській нараді "Соціалістична освіта юнацтва", які датовані 27 грудня 1920 р.: "Поняття загальноосвітньої, що не дає ні одної кваліфікації, школи для юнацтва в умовах перехідного періоду повинно бути відкинуте" [40]. У підсумку Наркомос Росії був вимушений визнати переваги української концепції та моделі освіти. До кінця 20-х рр. вони залишилися незмінними. В 1927 р. нарком освіти М. А. Скрипник в доповіді "Чергові завдання вузів" говорив про наявність істотних розбіжностей у системах освіти України і Росії[41]. А в березні 1929 р. Я. П. Ряппо відкидав необхідність і можливість уніфікації системи освіти України на зразок російської. Він запропонував у разі такої уніфікації будувати російську систему за українським зразком [42].

Отже, з моменту створення союзної держави і до кінця 20-х рр. Наркомосу України вдалося відстояти і зберегти власні концепцію та модель освіти. При цьому українська сторона зуміла їх удосконалити. Часткове зближення концепцій і моделей освіти здійснювалося на основі обопільного використання досвіду. Цей процес мав перспективи подальшого розвитку, однак був перерваний сформованою в СРСР ацміністративно-командною системою.

На наш погляд, українська концепція та модель освіти, розроблені Г. Ф. Гриньком і удосконалені практичною роботою протягом 20-х рр., були оптимально прагматичними, наближеними до потреб економіки і реалій життя, вдало поєднували загальну і спеціальну (професійну) освіту, мали чітку соціальну спрямованість, що була принципово важливіша в умовах перехідного періоду. Тому висновки Г. І. Ясницького, де він засуджує Гринька і його однодумців за "намагання здійснити на практиці лінію на ранню професіоналізацію" і за "орієнтування на буржуазний захід" [43], викликані суто суб'єктивними факторами і далекі від об'єктивної оцінки.

Сьогодні, коли розгорнуто роботу щодо реалізації Закону України "Про освіту" від 23 березня 1996 р., де частково враховано досвід української концепції та моделі освіти 20-х рр. (введення ступенів навчання, надання технікумам статусу вищої школи, забезпечення професійної наступності на різних стадіях навчання та ін.) [44], і у зв'язку зі значним скороченням мережі професійно-технічних училищ, на наш погляд, слід частину середніх шкіл і ліквідованих ПТУ перетворити на професійні школи, які б давали випускникам у 16 років середню освіту і певну спеціаль-

ність (бухгалтера, програміста, зв'язківця, менеджера, продавця тощо). У сучасних економічних умовах для багатьох сімей рання ділова спеціалізація її членів є єдиним законним шляхом забезпечити засоби фізичного існування. Крім того, досвід відкритого, денного, цілодобового, навчального дитячого будинку, дитячого містечка, трудової колонії та комуни нині дуже актуальний не тільки в Україні і Росії, а й у інших країнах СНД.

Сьогодні, залишившись без батьківської опіки, діти та підлітки викинуті на вулицю і регулярно поповнюють лави кримінальних злочинців. За даними міжнародних дитячих організацій, нині у Росії налічується приблизно два, а в Україні — більше одного мільйона безпритульних дітей (точну цифру не може навести ніхто). Витрати на утримання в місцях позбавлення волі одного злочинця в Україні становлять приблизно дві тисячі американських доларів на рік, а кількість ув'язнених перевищує 230 000. Тому в ідеї дитячих будинків різних форм сьогодні ми бачимо не тільки педагогічну, морально-етичну, а й економічну доцільність.

[1] Советский энциклопедический словарь. - М., 1983. — *С.* 624. 816.
[2] Георгнева Т. С. Высшая школа США на современном этапе. — М., 1989. — С. 84.
[3] К.ПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. - С. 48.
[4] Народное образование в СССР. Сб. док. и матер. 1917-1973 гг. - М., 1974.-С. 133.
[5] Культурное строительство в СССР 1917-1927. Док. и матер. - М., 1989. - С. 81.
[6] Гриньк о Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. — Харьков, 1923. — С 78.
[7] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 4.
[8] Головченк о А. До питання про систему професійного навчання // Наука і освіта. - 1929. - 7 квітня.
[9] Гриньк о Г. В. Очерки советской просветительной политики. — С. 81.
[10] Руднев П. В. Из опыта борьбы за ленинский принцип политехнического образования (февраль 1920 — февраль 1921 гг.) // В. И. Ленин и проблемы народного образования. — М., 1961. - С. 246.
[11] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 4.
[12] РЦЗВДНІ. ф. 12, оп. 3, спр. 87, арк. 2-35.
[13] Культурное строительство в СССР 1917—1927. — С. 101.
[14] Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду (1917-1959 рр.). Збірник документів в 2-х т. - К., 1959. — Т. 1. - С. 71.
[15] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 5, спр. 75, арк. 55.
[16] Просвещение Донбасса. - 1922. — № 1-2. - С. 55.
[17] РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 60, спр. 60, арк. 28.
[18] Гриньк о Г. В. Очерки советской просветительной политики. — С. 32.
[19] Просвещение Донбасса. - 1922. — № 3. - С. 23.
[20] Державний архів Харківської області, ф. р. — 203, оп. 1, спр. 781, арк. 62.
[21] Ряппо Я. П. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924 гг.): Сборник статей и докладов. - Харьков, 1925. - С. 5.
[22] Студент революции. — 1922. — № 1. - С. 6; Глаустерн О. Університет чи інститут // Наука і освіта. — 1929. — 10 березня.
[23] Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 24—25.
[24] Культурное строительство в СССР. - С. 98-99.
[25] Гриньк о Г. В. Очерки советской просветительной политики. — С. 98.
[26] Ленин В. И. Про роботу Наркомосу // ПСС. - Т. 42. - С. 322-332.
[27] Руднев П. В. Из истории борьбы за ленинский принцип политехнического образования (февраль 1920 — февраль 1921 гг.) // В кн.: В. И. Ленин и проблемы народного образования. - М., 1961. - С. 244-269.
[28] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1075, арк. 195.
[29] Студент революции. — 1922. — № 1. — С. 9.
[30] ЦДАГО України, ф. , оп. 20, спр. 1020, арк. 1.
[31] ЦДАГО України, ф. , оп. 145-а, спр. 11, арк. 5.
[32] ЦДАГО України, ф. , оп. 20, спр. 1020, арк. 21, 23.
[33] ЦДАГО України, ф. , оп. 145-а, спр. 11, арк. 57.
[34] ЦДАГО України, ф. , оп. 20, спр. 993, арк. 134.

[35] Державний архів Харківської області, ф.р. - 203, оп. 1, спр. 603, арк. 51.
[36] Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919-1924 гг. - М, 1985. - С. 49.
[37] Там же. - С. 92.
[38] Там же. - С. 199.
[39] Л у н а ч а р с к и й А. В. Десять лет культурного строительства в стране рабочих и крестьян. - М.; Л., 1927. - С. 49-50.
[40] РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 60, спр. 60, арк. 28.
[41] Студент революции. — 1927. — № 5. — С. 3—4.
[42] Р я п п о Я. П. В чем основные расхождения между системами народного образования в УССР и РСФСР // Наука і освіта. - 1929. - 24 березня.
[43] Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). - К., 1965. - С. 152.
[44] Закон України "Про освіту" від 23 березня 1996 р. // Право України. - 1996. — № 7. — С. 68-85.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Д. В. ВОЛОВНИКІВ (Київ)

Рим - Київ: історія одного апокрифа

Понад сто років минуло з того часу, як вийшла стаття видатного російського каноніста Павлова про підроблену "дарчу грамоту імператора Костянтина Великого папі Сильвестру" — найзнаменитіший західний середньовічний фальсифікат, суперечності довкола якого не вщухали протягом багатьох століть. Павлов перший звернув увагу на такий, здавалося б, непослідовний факт, що цей фальсифікат не тільки широко використовувався Західною Церквою, а й здобув широку прихильність у Росії, а ще раніше у Візантії '.

Підроблена "дарча грамота імператора Костянтина" (в оригіналі "Constitutum Constantini", пізніше звана просто "Donatio Constantini", на Русі часто ще називалася "Вено Константиново") — документ, який у часи середньовіччя складав юридичну базу для земної влади і цитувався багатьма римськими папами з метою відстоювати верховну владу Церкви стосовно імперії.

Вважалося, що імператор Костянтин Великий, який правив Римською імперією з 306 по 337 рр., після чудесного зцілення від прокази передав Сильвестру I, єпископу римському, в роках 314—335 свою земну владу.

У першій частині цього неординарного документа (так званій confessio) автор вкладає в уста імператора Костянтина Великого сповідання віри, поєднане з розповіддю про проказу, що вразила його, імператора, за попереднє нечестя, та чудесне зцілення від цієї хвороби через хрещення, отримане від папи Сильвестра.

Як вдячність за це тілесне зцілення та духовне відродження, імператор в другій частині грамоти (donatio) проголошує, що він передає папі у вічне володіння Рим, Італію та західні провінції Римської імперії з різними атрибутами верховної влади над ними. Разом з тим імператор проголошує римського понтифіка духовним головою всього християнського світу через надання йому зверхності над іншими патріаршими кафедрами — Олександрією, Антіохією, Єрусалимом та Константинополем, а також зверхність папської влади над владою імператора. Нагородивши таким чином папу Сильвестра, а через нього і всіх його наступників, Костянтин висловлює бажання перенести свою столицю до Візантії, де мало бути засноване місто Константинополь.

І наприкінці слідує урочисте затвердження, скріплене страшним закляттям: бути цим постановам незмінними на віки вічні. Підписаний документ був покладений Костянтином на гробі св. апостола Петра [2].

1. Коротка історія "дарчої імператора Костянтина" на Заході

"'Дарча імператора Костянтина", або просто "Костянтинова грамота", у середньовіччі була прийнята за автентичну, як можлива копія правного документа імператора Костянтина Великого, і послужила деяким середньовічним понтифікам ще одним інструментом в їх намаганнях продемонструвати перевагу Церкви над державою.

Насправді йдеться про документ, який дійшов до нас у двох редакціях — латинській і грецькій, скомпільований, як вважає більшість його дослідників, десь у другій половині VIII ст. і включений у середині IX ст. разом з іншими апокрифічними папськими документами до так званих псевдо-ісидорових Декреталій* [3].

У будь-якому випадку, залишається проблемною спроба визначити більш точний час та місце походження цього фальсифікату. Єдине, що можна зазначити з певністю, - це те, що орієнтовно "дарчу Костянтина" можна віднести до проміжку часу між другою половиною VII та першою половиною IX ст.ст. Складність у конкретному визначенні термінів пов'язана, насамперед, з проблемою визначення точного місця створення тексту, що, в свою чергу, обумовлюється розбіжністю у викладенні різними науковцями фактів та цілей створення "грамоти Костянтина"[4].

За двома основними версіями, "дарчу Костянтина" було створено або в Римі, в папській канцелярії, або в монастирі Сан Дені у Франції. Франкська версія, з якою погоджуються багато авторів, як минулого, так і сучасності [5], також підтримується рукописною традицією [6] та давніми канонічними збірками.

Теорія римського походження "дарчої Костянтина" мала багато прихильників, особливо в недалекому минулому[7]. Деякі автори пов'язували виникнення документа з поїздкою у Францію в 753 р. папи Стефана II, якому міг знадобитися цей документ як обгрунтування вимог, висунутих королю Піпіну Короткому. Інші автори відносять дату створення "дарчої Костянтина" до понтифікатів пап Павла I (757—767)[8], Адріана I (771-795) [9], Лева III (795-816) та пізніших понтифіків. Існує думка, що Лев III власноруч представив "дарчу Костянтина", обґрунтовуючи за її допомогою теорію "інвеститури" (тобто поставлення) імператора папою[10].

До детального філологічного аналізу документа часто приєднується й політичний аналіз тієї доби, коли на тлі занепаду та віддалення грецької і лангобардської могутності римські папи, починаючи від Стефана II, дедалі більше намагалися перебрати до своїх рук політичну владу.

Римська версія походження "грамоти Костянтина" здається вірогіднішою, хоча в цьому випадку залишається незрозумілою причина, з якої римські первосвященики майже протягом трьох століть не зверталися до такого, здавалося б, важливого для них документа, особливо у стосунках з Візантією. Пояснення цього малозрозумілого факту може критися в тому, що "дарча Костянтина" не становила собою ефективної бази для територіальних претензій.

Починаючи з XII ст., вже після Піпіна Короткого, римські папи переважно посилалися на різні дарчі імператорів, які мали правову силу. А "дарча Костянтина" в цих ситуаціях виконувала роль не правової бази для обгрунтування земної влади пап, а, скоріше, засвідчення гідності римських первосвящеників перед імператорською владою ".

Смілива містифікація знайшла свій шлях до поширення тільки через внесення її до псевдо-ісидорових Декреталій, складених між 846 та 852 рр.[12] Перші свідчення про це з'явилися десь у 867-868 рр. в творах паризького єпископа Енея, який у полеміці з Фотієм, патріархом константинопольським, для обстоювання римського примату посилався на "Костянтинову грамоту". В своєму творі "Проти греків" (Liber adversus graecos) він писав: "Імператор Костянтин... задля любові Божої та честі Петра, князя апостолів, своєю волею залишив трон Риму, передавши апо-

* Декреталії (лат.) — постанови римських пап з питань церковного, канонічного права; середньовічні збірники законів та інших правових актів.

стольському престолу владу над Римом, а також підкорив йому більшу частину різних провінцій..." [13]

Інші свідчення тієї ж доби подає Адон, єпископ Відня (+875), та Інкмар, єпископ Реймсу (+882), які у своїх творах виразно доводять переконання, що імператор Костянтин, переносячи з великої любові до апостолів Петра і Павла свою столицю на Схід, старий Рим залишив папі Сильвестру [14].

Але тільки 1053 р., тобто приблизно після трьох століть після створення та двох століть після першої появи "дарчої Костянтина" у псевдо-ісидорових Декреталіях, у листі папи Лева IX до патріарха константинопольського Михаїла Керуларія, написаному напередодні сумновідомої події 1054 р., зустрічається перше пряме цитування цього документа [15].

Внесення "дарчої грамоти Костянтина" до папського листа відіграло свою роль під час церковного розколу 1054 р. між Сходом та Заходом. Доктринальний лист папи Лева IX до патріарха Михаїла Керуларія, що торкався й митрополита Лева Охридського, був свого роду відповіддю на критику західної літургічної традиції, яку останній висловив у своєму листі до Іоанна, єпископа транійського.

Папа не зупиняється на окремих питаннях, оскільки вбачає в листі Лева Охридського напад на Римську Церкву та папський примат. Він попереджує "підсудних" про можливість, згідно з канонічними нормами, судової процедури над ними.

У листі папи Лева IX цитата з "дарчої Костянтина", що займає увесь його 13-й розділ, мала продемонструвати визнання з боку Костянтина за Римським престолом вищої духовної та світської влади. Ця вища влада обіймає в собі, на думку Лева IX, прерогативу вищої політичної влади, оскільки земне царство вважається включеним в царство небесне, управління яким і належить римському понтифіку.

В той же час папа Лев X намагається заручитися підтримкою імператора Костянтина IX Мономаха в боротьбі проти патріарха Михаїла Керуларія, нагадуючи при цьому імператорові про необхідність наслідувати імператора Костянтина Великого в його прихильності до Римського престолу й прагненні "утримувати та захищати привілеї, які після Христа ця видатна людина надала Апостольському престолу, підтвердивши їх та захистивши

Іб

В часи середньовіччя юридична сила та автентичність "дарчої Костянтина", незважаючи на окремі заперечення, не ставилися під сумнів. На правових наслідках цього документа в боротьбі з імператорами за інвеституру** наполягали папи XII та XIII ст.ст. Урбан II та Інокентій IV [17].

У XIII ст. з розвитком папської теорії ієрократії, тобто теорії про походження, навіть делегування влади імператора духовною владою вищеназвані римські первосвященики підкреслювали вагому роль "грамоти Костянтина", як одного з доказів світської папської влади над усією імперією. В такому контексті папа Григорій IX звертається в своєму листі 1236 р. до імператора Фредеріка II, нагадуючи йому про відречення Костянтина від імперії на користь папи Сильвестра [18].

Подальшого вдосконалення теорія папської зверхності досягла в знаменитому листі наступного папи Інокентія IV знову до Фредеріка II, якого було остаточно відлучено від Церкви в 1245 р. Папа зазначав, що всяка влада, "духовна і земна", належить тільки римському первосвященику, як наступнику апостола Петра, котрому, в свою чергу, вона була надана Господом Ісусом Христом.

Боротьба за інвеституру — боротьба папства з королівською владою за право призначати єпископів.

Акт імператора Костянтина, на думку Інокентія IV, був свого роду "поверненням повної та дійсної влади, яка незаконно посідалася імператором", її законному власнику, тобто римському папі. Таким чином, імператор може вважатися законним сувереном тільки після надання йому папської інвеститури.

Навіть якщо у "дарчій Костянтина" йдеться тільки про Захід, папа Інокентій IV обстоює свою зверхність над усіма державами, з огляду на свою прерогативу "намісника Христа" [19].

Наступні два століття характеризувалися продовженням та подальшим посиленням жорстокої боротьби між папською курією і французькою монархією, що досягла свого апогею за часів понтифікату Іоанна XXII та короля Людовика Баварського, анафематизованого папою в 1324р.

Під час цього гострого конфлікту, який фактично був епілогом у довгій історії запеклої боротьби за зверхність між двома найвищими владами середньовічного суспільства, здіймалися голоси як на підтримку ієрократичної доктрини пап, так і на захист прав імператора.

Привертає увагу той факт, що обидва табори в цьому випадку шукали собі підтримку в положеннях "дарчої Костянтина". На думку прибічників імператора, папа не мав земної влади, бо вона надавалася самим Богом і тільки імператору, і саме "грамота Костянтина" була опосередкованим доказом цього, оскільки до акту імператора Костянтина папи взагалі не мали ніякої світської влади [20].

З XV ст. почалася атака гуманістів на автентичність "дарчої Костянтина". Спроби її дискредитації формувалися на засадах історико-критичного методу в колах з реформаційними тенденціями, котрі характеризували епоху соборного руху в Західній церкві, не беручи до уваги позицію Констанцького собору 1414 р., який допускав, згідно з домінуючою думкою, автентичність документа.

Трохи пізніше, а саме в 1440 р., Лоренцо Балла - один з найвизначніших гуманістів, заслуга якого полягає у введенні в галузь юриспруденції нової методики із застосуванням філології в питаннях історії права, у своїй праці "Брехлива дарча Костянтина, яка фальшиво вважається за правдиву", зміг нарешті переконати світ у фальшивості "дарчої Костянтина" [21]. Навіть незважаючи на слабкі місця в аргументації Валли та неточності, які іноді трапляються в його лінгвістичному аналізі, твір видатного гуманіста беззаперечно демонструє, що цього документа було складено значно пізніше епохи імператора Костянтина Великого.

2. Коротка історія "дарчої імператора Костянтина" у Візантії

З часів другого Вселенського собору (381 р.) Константинополь постав не тільки другим Римом, як цього домагався імператор Костянтин, а скоріше Новим Римом. Пізніше, починаючи з патріарха Фотія, візантійці виробили історико-правову базу цієї теорії. Візантія стала Новим Римом перш за все тому, що імператор Костянтин перемістив імператорську владу з Риму до Константинополя.

Думка про те, що Римський престол внаслідок єресей втратив свою першість на користь Константинопольського патріархату, знайшла підтримку в церковних колах на Сході. Саме в цьому контексті застосовувалась "дарча імператора Костянтина" під час великих політичних суперечок між Візантією та Заходом.

Але постає питання, коли саме візантійці почали використовувати цей документ і як він міг до них потрапити? Цікаво, що найдавніший грець-

кий текст "дарчої імператора Костянтина", який дійшов до наших часів, цілком збігається з редакцією, використаною папою Львом у його листі до патріарха Михаїла Керуларія.

В ньому з певною вірогідністю можна вбачати грецький переклад, здійснений у Константинополі під час контроверсії з римськими легатами 1054 р. Переклад було зроблено, як вважається, самим патріархом Михаїлом Керуларієм і цитовано видатним візантійським каноністом Вальсамоном в його коментарях до 1 розділу 8 титулу Номоканону патріарха Фотія [22].

Взагалі ж у греко-православному світі "дарча Костянтина" теж вважалася за автентичну, однак тільки до початку XV ст., і також відігравала певну роль, хоча й не таку важливу, як на Заході. Історія вжитку цього документа на Сході почалася приблизно через сто років після подій 1054 р., в період розвитку могутності Візантійської імперії за часи правління імператора Мануїла I Комнена [23].

Найвидатнішим представником візантійської каноністики тієї доби був, як уже зазначалося вище, константинопольський архіварій, а пізніше патріарх олександрійський — Феодор Вальсамон. Він у своїх коментарях до канонів Вселенських соборів надавав Новому Риму всі права Старого Риму та коментував "дарчу Костянтина" на користь Константинопольського престолу. Вальсамон на підставі цього документа зробив висновок, що оскільки джерелом всіх папських привілеїв був імператор Костянтин, який переніс свій престол у Візантію, то всі ці привілеї перейшли до єпископа нової столиці імперії [24]. Вплив Вальсамона був досить великий і на наступні канонічні збірки, як, наприклад, "Сінтагма" Матвія Властаря[25].

Повні грецькі переклади "дарчої імператора Костянтина" з'явилися тільки наприкінці XIV ст. їх авторами, за припущенням А. Павлова, були вже окатоличені греки південної Італії[26]. Додамо, що останні досліди підтвердили багато припущень Павлова, зроблених ним понад сто років тому [27].

Але вже з початку XV ст. на Сході теж лунали заперечення проти автентичності "дарчої грамоти імператора Костянтина". Так, митрополит Макарій Анкірський, який жив у період правління імператора Мануїла Палеолога (1391 — 1425), за свідченням історика Мелетія, митрополита афінського [28], у своїй праці "Kata latinon" (Супроти латинян)[29] наводить деякі докази фальшивості "дарчої Костянтина", звертаючи увагу на її внутрішні протиріччя.

3. "Дарча грамота Костянтина" в Росії та в Україні

У Росії псевдограмота Костянтина стала відомою у слов'янському перекладі не пізніше XV ст. [30] Важливо зазначити, що тут, внаслідок відчуженості від інших країн та незнання полеміки довкола "дарчої Костянтина", аж до початку XVIII ст. ніхто не ставив під сумнів вірогідність цього документа. На відміну від інших країн в Росії "Костянтинова грамота" разом з іншими документами, такими, як, наприклад, "Статут князя Володимира", була непорушною основою майнових, судових та адміністративних прав духовної ієрархії і водночас церковним аргументом, найчастіше вживаним для утвердження прав Церкви проти їх порушень з боку держави, особливо під час секуляризації церковних земель та відстоювання церковної юрисдикції над всіма справами щодо кліриків.

Приклади першого дослівного цитування "Костянтинової грамоти" можна знайти в "Соборній відповіді" великому князю Івану Васильовичу

1503 р. з приводу пропозиції великого князя Московському духовному собору віддати до казни всі церковні та монастирські вотчини. Більшість учасників собору під проводом Иосифа Волоцького рішуче стала на захист недоторканості взагалі всіх церковних "стяжаній" [31].

З тією ж метою "грамота Костянтина" використовувалась ще в деяких документах тієї епохи, таких, наприклад, як "Слово кратко", написане латинським монахом Веніаміном за дорученням новгородського архієпископа Геннадія. Автор цього (зовсім не "краткого") "Слова", на відміну від інших, користувався латинською редакцією "дарчої грамоти Костянтина", вводячи тільки невеликі зміни в своєму тексті для його адаптації в православному середовищі [32].

Трохи пізніше, під час доби Стоглавого собору, скликаного в 1551 р., коли в урядових сферах Івана Грозного знову постало питання про монастирські та церковні вотчини, митрополит Макарій у своєму творі "Ответ царю Ивану Васильевичу отъ божественных правилъ о недвижимыхъ церковныхъ вещехъ, вданныхъ Богови въ наследіе благь вечныхъ", використовував майже половину другої частини "дарчої грамоти Костянтина" [33]. Ця ж сама частина "грамоти Костянтина", трохи скорочена, з трактату митрополита Макарія, утворила собою 60-й розділ постанов Стоглавого собору. Після такої рішучості більшості духовенства цар Іван IV навіть після смерті митрополита Макарія вже не наважувався піднімати питання стосовно церковної власності.

Для деяких церковних та громадських діячів "Костянтинова грамота" була до того ж підтримкою для розвитку ідеологічної концепції "Москва — третій Рим". Яскравим прикладом цього є новгородський апокриф "Повість про білий клобук", головна ідея якого — перехід церковної першості з "єретичного Риму" спочатку до патріарха константинопольського, а вже пізніше, через її втрату останнім внаслідок "агарянскаго насилія", — до Русі.

Але ніхто з ієрархів Руської Церкви не користувався "грамотою Костянтина Великого" так широко і разом з тим так тенденційно, як патріарх Никон, який навіть включив її до своєї друкованої Кормчої книги 1653 р. — офіційного кодексу канонічного права Руської Церкви, в чому, без сумніву, виявився намір патріарха мати у складі книги "божественних правил" статтю, авторитетом якої можна було б відхиляти різні зазіхання на права Церкви. Приклад порушення цих прав Никон ще до свого патріаршества вбачав в утворенні "Монастирського приказу", до відомства якого потрапляли всі громадянські справи духовенства, не виключаючи й вищих ієрархів.

"Костянтинова грамота" була для патріарха Никона також вагомою підтримкою в його теорії "священство вище від царства", особливо під час відкритого конфлікту з царем Олексієм Михайловичем [34].

Як відомо, папістські ідеї Никона про відношення духовної влади до світської були засуджені східними патріархами на соборі 1666-1667 рр.[35], але основа цих поглядів — "дарча грамота Костянтина" — залишилась у складі Кормчої книги зі значенням беззаперечного джерела церковного права.

Посилання на "Костянтинову грамоту" як на діючий закон робилися духовними ієрархами і при Петрі I (навіть напередодні його церковних реформ). Так, у 1700 р. останній руський патріарх Адріан у своїх відповідях боярам зробив кілька виписок з "Костянтинової грамоти".

Але після церковних реформ Петра вже ніхто більше не наважувався відстоювати права Церкви на підставі цього сумнівного документа, тим більше, що віри в його автентичність уже не було.

Слід зауважити, що сприйняли "грамоту Костянтина" як правдиву тільки в Московській Русі. Що ж до Південно-Західної Русі, яка на той час стала ареною запеклої боротьби між православними і католиками, то тут, у середовищі літературних захисників православ'я, мав місце абсолютно протилежний погляд на цю грамоту, або "Привілей Костянтина Великого" [36], як її тут називали.

Православні автори, зустрічаючи в творах своїх опонентів посилання на "Привілей Костянтина Великого" для доказу зверхності римських пап над всією Церквою, в тому числі і над Руською, вже з кінця XVI ст. почали висувати різні заперечення щодо його правдивості, запозичені головним чином від західноєвропейських вчених, які досліджували це питання.

Те, що в Польщі в середині XVII ст., як це не дивно, ще вірили в правдивість цього документа, довів польський історик Л. Кубала в своїй книзі, присвяченій Єжі Оссолінському, політичному діячеві першої половини XVII ст. В 1619р. Оссолінський взяв участь у війні Польщі проти Московії, де під час розграбування патріаршої ризниці було знайдено також грецький текст "дарчої грамоти Костянтина". Після інтронізації*** нового короля Владислава IV Оссолінський в 1633 р. був посланий як посол у Рим до папи Урбана VIII. На урочистій папській аудієнції в Римі 6 грудня 1633 р. Оссолінський підніс папі цей грецький рукопис.

Інший сучасник Оссолінського, Якуб Собеський дав таке пояснення цього акту: "Привілей Костянтина, що дійшов до московського скарбу з Греції, а вже потім з московської столиці потрапив до рук наших, був надісланий до Святого отця Урбана нашим королем Владиславом IV... Дійсно чудовий подарунок папі, а також і нашому королю" [37].

На жаль, Собеський не передав у своєму свідченні нічого про реакцію папи Урбана VIII на цей подарунок короля Владислава. Дивує інше, а саме те, що в Польщі початку XVII ст. не знали абсолютно нічого стосовно суперечок навколо автентичності "дарчої грамоти Костянтина", які вже велися більше двох століть, а також того факту, що в Римі в папських архівах зберігалися різні редакції цього тексту, в тому числі й грецькі.

З вищесказаного стає зрозумілим факт посилання польських католицьких авторів початку XVI ст. на "привілей Костянтина", особливо в церковній полеміці з православними богословами, у яких цей документ викликав абсолютно протилежну реакцію.

Перше виразне заперечення правдивості "Костянтинової грамоти" в Україні з'являється в книзі під назвою: "Апокрисисъ албо отповедь на книжкы о съборе берестейскомъ, именемъ людей старожитной релей греческой, через Христофора Филялета врихле дана (1597—1599)". Цей твір був написаний як відповідь на книгу "Синод Брестський" польського єзуїта Петра Скарги. Автор "Апокрисиса" в одному з розділів, відгукуючись про "Костянтинову грамоту", на яку посилається Скарга, зауважує, що коли ще жив імператор Костянтин, то Константинополь називався не Константинополем, а Візантією.

Іншим видатним полемістом був Мелетій Смотрицький, який у своєму творі "Фрінос", виданому під псевдонімом Феофіла Ортологоса у Вільно в 1610 р., помістив великий трактат про "привілей цезаря Костянтина", що складає другу половину третього розділу твору. В ньому Смотрицький висуває 14 різних аргументів, з яких випливає, що "той привілей не правдиво убраний в старі шати". Більшість поданих ним аргументів виявляють передусім історичну невідповідність документа часу імператора Костянтина (оскільки жоден з тогочасних істориків та історичних осіб не

" Урочисте сходження на престол обраного папи Римського чи патріарха.

згадує чогось подібного), а також присутність внутрішніх протиріч у ньому [38]. Окрім того, було б помилковим, завершує свою аргументацію Смотрицький, видавати за оригінальний саме грецький текст, оскільки вся законотворчість імператора Костянтина велась на латині, і зазначає: "Історик Євсевій свідчить (Смотрицький посилається на кн. 2 і 3 "Життя Костянтина". — *Д.* 5.), що на Нікейському соборі Костянтин говорив латинською, і він, Євсевій, власноруч переклав імператорські декрети на грецьку мову".

Від себе додамо, що головним джерелом майже всієї аргументації Смотрицького (це нам вдалося виявити після тривалого пошуку) була праця одного з послідовників Кальвіна, юрисконсульта Франціска Хотмана, хоча про нього жодним словом не згадується в трактаті. Хотман у своїй праці про боротьбу папи Сікста V проти Енріко Наварського, надрукованій у 1586 р., для опротестування відлучення того від Церкви вищеназваним папою звинувачував, між іншим, пап і в "злочині фальсифікації", наводячи як приклад "грамоту Костянтина", її розгляду Хотман присвячує 11 розділ свого твору [39]. Хотман використовує різні історичні праці, зокрема, історію Євсевія та отців Церкви, демонструючи повну відсутність в них будь-яких слідів "Костянтинового даріння". Смотрицький не згадує Хотмана, можливо, щоб не бути звинуваченим у кальвінізмі — до цього часто вдавалися католицькі автори першої половини XVII ст. стосовно православних в Україні через філокальвінізм патріарха константинопольського Кирила Лукаріса.

У 1617 р. Лев Кревза, архімандрит Віленського монастиря св. Трійці, захищаючи Брестську Унію, видав працю під назвою "Захист церковної єдності", на яку в 1621 р. Захарія Копистенський, який став Києво-Печерським архімандритом у 1624 р., написав твір-відповідь: "Палинодия сиречь Книга Обороны Святой Апостольской Всходней Церькви Кафолической и Святых Патриарховъ, и о грекох, и о россохъ христианехъ въ ласце Божой". У своїй праці Копистенський, між іншим, рішуче відкидає автентичність "грамоти Костянтина", зауважуючи, що "... привилей мель быти данный, не есть речь правдивая и овшемъ, подметь небылой речи" [40].

Фальшивість цього документа Копистенський послідовно демонструє в чотирьох пунктах, повторюючи вже традиційну аргументацію, а саме те, що за часів імператора Костянтина ще не існувало Константинопольського патріархату, що в канонах Вселенських соборів всі патріархати були наділені однаковою владою, що імператор Костянтин поділив імперію між своїми синами та що в Римі правили імператори і після Костянтина Великого.

Наприкінці своєї праці Копистенський, можливо, перший, привертає увагу читача до того факту, що цей "привілей" іноді знаходився в Номоканонах (Копистенський має на увазі тлумачення Вальсамона та Властаря). Він зазначає, що оцінка цього мусить бути залишена на розсуд східних патріархів, у той час як нам достатньо усвідомити, що цей документ "... патриархомъ не шкодить, ане владзы ихъ уменьшаетъ, ане тежъ быскупом римскимъ помагаетъ..." [41].

Ще раз Копистенський згадує "дарчу грамоту Костянтина" Великого в своєму вступі до другого видання (1624 р.) скороченого грецького Номоканона, якого було спочатку перекладено з грецької духовною особою — сербом у XVI ст., а вже потім надруковано Памвою Беріндою в Києві у новій переглянутій версії 1620 р. Рекомендуючи читачам, які хотіли б грунтовніше ознайомитися з церковними канонами, придбати алфавітну Синтагму Властаря, Захарія Копистенський застерігає, що до деяких її редакцій увійшло "...писаніе, аки огь Константина Великаго сотворенное: несть сіа вещь известная".

Це було написано в Україні за 29 років до появи в Росії "Костянтинової грамоти" в друкованій Кормчій патріарха Никона, що можна пояснити перш за все різною ситуацією, як історико-політичною, так і церковною, в Московській державі і Україні.

На той час Москва переживала досить спокійні часи з огляду на міжцерковну полеміку, тоді як стосунки між Церквою та державою були дуже загострені. Таким чином, у Московській державі "дарча грамота імператора Костянтина" була ще одним церковним аргументом проти державної секуляризації церковного майна, а для деяких церковних і політичних діячів навіть істотним внеском у розвиток ідеологічної концепції "Москва — третій Рим", як це добре видно з апокрифічного твору "Повість про білий клубок".

Безумовно, в такому історичному контексті ні в кого у Москві навіть не виникало ідеї перевірки джерел знаменитого підлогу. До того ж рівень освіти й знання богословської літератури Заходу не дозволяв росіянам винести це питання на обговорення вищих державних і церковних осіб. Власне кажучи, у московських церковних та державних діячів того часу навіть не виникало такої необхідності.

Тим часом в Україні православні автори, стимульовані полемікою з католицькою Церквою і маючи високий рівень богословської освіти, вже на початку XVI ст. почали демонструвати неавтентичність "дарчої грамоти Костянтина", запозичуючи аргументацію з творів західних авторів, як протестантських, так і католицьких, з якими були добре ознайомлені.

Цей короткий нарис, безумовно, подає історію "Костянтинової грамоти" на православному Сході, грецькому та слов'янському, тільки схематично. Найскладніше питання, яке, власне кажучи, залишається досі не вирішеним, — це походження слов'янського тексту документа.

А. Павлов після філологічного аналізу однієї з редакцій зробив припущення: якщо не сам текст, то його прототип неодмінно південнослов'янського, точніше сербського походження [42]. На думку А. Соболевського, прототип документа був болгарського походження, але, на жаль, автор нічим не підтверджує свою точку зору [43]. Таких же позицій дотримується і Ф. Томсон [44].

З приводу цих припущень залишається додати, що й після тривалих розшуків та консультацій із сербськими та болгарськими вченими поки що не вдалося знайти якихось слідів "Костянтинової грамоти" в творах південних слов'ян. Маємо надію, що майбутні дослідження допоможуть висвітлити це цікаве питання в історії одного з найзнаменитіших фальсифікатів середньовіччя.

[1] Див.: Павлов А. Подложная дарственная грамота Константина Великаго // Византийский временник. - 1896. - Т. 3. - СПб. — С. 18-82.

[2] Критичне видання латинської редакції *Constitutum Constanlini* вміщено в Fontes iuris Germanici antiqui, в Monumentia Germaniae Historica (далі — MG H). — Під ред. Horst Fuhrmann. — T. X. — Hannover, 1968 (далі — Fuhrmann H. Constitutum); грецький текст разом зі слов'янським міститься: П а в л о в А. Подложная дарственная грамота Константина Великаго// Византийский временник. — 1896. — Т. 3. — СПб. — С. 59~82.

[3] Пор. V a l l a L. La falsa donazione di Costantino. Introduzione, traduzione e note di Olga Pugliese. - Milano. 1994. - P. 14-15.

[4] Надзвичайно спірне питання походження "дарчої грамоти Костянтина" неможливо повністю дослідити в короткій статті. Найширше огляд існуючих гіпотез подано в працях: M a f f e i D. La donazione di Costantino nei giuristi medievali. — Milano, 1964; Fuhrmann H. Constitutum. — P. 48—51: A n t o n a z z i G. Lorenzo Valla e la polemica sulla Donazione di Costantino. Uomini e dottrine 28. - Roma. 1985. - P. 13-47.

Аналіз джерел "дарчої Костянтина" в Pohlkamp W. Privilegium ecclesiae Romanae pontifici contulit. Zur Vorgeschichte der Konstantinischen Schenkung. Fдlschungen im Mittelalter. ed. H. Fuhrmann. — Hannover, 1988—1990 // Schriften der Monumenta Germaniae Historica. — N 33. - P. 413-490.

[5] Численна бібліографія стосовно цієї гіпотези подана уGericke W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung? // Zeitschrift der Savigny-Stiftung fьr Rechtsgeschichte, Kan. Abt. — Weimar, 1957. - N 43. - P. 1-88. Цей автор припускає існування першоджерела "дарчої Костянтина" франкського походження, поступово розширеного в різні часи додатками римського походження. Зауваження на цю гіпотезу див.: P e t r u c c i E. İ. rapporti tr□ le redazioni latine e greche del Costituto di Costantino // Bolletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano. — 1962. — N 74. — P. 45, nota l.

Інші праці, що захищають франкське походження "дарчої Костянтина" перелічені в Antonazzi G Lorenzo Valla e la polemica sulla Donazione di Costantino. Uomini e dottrine 28. - Roma 1985. - P. 15, nota 12.

[6] Так, на думку багатьох авторів, найстарший рукопис "дарчої Костянтина" це Cod. Par. Lat. 2777, IX ст. Навпаки, згідно з Silva-Tarouca C. Un codice di Pseudo-lsidoro coevo del falso? // Miscellanea Isidoriana. - Roma, 1936. - P. 357-364, цей кодекс - Cod. 2777 відноситься до X ст. і вийшов з так званої "Псевдо-ісидорової майстерні", найдавнішим існуючим примірником якого є рукопис Cod. Ottobon. 93, написаний у місті Тур десь близько середини IX ст.

Третя точка зору є та, що найстарший існуючий рукопис "дарчої Костянтина" - це Cod. Vat. Lat. 630, на цьому наполягає W i l l i a m s S. The oldest text of the "Constitutum Constantini" // Traditio XX. - New-York, 1964. - P. 448-461.

[7] Пор. D o l l i n g e r J. Die Papst-Fabeln des Mittelalters. - Mьnchen, 1863. - P. 69; G r e g o r o v i u s F. Storia delta citta di Roma nel Medio Evo. — tr□d. di A.Casalegno. — Torino, 1973. - Vol. I. - P. 446; B a y e t C. La fausse donation de Constantin. - Paris, 1884. - P. 3; S d g m ь l l e r J. Die Konstantinische Schenkung in Investiturstreit // Theologische Quartalschrift. - 1902. - N 83. - P. 89-110; D u c h e s n e L. Les premiers temps de PËtat pontifical. - 3ете ed. — Paris, 1911. — P. 183; S c h ц n e g g e r A. Die Kirchenpolitische Bedeutung des Constitutum Constantini im frьhem Mitterlalter (bis zum Decretum Gratiani) // Zeitschrift fьr katholische Theologie. - 1918. -N42. - P. 338; C a r l y l e A. J. and R. W. A History of Mediaeval Political Theory in the West. - Edinburgh and London, 1903-1927. - Vol. I. - P. 290.

[8] Пор. L e v i s o n W. Konstantinische Schenkung und Silvester-legende // Miscellanea Francesco Ehrle. - 1924. - N 2. - P. 159-247; L a e h r G. Die konstantinische Schenkung in der abendlandischen Literatur des Mittelalters bis zur Mitte des 14. Jahrhunderst // Historische Studien.— 1926. — N 166. — P. l; S c h r a m m P. E. Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser // Historische Zeitschrift. — 1951. — N 172. — P. 453; Leonertz R. J. Constitutum Constantini destination, destinataires, date // Aevum. - 1974. - N 48. - P. 199-225.

[9] Пор. G e r i c k e W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung? // Zeitschrift der Savigny-Stiftung fьr Rechtsgeschichte, Kan. Abt. - 1957. - N 43. - P. 78.

[10] Пор. Ohnsorge W. L'idea d'impero nel secolo nono e l'Italia medioevale // Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo. — Spoleto, 1959. — P. 257—260.

[11] Пор. M a r t i n i G. Traslazione dell'Impero e donazione di Costantino nel pensiero e nella politica d'Innocenzo III. - Roma, 1933. - P. 67; K i r s c h G. La 'Donatio Constantini' // La scuola cattolica. - 1913. - N II. - P. 2.

[12] Пор. H i n s c h i u s P. Decretales pseudoisidorianae. — Lipsiae, 1863. — P. 249; Fouinier P. — Le Bras G. Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses decretales jusqu'au Decret de Gratien. - Paris, 1931-1932. - Vol. I. - P. 185; U 11 m a n n W. The Growth of Papal Government in the Middle Ages. - London, 1955. - P. 179.

[13] Aeneae Par. Liber adversus graecos. - Cap. 209 // PL. - Vol. 121. - C. 758.

[14] Див.: S. Adonis Vien. Chronicon, Aetas sexta // PL. - Vol. 123. - C. 92; Hincmarus. De ordine palatii. - C. 13 // MGH, Leg. sect. - Vol. II. - P. 522.

[15] Друковано у Will C. Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant. — Lipsiae et Marpurgi, 1861. — P. 65—81. Останню публікацію цього листа див.: P e t r u c c i E. Ecclesiologia e politica di Leone IX. - Roma, 1977. - P. 270-300.

[16] P e t r u c c i E. Ecclesiologia e politica di Leone IX. - Roma, 1977. - P. 233-234.

[17] Виразні сліди цього можна знайти в: Urbani 11 Papae. Epistolae, L. // PL. - Vol. 151. - C. 329; I n n o c e n t i i III Papae. Sermones de sanctis, VII // PL. - Vol. 217. - C. 481.

[18] Див.: його лист в MGH, Epist. saec. XIII. - Vol. I. - P. 604.

[19] Див.: цей лист в Acta imperii inedita saeculi XIII et XIV. — Ed. E. Winkelmann. — Innsbruck, 1885. - Vol. II. - P. 698.

[20] Див.: Giovanni di Parigi. De potestate redia et papali. - C. 10. - Paris, 1942. - P. 198.

[21] P e r t i l e A. Storia del diritto italiano. - Bologna, 1966. - Vol. II, parte 2. - P. 426.

[22] Photii partiarchae constantinopolitani Nomocanon // PG. - Vol. 104. - P. 1078-1082; Rails G. *e* Potli M. Syntagma. - Vol. I. - P. 144-149.

[23] K r a u s e H.G. Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054 // Aus Kirche und Reich. - Sigmaringen, 1983. - P. 157-158.

[24] Див.: Theodori Balsamoris patriarchae theopolis magnae Antiochiae opera quae reperiri potuerunt omnia canonica, juridica, dogmatica // PG. — Vol. 137. — P. 322, 486—487, 1131.

[25] Matje Viastara Sintagmat, azbucni zbornik vizantijskich crkvenich i drzavnich zakona i pravila. — ed. Stojan Novakovic. — Beograd, 1907.

[26] П а в л о в А. Указ. соч. - С. 29-30.

[27] Пор. K r a u s e H.G. Das Constitutum Constantini im Schisma von 1054 // Aus Kirche und Reich. - Sigmaringen, 1983. - P. 148-152.

[28] Meletion Athinon Ekklisiastiki istoria. - T. I. - Vienna, 1783. - P. 315-316.

[29] Ця компіляція починає собою збірник антилатинських творів, складений Єрусалимським патріархом Досіфеєм "Tomos katallagis" (Jassy, 1692).

[30] Пор. Thomson F. The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of the Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian *Constitutum (Donatio Constantini) //* Slavica Gandensia. - 1995. - N 22. - P. 68.

[31] Зимин А., Лурье Я. Послания Иосифа Волоцкого. — Москва—Ленинград, 1959.— С. 326.

[32] Докладно про "Слово кратко" та його автора див.: Л у р ь е Я. К вопросу о "латинстве" геннадиевского кружка // Исследования и материалы по древнерусской литературе. - Москва, 1961. - С. 68-77; G i r a u d o G. Slovo kratko. - Brescia, 1978.

[33] "Ответ..." вміщено: "Летописи русской литературы и древности". - Изд-е Тихонравова. - Т. V. - Отд. 111. - С. 129.

[34] Докладно про історію "Костянтинової грамоти" в Росії див.: П а в л о в А. Указ, соч. - С. 38-53.

[35] Див.: Собраніе государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегіи іностранньїх дел. — Т. 4. — Москва. — № 27. — С. 84—117.

[36] Пор. Thomson F. The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of the Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian *Constitutum (Donatio Constantini).* — P. 92.

[37] K u b a l a L. Jerzy Ossoli□ski. - Warszawa, 1924. - P. 397, n. 22.

[38] Детально ці аргументи подано в праці Павлова А. Подложная дарственная грамота Константина Великаго. — С. 54—57.

[39] Hotomanni F. Brutum Fulmen Papae Sixti V adversus Henricum Sereniss. — Caput XI // Goldast M. Monarchia S. Romani Imperil. - T. III. - Graz, 1960. - P. 98-104.

[40] Палинодия. — Вид. Гільтебрандт П. Памятники полемической литературы в Западной Руси. - Ч. I. - С. 323 // Русская историческая библиотека. - Т. 4. - СПб., 1882.

[41] Палинодия 326.

[42] П а в л о в А. Указ. соч. - С. 58-59.

[43] Соболевский А. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии // Сборник Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии наук. - Т. 88, № III. - СПб., 1910. - С. 223.

[44] Thomson F. The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of The Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian *Constitutum (Donatio Constantini).* — P. 67—69.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),
О. М. ЗАВАЛЬНЮК (Кам'янець-Подільський)

Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) *

З метою активізації науково-дослідної роботи професорсько-викладацького складу керівництво закладу надавало за бажанням можливість здійснити відрядження до наукових центрів України і за кордон, в ході яких професура не лише нагромаджувала необхідні матеріали для своїх досліджень, а й купувала для бібліотеки за університетські кошти необхідну літературу. Так, у вересні 1919 — липні 1920 рр. у таких відрядженнях побували професори В. І. Петр, М. Т. Геращенко, М. М. Хведорів, А. С. Малиновський, М. О. Столярів, П. М. Бучинський, П. В. Клименко, а також приват-доценти Л. Б. Б'ялковський, П. Г. Клепатський, М. А. Плевако, М. М. Васильківський, Й. Ф. Овсіюк, М. О. Драй-Хмара, І. А. Любарський, В. О. Геринович, С. Остапенко, О. А. Оленич, Х. М. Лебідь-Юрчик. Після повернення всі вони звітувалися перед факультетськими радами і правлінням університету про результати та витрати коштів. За неповними даними, ними було закуплено літератури майже на 1 млн крб. '

Студентська молодь брала приклад з професорів і створювала за їх зразком свою наукову організацію. З'явилися наукові гуртки — математичний, географічний, історико-економічний, гомілетичний, "Студія чистого християнства". Гуртки очолювали викладачі, які спрямовували роботу молодих науковців, доручали їм виступати з рефератами, готувати до друку в літографії курси лекцій викладачів, записані в аудиторіях. Гуртківці збирали наукові бібліотечки, допомагали відстаючим студентам, досліджували природні умови краю, працювали на метеостанції. У травні вони вирішили об'єднатись у єдине наукове товариство, дійсними членами якого стали лише ті студенти, які підготували чи опублікували наукову працю. Незабаром у студентському науковому товаристві налічувалося вже 7 секцій — математично-фізична, природознавча, дослідників природи, астрономічна, географічна, історико-економічна і богословська [2].

Університет жив багатогранним громадсько-політичним життям. Тут діяли осередки українських партій — соціалістів-федералістів і есерів, проводилися зібрання, присвячені різним державно-політичним подіям [3].

Велику активність виявляло студентство, об'єднане в ряд організацій — Раду студентських старост, Раду академічної громади, Раду студентської трудової артілі, Комітет студентів-емігрантів Наддніпрянської Укра-

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1999. - № 4.

їни, Товариство допомоги незаможним студентам. Найбільш масовою і дієвою була Рада студентських представників, яка представляла інтереси майже усієї університетської молоді. Рада структуризувалася через відділи: економічний, видавничий та культурно-освітній, який, у свою чергу, складався з гуртків - просвітнього, суспільних наук, драматично-концертного, бібліотечно-архівного, протиалкогольного і гуманітарного. Вона займалася "вибиванням" грошей на студентську їдальню, розподілом безплатних і дешевих обідів, влаштуванням студентського гуртожитку, ставила перед правлінням університету питання про призначення стипендій, різних фінансових допомог, звільнення від плати за право навчання, забезпечувала роботу студентської літографії, де друкувалися курси лекцій викладачів. Члени Ради збирали гроші для хворих студентів, розподіляли серед них одяг, продукти харчування, турбувалися про їх побутові умови, влаштовували літературно-музичні вечірки, в яких, крім студентів, брали участь викладачі і гості міста, займалися антиалкогольною пропагандою, збором матеріалів для університетського архіву тощо [4].

Рада студентських представників дбала про виховання національної і соціальної свідомості, розвиток творчої активності молоді. Важливу роль у цій справі відіграв студентський літературно-науковий журнал "Нова думка" (вийшло три числа, причому перший і другий були здвоєні). На його сторінках студенти друкували не лише свої поетичні, прозово-літературні й наукові твори, рецензії на різні видання, інформацію про своє життя, а й виступали з критичними матеріалами про університетські порядки.

Національна й політична свідомість частини студентства, особливо представників Східної Галичини, була досить високою. Наприклад, у грудні 1918 р., заручившись підтримкою С. Петлюри, організували Кам'янецький студентський полк. Восени 1920 р. чимало їх воювали в складі Запорозької дивізії армії У НР, усвідомлюючи, що на фронті вони не лише захищають інтереси Української держави, а й створюють умови для роботи рідного університету [5].

31 травня 1920 р. молодь заявила протест проти присутності озброєних польських жандармів на урочистій академії, присвяченій пам'яті І. Франка, вбачаючи у цьому порушення прав автономності університету, за яке на поляків "падає пляма сорому перед цілим культурним світом" [6].

Ще раніше, коли польська військова влада у Кам'янці вирішила депортувати студентів-галичан за Збруч через те, що на урочистому відзначенні 106-х роковин від дня народження Т. Шевченка вони заспівали пісню "Не пора ляхам служить", в університеті було проведено студентське віче, яке засудило намір поляків і оцінило його як "культурне насильство над українською нацією" [7].

Студенти виступили з різким протестом проти розпорядження єпископа Пимона, за яким українським священикам заборонялося правити Службу Божу українською мовою.

Молодь добре розуміла потребу захисту, збереження і розбудови Української держави. 2 травня 1920 р. її делегацію в складі 5 осіб прийняв головний отаман, що прибув до Кам'янця з короткочасним візитом. Він схвалив пропозицію про активну участь студентства у державному будівництві. Після цього було утворено мобілізаційну комісію, яка реєструвала бажаючих і направляла їх на роботу в різні міністерства [8].

Наприкінці квітня - на початку травня 1920 р. загальні збори студентів обрали комісію, якій доручили скликати Всеукраїнський студентський конгрес. Він мав відбутись у жовтні 1920 р. у Києві. У відозві "До українського студентства на Україні і поза межами її" від 21 травня 1920 р. наголошувалося, зокрема, що "зміна соціальних відносин, нові форми державного життя (в Україні. — **Авт.),** постання нових форм академічного життя

І нових академічних методів, — все це разом взяте поставило перед українським студентством необхідність перегляду всіх сторін студентської діяльності і, зокрема, академічного устрою". Саме ці питання і пропонувалось обміркувати на конгресі [9].

ЗО березня 1919 р. в університеті зорганізувалася "Спілка служачих", до якої увійшли службовці канцелярії і бібліотеки (менше 50 осіб). Як зазначалось у "Статуті" організації, вона мала на меті захист громадянських прав, матеріальних і професійних інтересів своїх членів, турботу про їх розумовий та моральний розвиток, виховання у них почуття Іромадянського обов'язку, любові до рідного краю. Спілка взяла у тимчасове користування університетську землю під городи, направляла в навколишні села обози для закупки за нижчими цінами сільськогосподарської продукції [10]. Після реєстрації організації в управлінні Подільського губернського комісаріату її управи, попередньо домовившись з управлінням університету, спілка брала участь у трудових відносинах, даючи свою згоду на прийняття чи звільнення службовців з роботи. "Бували випадки, що Управа Спілки відмовлялась від того, щоб дати опінію про кандидата, коли зовсім не знала його й не могла поручитись за нього, але бувало, що Управа Спілки була й проти прийняття якогось кандидата, маючи до того "докладні мотиви" ", — згадував голова цієї організації Ю. Гудзій.

Спілка видала один номер свого журналу "Наше життя", в якому розповідалося не лише про спілчанську, а й загалом університетську діяльність [12].

Професорсько-викладацький склад був для студентів і жителів міста прикладом гуманності й благодійності. Чимало його представників увійшли до Подільської організації Українського Червоного Хреста, яку очолював І. І. Огієнко. У листопаді 1919 р. вони відрахували 5 відсотків своєї платні на потреби хворих і поранених козаків армії У НР. У госпіталі надійшло 3824 крб. У січні 1920 р. на ті ж цілі професори і приват-доценти зібрали 6049 крб. 67 коп. [13] Вони також брали участь у підписних листах, які розповсюджував в університеті гуманітарний гурток РСП, вносили на потреби незаможного студентства певні суми грошей.

Професура проводила значну культурно-освітню і педагогічну роботу як серед жителів міста, так і краю. Разом з членами Подільської "Просвіти" викладачі університету і вчителі середніх шкіл восени 1918 р. відкрили у вузі 4-річну вечірню платну гімназію для дорослих з правами для учнів, її очолив І. І. Огієнко. Заклад давав бажаючим (передусім урядовцям і вільним слухачам університету) можливість, "не покидаючи служби, поповнити свою освіту, здобути матуру... Вступаючи до старших класів, хто за рік, хто за два міг здати іспити на атестат зрілості" [14]. У березні 1920 р. у гімназії налічувалося 150 учнів [15].

Національно-патріотичне виховання у закладі проводилося не лише в ході навчального процесу, а й через позанавчальні заходи. У 1919—1920 рр. тут проводилося свято Т. Шевченка. Два дні — 9 і 10 березня — оголошувалися вихідними, в ході яких здійснювалася урочиста панахида, читалися доповіді про світогляд і діяльність Великого Кобзаря, виступав студентський хор. З липня 1920 р. заклад урочисто відзначив четверті роковини смерті І. Франка. Колектив вшанував пам'ять українського критика і публіциста М. Євшана. На урочистому зібранні лунали доповіді, виступали симфонічний оркестр і художня самодіяльність. Було вшановано пам'ять одного з професорів університету — К. В. Широцького, який передчасно пішов із життя [16].

Особливою атмосферою виділялися свята, присвячені першій та другій річницям університету. Стужилися церковні молебні, виступав університетський хор. У 1919 р. на цей захід прибула Директорія на чолі з

С. Петлюрою, члени уряду. У виступі прем'єр-міністра І. Мазепи підкреслювалося, що "це свято дороге... для цілої України, для всіх тих, кому дороге існування нашої демократичної республіки, хто захищає добробут України", адже "університет є осередком найвищої національної культури, її надійна фортеця" [17].

На початку лютого 1919 р. при університеті розпочали роботу курси для підготовки вчителів вищих початкових шкіл. У серпні відкрилися курси української мови для вчителів-нсукраїнців. А в листопаді Рада професорів дала згоду про відкриття Міністерством освіти однорічних педагогічних курсів для вчителів середніх шкіл [10].

8 липня 1919 р. в університеті розпочали роботу 10-денні курси по підготовці 50 волосних інструкторів для Кам'янецького, Ушицького і Проскурівського повітів [19].

У жовтні було відкрито українознавчі курси для православного духівництва Кам'янця. 2 червня 1920 р. на базі богословського факультету розпочали роботу 3-місячні пастирські курси (60 осіб) з метою підготовки українських парафіяльних священиків та дияконів [2b].

Значна увага у лекційній пропаганді приділялася козакам армії УНР та місцевим робітникам і ремісникам. Наприкінці червня їм були прочитані безплатні лекції з історії України, історії української літератури, української народної нації, з економічних питань, сучасного становища політичних партій в Україні, української мови, історії українського літературного процесу та слов'янознавства. За свідченням очевидців, "лекції робітникам і козакам відвідує сила народу і буває, що велика університетська аудиторія ледве вміщає всіх слухачів" [21]. 10 серпня розпочалися ще одні курси — для урядовців, старшин і козаків Окремого корпусу кордонної охорони, на яких з лекціями виступали професор В. О. Біднов, приват-доценти П. Г. Клепатський і В. О. Геринович. У вересні на прохання культосвітньої управи Головного управління Генерального штабу армії УНР з лекціями перед військовими виступили приват-доцент О. Полянський, В. Чехівський, С. Козицький. Наступного місяця викладачі запропонували три лекції з історії українських січових стрільців [22].

Після виходу в світ книги В. Винниченка "Відродження нації" приват-доцент М. О. Драй-Хмара виступив перед викладачами, студентами і представниками громадськості з її аналізом [22a].

Зверталася увага на необхідність посилення релігійної пропаганди. Викладачі-богослови під час великого посту 1920 р. виступили перед православним населенням Кам'янця з лекціями церковно-історичного та філософсько-морального змісту, три з них були присвячені українській автокефальній православній церкві. Студенти богословського факультету, за дорученням Ради професорів, виступили в багатьох церквах Подільської єпархії з проповідями українською мовою [23].

Діяльність Кам'янецького університету, про яку йшлося вище, припала на час, коли влада в місті і регіоні належала українським патріотичним силам. Однак вже в середині квітня 1919р. вона змінилася. Після приходу червоного війська її перебрав ревком. Доки проводилися каральні й експропріаційні заходи щодо місцевого населення, університет певний час залишався поза увагою ревкомівців. Першим радянським заходом у закладі стала заміна печатки. Наприкінці квітня відбулося ще одне нововведення — рішенням відділу народної освіти ревкому заборонялася діяльність богословського факультету. Рада університету (орган, що прийшов на зміну Раді професорів і правлінню) на своєму засіданні від ЗО квітня 1919 р. змушена була ухвалити аналогічну постанову. Лише після повернення влади УНР опальний факультет знову відновив свою роботу. Це сталося 11 червня 1919 р. [24]

На цьому неприємності для університету не закінчилися. Вже на початку травня в приміщенні закладу вчинили обшук і вилучили папір, який влада використала для друку своїх наказів, розпоряджень і відозв. П. М. Бучинський, який на час відсутності І. І. Огієнка, що перебував у Східній Галичині, виконував обов'язки ректора, 9 травня надіслав наркому освіти В. Затонському телеграму такого змісту: "Прошу видати розпорядження місцевій владі аби вона не реквізовувала університетський папір, потрібний для друкування книжок і лекцій" [25].

З непрямих джерел відомо, що нарком відгукнувся на це прохання і "гарантував повну незайманість університетського майна і невтручання у видавничу роботу". Однак гарантії В. Затонського виявилися нетривалими. Коли на початку червня за Кам'янець спалахнули кровопролитні бої між військами УСРР і УНР, а ревком готувався залишити місто, видавничий відділ виконкому реквізував університетську друкарню і разом з нею 1300 пудів паперу. 2 червня новому комісарові народної освіти було направлено термінову телеграму з проханням "скасувати реквізиції (і) дати змогу університету проводити педагогічну (і) наукову роботу" [26]. Однак відповідь з Києва не надійшла.

Наприкінці травня під реквізицію попав будинок університету, який мали намір використати під канцелярію Бессарабського полку. Відтепер виникла загроза припинення функціонування й інших факультетів. З протестом проти цього виступило організоване студентство, яке, зрозумівши можливі наслідки цього заходу, направило ревкому свою декларацію, і взяло під свій захист університет. Зрештою, демарш виявився вчасним, заклад продовжив свою роботу. Проте виступ студентів не залишився не поміченим з боку "караючого меча революції". Університетську молодь неодноразово заарештовували по підозрінню в антибільшовицькій агітації, в зносинах з гайдамаками і т. п. У відповідь на це студенти взялися за зброю. Частина з них приєдналася до наступаючого українського війська, інша забезпечила патрулювання, підтримуючи порядок і спокій. Два студенти — Гаращенко і Приходько, а також асистент М. Любичанківський полягли в бою з більшовиками [27].

Університетську професуру ревкомівці сприймали як "контрреволюційний елемент". То ж не дивно, що найбільш непокірних викладачів карали за вимогами "революційного часу". 2 червня в помешканні декана богословського факультету, професора В. О. Біднова було зроблено обшук, під час якого вилучили гроші, ділові папери, а також печатку Правобережної філії Катеринославського українського видавництва. Після цього його, як і декана історико-філологічного факультету приват-доцента Л. Т. Білецького, було заарештовано і кинуто до місцевої тюрми [28]. Звільнення настало після того, як містом оволоділи українські війська.

Працівники університету (управлінці, техпрацівники), члени Спілки служачих 11 травня поставили вимогу, щоб їх представники увійшли до керівних органів закладу з правом вирішального голосу в усіх питаннях, крім навчальних, їх приклад наслідувала і Рада студентських представників. Обидві заяви були задоволені у другій половині місяця [29].

Революційні настрої, що поширювалися в місті, проникали в свідомість частини студентів, які вирішили дати бій "старорежимним порядкам" і зруйнувати свою бурсу. Щоправда, з поверненням університету до нормальної праці "революційна лівизна" поступилася місцем тверезому мисленню, і студентство визнало потребу приміщення для себе. На його прохання Подільська губернська народна управа виділила під бурсу будинок на Лікарняній площі, де раніше розміщувався дитячий притулок [30].

Якщо взаємини між ревкомом і університетом в період з 15 квітня по 5 червня 1919р. можна умовно назвати як переважно "мирне співіснуван-

ня", то наступний, що припадає з 11 липня до середини вересня 1920 р., слід вважати першим серйозним наступом правлячого режиму на український університет з метою його ліквідації. Вже 20 липня 1920 р. відбулося засідання Ради університету, на якому заступник ректора, проректор і секретар ліквідованої у спішному порядку Ради професорів вимушено зреклися своїх посад [31]. 23 липня рішенням ревкому в університеті створювалася посада комісара, офіційного представника влади у навчальному закладі, її посів студент природничого відділення фізико-математичного факультету А. Волянський, колишній голова РСП. 28 липня він видав свій перший наказ, згідно з яким правління університету перетворювалось у Господарчу раду, до якої увійшли: голова Ради університету, його заступник, декани фізико-математичного, історико-філологічного та сільськогосподарського факультетів, представники від студентства і службовці. Рада університету (склад попередній) тимчасово зберігалася. Всі протоколи Господарчої ради набирали сили після затвердження комісаром. З 11 липня знову закривався богословський факультет. А історико-філологічний і правничий зливалися в один ~ факультет соціальних наук [32].

Комісара зобов'язали провести перебудову управління вузом відповідно до постанови № 8 Державної комісії у справах вищої школи, копію якої було отримано 10 серпня 1920 р. [33] Цей об'ємний документ передбачав ліквідацію попередніх керівних органів університету і створення нових, з якісно новими функціями. Ними ставали Науково-шкільна, Наукова та Просвітня Ради, а також Господарчий комітет. Управління навчальним закладом повністю зосереджувалося в руках комісара. Його обов'язками були: затвердження інструкцій і наказів, а також прийняття постанов у справах, що стосувалися вузівського життя; контроль за виконанням декретів і розпоряджень наркома освіти УСРР; розгляд і затвердження річного звіту про наукову, навчальну й освітню діяльність вузу; вирішення питань, пропонованих університетськими радами, Господарчим комітетом або членами рад; придбання й використання будинків, приміщень і земельних ділянок; затвердження проекту загального кошторису видатків і доходів закладу; розгляд і затвердження пропозицій різних рад щодо штатів та зарплатні; розв'язання усіх питань, пов'язаних з організацією вузу [34].

Слід зазначити, що того ж дня (28 липня) комісар видав свій наказ № 4, яким зобов'язував голову Ради університету товариша М. М. Хведорова організувати протягом 4-х днів Наукову раду університету, його заступника Л. Т. Білецького — Просвітню раду, голову факультетських рад — протягом 3-х днів реорганізувати ці ради (вибрати президії, наділені виконавчими функціями), а також надіслати представників до Науково-шкільної ради та Господарчого комітету. Негайно мала бути сформована Господарча рада, термін повноважень якої поширювався на 3 роки. До неї входили по 2 особи від усіх університетських і факультетських рад, а також Господарчого комітету. Половину членів становили представники від Спілки служачих. Сюди автоматично входили комісар університету, а також з правом дорадчого голосу запрошений спеціаліст [35].

13 і 14 серпня 1920 р. відбулися вибори Наукової і Просвітньої рад. А 16 серпня А. Волянський розпустив дві Ради університету і Господарчу (у попередньому складі), ліквідувавши при цьому посади голови та його заступника в Раді університету [36].

Для забезпечення безперебійної роботи університету ревком, дотримуючись вимог декрету Раднаркому УСРР, видав йому охоронного листа, за яким "всякі реквізиції та займання будинків... рішуче забороняється". У серпні університет отримав ще два таких листи - від повітового земельного відділу при ревкомі та раднаргосиу [37].

Однак, незважаючи на всі ці документи, реквізиції університетського майна здійснювалися. Як свідчили у грудні 1920 р. декан сільськогосподарського факультету М. Т. Геращенко і комісар університету Д. Мізін, влітку із земельного господарства закладу різні радянські органи взяли продукції на суму майже 1 млн крб. [38]

У вересні знову постало питання про вилучення університетського паперу (50 пудів), який зберігався для видавничих цілей. Щоб запобігти черговій несправедливості, керівництво закладу змушене було апелювати до Раднаркому УСРР. У той же час комісар розпорядився закрити обидві університетські церкви, а одну з них запропонував використати під музей, з яким мав злитися кабінет мистецтв [39].

Наприкінці липня було оголошено прийом до університету. На відміну від попередніх правил, тепер від 17-річних громадян і старших атестатів та посвідчень про середню освіту не вимагали. Проте встановлювався мінімум знань, який щонайменше відповідав обсягу вищої початкової школи для кожного факультету. На навчання приймались у першу чергу діти трудящих, членів КП(б)У і соціалістичних партій, які були на платформі радянської влади і до вступу пропрацювали у радянських профспілках не менше 4 місяців та у відповідних парторганізаціях — не менше 6 місяців. До зарахування дійсними студентами всі слухачі вважалися кандидатами. Склавши перед спеціальною комісією, до якої входили порівну викладачі і представники від "революційного студентства", колоквіум в обсязі, встановленим тим чи іншим факультетом, кандидат зараховувався у дійсні студенти. На основі правил до університету було зараховано 539 осіб, 85 відсотків яких становили євреї [40].

Викладачі і співробітники змушені були засвоювати нові реалії вузівського життя, серед яких найбільш несподіваними виявилися комуністичні суботники. Два з них відбулися, наприклад, 31 липня (брали участь 40 чол.) і 7 серпня (41 чол.). Детальніше про них розповідає Ю. Гудзій: "...Доводилось чистити різні забруднені помешкання якихось інституцій на місті, розчищати залізничний тор на двірці, упорядкувати якийсь плац, де було все нагромаджено в купу: і дріт, і якісь бочки, і кола, і різний військовий інвентар; тут ми мусіли з місця на місце переносити той чи той предмет, щоб потім знов віднести туди, звідкіль його взято... Мусіли ми ходити на ті роботи й вертатись завжди у "військовому шику" ... Відмовлення від цих "суботників" грозило репресіями..." [41].

Студентів поки що залучали до інших справ, зокрема до ліквідації неписьменності дорослого населення. Цим займалося Грамчека. Його уповноважений Марчуков викликав на 19 серпня 12 студентів - "культурників", яким належало попрацювати за призначенням. На той випадок, якщо хтось з них не захоче прибути за розпорядженням, уповноважений попереджував, що віддасть їх "під суд революційного трибуналу" як злісних дезертирів, що "понесуть кару за законами військового часу" [42].

З вересня 1920 р. стало "чорним" днем для університету. Нарком освіти В. П. Затонський надіслав в усі освітні установи України телеграму такого вбивчого змісту: "Слід звернути увагу на Кам'янецький державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні у петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? - **Авт.).** Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівиці і поповичі (? — **Авт.).** В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладає там фінансове право (? - **Авт.).** Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компрометує радвладу" [43]. Це був, по суті, ма-

ніфест влади, спрямований на розгром небажаного їй університету. Але у той момент реалізувати це ганебне завдання не вдалося — не вистачило часу: в середині вересня ревком вимушено залишив Кам'янець, оскільки червоні війська, що воювали на польському фронті, спішно відступали з-за Збруча під натиском польських і українських дивізій. 16 вересня 1920 р. комісар, він же уповноважений вузу (відділу учбових закладів. — Авт.), змушений був терміново відбути у "відпустку" [43а].

Вже 19 вересня розпочався процес "дерадянизації" закладу: Рада університету відмінила назву "кандидат у студенти" і запропонувала студентам, яких прийняла на навчання без документів про освіту, негайно представити їх. Також було вирішено зарахувати осіб із середньою освітою у дійсні студенти, а бажаючих випускників вищих початкових шкіл — вільними слухачами з обов'язковим проходженням підготовчих курсів. Першокурсників і абітурієнтів зобов'язали, як це було раніше, скласти іспит з української мови. До 9 листопада його витримали лише 238 осіб, які перед цим подали необхідні документи [44].

Через 10 днів відновили роботу традиційні університетські органи — Рада професорів, Правління університету і деканати всіх п'яти (!) факультетів, у тому складі, який був визначений ще до приходу радянської влади [45].

16 листопада 1920 р. червоні війська знову вступили до Кам'янця [46].

7 грудня в університеті почав господарювати комісар Д. Мізін, який уже 10 грудня ліквідував посади ректора і проректора. 20 січня 1921 р. його замінив С. Бсрезін, а через 5 днів посаду повернув собі А. Волянський. Наприкінці місяця на основі старих навчальних планів (виняток становив факультет соціальних наук) фінішував осінній семестр 1920—1921 навчального року. До наступного півріччя студентів готували до більш якісної і відповідальної навчальної праці. В основу цієї роботи поклали декрет Радкаркому УСРР від 14 грудня 1920 р. "Про учбово-трудову мобілізацію студентів Академії інститутів теоретичних знань і інститутів народного господапства", який гласив: "1. Поставити заняття студентів старших курсів Академії і інститутів народного господарства в умови навчально-трудової повинності. 2. Мобілізувати на такі заняття студентів 3—4 курсів. 3. Зобов'язати мобілізованих виконати учбові плани в такі строки: випускних курсів — до 1.03.1921 р., останніх — до 1.10.1921 р. Причому термінове виконання завдань досягти інтенсифікацією і покращанням методів роботи. 4. Розповсюдити на студентів правила учбово-трудової дисципліни, контроль над нею і відповідальність за порушення її здійснювати в порядку студентів мілітаризованих вузів. 5. Взяти студентів, що переходять до посилених занять, на натуральне і грошове утримання держави, поклавши на органи Наркомпроду постачання їх по тиловій червоноармійській нормі, а на Наркомос — видачу грошового забезпечення в розмірі 6400 крб. на місяць" [47].

Однак вже з весни 1921 р. і студенти, і викладачі змушені були виконувати й фізичну роботу: першим належало щотижня відпрацювати від 9 до 18 годин у літній період і від 6 до 12 — у зимовий (в запежності від триместру навчання), другим — відповідно — 8 і 6 годин [48].

9 січня 1921 р. Науково-шкільна рада, керуючись розпорядженням вузу за № 276 від 31 серпня 1920 р. про перетворення Кам'янецького університету в Академію теоретичних знань у складі двох інститутів — соціальних та фізико-математичних наук, ухвалила переформувати заклад в Інститут теоретичних наук (Ітен) з подальшим розвитком його фахів у дворічній академії. Було визнано за доцільне залишити в складі Ітену Інститут сільськогосподарських наук (спільність наукових сил, засобів та господарських інтересів), виробивши з цією метою окремий статут [49].

Вся система викладання в об'єднаному Ітені поділялася на 3 концентри: перший — охоплював перших три триместри, в ході яких робилася основна підготовка, обов'язкова для студентів усіх трьох інститутів, що запроваджувалася з 1 січня 1921 р. для студентів-новачків (слухачі попередніх прийомів завершували освіту на базі І концентру із зарахуванням раніше вивчених дисциплін); другий — охоплював 6 (для Інституту сільськогосподарських наук — 9) триместрів і призначався для спеціалізації в рамках кожного інституту, що мав свої секції і відділи. У 4-му триместрі Ітену, в тому числі кожного інституту, проводилося спільне навчання за спорідненими секціями, а у 5—9-му - відбувалася спеціалізація у секціях і відділах; третій — становили теоретичні Академії відповідного фаху.

Керівництво діяльністю Ітену зосереджувалось у 4-х радах: науковій, науково-шкільній, культурно-просвітній та господарчій. У галузевих інститутах органами управління ставали їх Ради [50].

Становище наступника університету було досить складним. Вже у лютому 1921 р. А. Волянський доповідав наркомові освіти, що "Ітен матеріально зовсім не забезпечений. Служачі незадоволені, утримання немає з грудня. Праця проводиться в неопалених помешканнях" і просив відкрити для потреб вузу кредит в розмірі 10 млн крб. [51]

З тим, щоб остаточно покінчити з університетом, ліквідувати видимі сліди його існування, було проведено ряд відповідних заходів. Так, 27 грудня 1920 р. комісар звільнив з роботи 13 викладачів і співробітників університету, які 16 листопада разом з державними установами та відступаючими війська УНР покинули Кам'янець [52].

На початку січня 1921 р. квартиру І. І. Огієнка було поділено (вперше це сталося у серпні 1920 р.): одну кімнату виділили під семінар з вищої математики, дві інші дісталися секретареві Ради університету Д. Мізіну [53].

2 лютого уповноважений вузу А. Волянський видав наказ № 12, за яким "всі книги професорів-втікачів... повинні бути вилучені і введені до каталогів університетської фундаментальної бібліотеки" [54].

Незважаючи на рішення Науково-шкільної ради від 9 січня 1921 р., назва "Кам'янець-Подільський університет" продовжувала вживатися. Тому та ж Рада 2 лютого категорично ухвалює: "З огляду на те, що б(увший) Кам.-Под. ун-т реорганізовано, прийняти назву Кам'янець-Подільський Ітен" [55]. Нова назва приживалася повільно не лише серед працівників закладу, а й столичних чиновників.

Таким чином, дітище українського національного відродження - Кам'янець-Подільський державний український університет, який відповідав духові і потребам молодої незалежної Української держави, став можливим завдяки величезній праці подільської та столичної інтелігенції, старанням великого ентузіаста, відданого українській ідеї професора, першого його ректора І. І. Огієнка.

Заклад поступово зростав, закликаючи на свої 5 факультетів патріотично настроєних викладачів-науковців, молодь різних національностей з ряду регіонів, у тому числі Буковини, Галичини і Волині.

Збагачувалася його матеріальна база. Гордістю вузу стала фундаментальна бібліотека, створена зусиллями керівництва, професорсько-викладацького складу, освітніх закладів і широкої громадськості. Навчальний процес забезпечували понад 50 професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів, більшість з яких, незважаючи на велику матеріальну скруту, усвідомлювали потребу своєї праці для майбутнього України, дбали про підготовку високоосвічених кадрів. Студентство, що представляло в основному українські незаможні верстви, змушене було поєднувати навчальну працю із заробітками, демонструючи тим самим непохитне бажання здобути вищу освіту. Його громадсько-політична активність засвідчувала, що

енергія і творчість молодих, попри політичну незрілість, спрямована передусім на підтримку і захист української державності.

За більш як два роки свого існування університет став надійним культурно-просвітнім осередком, поширював серед населення і війська різноманітні наукові знання, дбав про підготовку і перепідготовку вчителів, священиків, різних церковних чинів, інструкторів, виховував студентів у дусі українського патріотизму, любові до рідного краю.

З встановленням радянської влади заклад виявився чужим і непотрібним для неї. Ще в серпні 1920 р. нарком освіти Гринько вказував, що це "єдиний осередок вищої української освіти на території УСРР" і обіцяв йому підтримку за умови, що той "буде грунтуватися на підвалинах комуністичної ідеології" [56]. Послідовно було спочатку деформовано, а згодом і знищено основи, які забезпечували самобутність, привабливість і національний характер вузу, що мав намір піднятися з часом до рівня європейського.

[1] КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 134, арк. 155; спр. 137. арк. 78 (зв.), 83, 88 (зв.), 95, 102 (зв.). 104, ! 13, 120; оп. 2, спр. 183, арк. 18; спр. 141, арк. 2; оп. 1, спр. 3, арк. 27; спр. 101, арк. 118; спр. 133, арк. ІЗ, 21 (зв.); спр. 134, арк. 66, 137, 3, 93, 155 зв., 172 (Підрахунки автора).

[2] Там же. ф. Р. 302, оп. 1. спр. 49. арк. 36 зв.; ф. Р. 582, оп. l, спр. 132, арк. 17; Наш шлях. - 1920. — 9 березня, 17 квітня. 8 травня; Подольский край. — 1920. — 22 октября.

[3] Життя Поділля (Кам'янець-Подільський). — 1918. — 29 грудня; Трудова громада. — 1919. — 23 жовтня; Див.: Громада (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 6 червня; Подольский край. - 1919. - 17 июня; Нова думка. - 1920. - Ч. III. - С. 37; Трудовий шлях. - 1919. - 29 червня.

[4] КПМДА. ф. Р. 582. оп. 1. спр 70, арк. 4; спр. 80, арк. 11; спр. 134, арк. 126 зв.; Україна. - 1919. - 28 жовтня; Трудова громада. - 1919. - ЗО листопада; Наш шлях. - 1919. - 17 грудня; Нова думка. - 1920. - Ч. 1-П. - С. 63, 64; Ч. III. - С. 3, 38, 39.

[5] Життя Поділля. — 1918. — 26 грудня; Слово. — 1920. — 2 чистопада.

[6] КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 132, арк. 1 зв.

[7] Нова думка. - 1920. - Ч. III. - С. 37.

[8] Наш шлях. - 1920. - 2 берез.; КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 69, арк. 1; спр. 79. арк. 2; Новий шлях. — 1920. — 6, 8 трав.

[9] Нова думка. - 1920. - Ч. 111. - С. 41.

[10] КПМДА, ф. Р. 582, оп. Ї.спр. 121, арк. 3; спр. 4, арк. 23; Наш шлях.- 1919. - 20 черв.

[11] Г у д з і й Ю. З життя Кам'янець-Подільського державного українського університету: Спомини лікарського помічника й скарбника університету. 1918-1920 // Наша культура (Варшава). - 1936. - Кн. 4(13). - *С.* 232.

[12] Див.: Наше жигтя. - 1920. - № 1.

[13] КПМДА, ф. Р. 582. оп. Ї.спр. 137, арк. 18 зв.; Наш шлях. - 1920. - ЗО січ., 14лют.

[14] Пащенко О. Назв, праця. — С. 676.

[15] КПМДА. ф. Р. 582, оп. 1, спр. 111, арк. 3 зв.

[16] Там же, спр. 3, арк. 59; Наш шлях. - 1920. — 5,9 берез.; Наш шлях. — 1920. — 2 лип., 8 лют.; Трудова громада. — 1919. — 21 верес.

[17] Україна. - 1919. - 23 жовт.

[18] КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1. спр. 93, арк. 3-3 зв.; Трудова громада. - 1919. - 19 серп., 13 листоп.; КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 16, арк. 155.

[19] Подольский край. — 1919. — 17 июля: Трудова громада. — 1919. — 17 лип.; Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 16 лип.

[20] Трудова громада. — 1919. — 8 жовт.; Наш шлях. — 1920. — 16, ЗО трав., 3 черв.

[21] Подольский край. — 1919. — 28 июня; Визволення (Кам'янець-Подільський). — 1919. - 29 черв.

[22] Трудова громада. — 1919. — 14 серп., 9 верес.; Україна. — 1919. — 21 жовт.

[22а] Новий шлях. — 1920. — 11 квіт.

[23] Наш шлях. - 1920. - 26 лют.; КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 39а, арк. 10.

[24] КПМДА. ф. Р. 582, оп. 1, спр. 41, арк. ЗО.

[25] Там же, спр. 21, арк. 3, 13.

[26] Там же.

[27] Трудовий шлях. — 1919. — 27 черв.; Україна. — 1919. — 23 жовт.

[28] Трудовий шлях. — 1919. — 27 черв.; Новий шлях. — 1919. — 11 черв.

[29] Г е р и н о в и ч В. Назв, праця. — С. 11.

[30] КПМДА, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 69, арк. 52.

[31] Там же, спр. 33, арк. 14.

[32] Там же, спр. 37, арк. 2; спр. 137, арк. 139.

[33] Там же, спр. 33, арк. 31.
[34] Там же.
[35] Там же, арк. 29, 30.
[36] Там же, арк. 16, 17. 35.
[37] Там же, спр. 108, арк. 63.
[38] Там же, спр. 36, арк. 34.
[39] Там же. ф. Р. 302, оп. 1. спр. 1, арк. 5; ф. Р. 582, оп. 1, спр. 114, арк. 114.
[40] Там же, ф. Р. 582. оп. 1, спр. 108. арк. 93: спр. 33, арк. 32; ф. Р. 302. оп. 1. спр. 5. арк. 71.
[41] Г е р и н о в и ч В. Назв, праця. - С. 14; Г у д з і й Ю. Назв, праця. - С. 294.
[42] Більшовик (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 19 серп.
[43] Цит. за: Т и м о ш и к *М.* Голгофа Івана Огієнка. — К., 1997. — С. 46—47.
[44] К.ПМДА. ф. Р. 582, оп. 1, спр. 1, арк. 39; ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 71 зв.
[45] Там же, ф. Р. 582, оп. 1, спр. 26, арк. 18.
[46] Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
[47] Там же, арк. 31.
[48] Там же, спр. 10. арк. 2; спр. 60, арк. 5-5 зв.
[49] Там же, арк. 2 зв.
[50] Там же, спр. 3, арк. 6 зв.
[51] Там же. ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 56; ф. Р. 582, оп. 1, спр. 40, арк. 1, 20, 22, ЗО.
[52] Там же, ф. Р. 582, оп. 1. спр. 119. арк. 113.
[53] Там же, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 35; спр. 3, арк. 20.
[54] Там же, спр. 60, арк. 18.
[55] Там же, спр. 3, арк. 13.
[56] Там же, ф. Р. 302. оп. 1, спр. 3, арк. 6 зв.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

Проблеми історії України нового часу

С. О. НАУМОВ (Харків)

Братство тарасівців

Понад 100 років тому, в 1893 р., у квітневому числі львівського часопису "Правда" було опубліковано програмний документ під назвою "Profession de foi молодих українців" (далі — "Символ віри"), що належав Братству тарасівців — першій після кирило-мефодіївців українській політичній організації на Наддніпрянщині. Він викликав значний інтерес української громадськості, привернув увагу Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, справив помітний вплив на подальше формування національної політичної думки.

Проте бурхливі події початку XX ст., вихід на історичну арену українських політичних партій відвернули увагу істориків, затінили діяльність братства, про яке навіть фахівці мають обмежену й суперечливу інформацію. Його історіографія вичерпується фрагментами загальних праць ', у тому числі найновіших [2], кількома оглядовими статтями [3], дослідженнями, присвяченими тарасівцям М. Коцюбинському[4] та М. Міхновському[5], і не дає цілісного уявлення про організацію. Існуюча джерельна база дуже вузька і фрагментарна: це нечисленні спогади братчиків [6] та матеріали слідства про діяльність харківського гуртка.

Останньому десятиріччю XIX ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60—70-х роках українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь обминала українофільські громади і вступала до народницьких

гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби М. Драгоманова та його послідовників — членів гуртків "українських соціалістів-федералістів" у Петербурзі, К. Арабажина в Києві, В. Мальованого в Харкові та ін. — у 80-х роках поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення (за зверхності останніх) не були підтримані в Україні, залишившися теоретичними або й зовсім непоміченими. Пошук нових ідей, шляхів, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років привів до виникнення ряду національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, котрі стали перехідним містком до утворення українських партій.

Першим серед них було Братство тарасівців. Воно виникло з невеликої групи однодумців, що склалася влітку 1891 р., — студентів Харківського університету М. Базькевича, М. Байздренка, І. Липи та дрібного урядовця (а не студента, як нерідко вказується в літературі) В. Боровика, їх об'єднали палкий патріотизм, прагнення боротися проти денаціоналізації, зросійщення, за національне відродження українського народу.

Група була створена під час проведення статистичних робіт на Полтавщині, якими керував відомий статистик, україножіл-старогромадівець О. Русов. Займаючись переписом міської нерухомості, молодь дістала змогу глибше пізнати життя українського люду, його побут, звичаї, настрої, мову. Цим сповна скористалася четвірка, свідомо обираючи для роботи невеликі містечка, де краще збереглося національне обличчя населення. "Ми, — згадував пізніше І. Липа, — вивчати народну мову, робили різні записи, цікавилися піснями, побутом і цілим укладом народного життя, записували етнографічні матеріали, читали по хатах українські книжки і т. ін." [7] За свідченням М. Байздренка, "враження було дуже міцне і... невтішне" [8].

Перебуваючи в Глинську під Ромнами (нині — Сумської області), четвірка скористалася перервою в обстеженнях і здійснила давню мрію — відвідала могилу Т. Шевченка. Творчість поета, його заклики до рішучої боротьби проти поневолення українського народу були для І. Липи та його товаришів джерелом натхнення і дороговказом. Перебування в "гостині" у великого Кобзаря в самому серці України справило на них надзвичайне враження, і вони поклялися на все життя бути вірними заповітам Шевченка: "Через увесь день чулась якась невидима присутність між нами генія... Не можна й вимовити, слова задля того дуже слабі, яке дуже глибоке й вельми незвичайне враження лишив по собі на мене той день... Велика й незабутня могила генія міцно чарівно з'єднала нас любов'ю. Дух же Тарасів був між нами німим і невидимим свідком нашої присяги, що ніхто з нас не схибне в бік, не покине своєї матері України...", — писав по свіжих слідах І. Липа [9].

Так було закладено основи Братства тарасівців — продовжувачів справи, думок і мрій великого Тараса. Про відвідання могили Т. Шевченка є свідчення практично всіх його учасників. Проте в деяких працях ці події відтворені неточно, вони датуються 1890, 1892 рр., серед засновників організації названо Б. Грінченка [10] і особливо часто М. Міхновського. Для останнього П. Мірчук навіть вигадав промову, нібито виголошену ним на Тарасовій могилі, в якій він пропонував створити братство ".

Об'єднавшись, тарасівці не збиралися повторювати шлях україножільських громад з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Подолання негативних аспектів україножільства було однією з основних цілей братства. Тому його члени докладали зусиль насамперед для створення розгалуженої таємної організації та розробки її програми, передусім політичної. Перші кроки в цьому напрямку показали, що грунт для виникнення українського політичного товариства є. Швидко орга-

візувалася "громадка" (вислів І. Липи) в Харкові. Спочатку до неї входили 8 чол.: крім двох фундаторів (В. Боровик залишився в Полтаві, а М. Байздренко невдовзі виїхав у Дерпт), М. Яценко, О. Кривко, Д. Дробиш, О. Столбин, О. Бурлюк, І. Зозуля. Як писав І. Липа, "було ще немало готових і свідомих членів до вступу до Братства, але Тарасівці приймали до своєї організації дуже й дуже обережно..." [12].

Братство тарасівців нерідко ототожнюють з харківською групою. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному на Чернігівщині, Оргієві у Бессарабії (сучасна Молдова) [13]. Ю. Липа вважав (безпідставно, на наш погляд), що філії були "по всіх більших українських містах, крім Львова", а також у селах [14].

Полтавський гурток, швидше за все, був організований В. Боровиком одразу після його повернення до міста після проведення статистичних робіт — наприкінці 1891 р. Навесні 1893 р. він підтримував зв'язки з харківським осередком, після розгрому якого переїхали до Полтави і включилися в роботу О. Столбин, Д. Дробиш, М. Дмитрієв [15]. Можливо, пізніше тут працювали О. та В. Міхновські [16]. У пошуках роботи В. Боровик у 1892 р. переїхав до Києва, де заснував гурток, який поступово став провідним і найбільшим у товаристві. До нього входили: Є. Тимченко, М. Кононенко, брати Черняхівські й Міхновські, В. Самійленко та ін. (в літературі названо принаймні 16 прізвищ) [17].

У липні 1892 р. В. Боровику довелося виїхати на нове місце служби - до Бессарабії, де формувались експедиції для боротьби з філоксерою — виноградним шкідником. Невдовзі й тут йому вдалося створити тарасівську громаду, до якої входили як новоприйняті (М. Коцюбинський, В. Боржковський та ін.), так і члени інших місцевих груп, які працювали на ліквідації філоксери посезонне. Серед перших були і 7 найманих робітників філоксерної комісії, головним чином селяни з Полтавщини [18].

Чернігівський гурток сформувався не пізніше 1893 р. Його членами були В. Андрієвський, В. Дейша (майбутня дружина М. Коцюбинського), Т. Шкуркіна та ін. [19] В Одесі, за свідченням І. Липи, був Д. Сигаревич, а також О. Ждаха, В. Климович [20]. В Лубнах тарасівців очолював, очевидно, В. Шемет, котрий і пізніше відігравав тут провідну роль в українському русі (до братства він вступив у Києві).

Тарасівці першими з українських об'єднань здійснили спробу поширити свій вплив на село. Значною мірою сільським — і не тільки за місцезнаходженням, а й за складом — був бессарабський гурток. В. Андрієвському вдалося організувати відділення товариства (близько ЗО чол.) в с. Рожнівці Борзнянського повіту на Чернігівщині[21]. До товариства належав, судячи з його літератури, змісту діяльності й керівника, гурток селян с. Хомутець Миргородського повіту на Полтавщині, шо збирався у 0. Кривкова [22] (схоже, так у жандармських документах було передано прізвище О. Кривка).

Крім гуртків, братство об'єднувало й окремих членів, що працювали поодинці, підтримуючи зв'язки з організацією, зокрема О. Кривко в Яреських Хорольського повіту на Полтавщині, М. Дмитрієв у Сумах, І. Липа на Херсонщині тощо. Більш точних даних про його внутрішню організацію немає. Можна припустити, що на рівні місцевих гуртків вона мала 2—3 ступені. Існувало керівне ядро з кількох найбільш надійних і досвідчених членів, у тому числі керівників підгруп (якщо такі були), завідуючого бібліотекою (їх могло бути два — для легальної і нелегальної літератури), скарбника тощо. У харківському гуртку бібліотекою завідували В. Степаненко (пізніше він завідував українською книгарнею в Києві) й 1. Антонович, скарбником був О. Столбин; у бессарабському — скарбником був М. Коцюбинський [23].

Одноосібних керівників (голів) гуртки й братство в цілому, очевидно, не мали, що було притаманне українському руху XIX — початку XX ст. Про них не згадував жоден тарасівець, включаючи І. Липу й В. Боровика, які тільки й могли виконувати ці функції. Лише С. Козуб називав головою братства В. Боровика, а в іншому місці - Є. Тимченка (в 1892-1896 рр.), М. Кононенка (1896-1899 рр.) і М. Міхновського (1899-1902 рр.) [24]. Але якщо В. Боровик дійсно був одним з лідерів організації, то про подібну роль решти названих осіб говорити не доводиться. До того ж Є. Тимченко не міг бути головою братства: С. Козуб вказує, що його "поставив" В. Боровик. Якщо ж ідеться про київський гурток, то його не міг очолювати в названі роки М. Махновський, котрий мешкав тоді в Харкові, а самої організації тоді вже не було. Тому це свідчення, як і багато інших, що описувалися в літературі про тарасівців 20—30-х років, слід визнати необгрунтованими.

Не маючи формальних керівників, тарасівські гуртки, однак, не потерпали від анархії. Запорукою дисципліни й організованості були як сумління братчиків, так і наявність колективного керівництва (ядра) та авторитетного лідера — такого, як І. Липа в Харкові, В. Боровик у Бессарабії, В. Андрієвський у Чернігові.

Рядові братчики, вірогідно, поділялися на підгрупи на чолі з представниками керівного ядра. Щоправда, в літературі про це здебільшого не згадується, а С. Козуб взагалі заперечував існування таких підгруп - "п'яток". Однак про них писали, хоча й завуальовано, Р. Борис і М. Слабченко [25]. Крім того, харківські слідчі встановили, що М. Яценко (він належав, як відомо, до "вісімки") був головою якоїсь "купки"; очолював "гурток" до виїзду з Харкова і М. Байздренко [26]. Існування таких підгруп видається необхідним як з погляду конспірації, так і в зв'язку з постійним прийняттям нових членів, яких слід було перевірити, перш ніж знайомити з справами всієї організації.

Своєрідним підготовчим, перехідним щаблем були гуртки, в яких об'єднувалися члени організації і "співчуваючі". Такий статус, на наш погляд, мали названі вище сільські відділення тарасівців. Поза межами організації діяли гуртки самоосвіти для вивчення української мови, літератури, історії тощо, до яких переважно входила учнівська та студентська молодь. Вони знаходилися під ідейним впливом братства, не підозрюючи про його існування. Це — гуртки в духовній семінарії та реальному училищі Полтави, серед семінаристів та "інтелігентних дівчат" у Чернігові, українські студентські громади в Харкові, Києві та ін. [27] Такі гуртки були найближчим кадровим резервом для тарасівців та інших українських організацій.

Говорячи про вищезазначені елементи структури тарасівського братства, вважаємо за необхідне підкреслити, що вони не набули рис чіткої ієрархічної системи і немає жодних підстав стверджувати про їх наявність у кожному місцевому осередку.

Зв'язок між окремими гуртками здійснювався шляхом листування і особистих зустрічей. Адже тарасівці досить часто їздили на навчання, канікули, службу тощо. Внаслідок цього братчики нерідко працювали в кількох філіях. Про характер і зміст листування мало що відомо. Однак, очевидно, не відповідає дійсності твердження І. Липи, повторюване різними авторами, про те, ніби тарасівці ніколи не писали один одному про справи організації. Матеріали харківської справи, листи М. Коцюбинського свідчать, що листування між членами різних гуртків було постійним і доволі інтенсивним. Попри конспірацію, братчики обмінювались інформацією про організаційні справи. Так, М. Байздренко повідомляв про діяльність харківського гуртка, І. Якимовський - про підготовку

статуту, М. Коцюбинський — про свою роботу скарбника, ділився враженнями про становище в товаристві [28].

Є підстави вважати, що окремі тарасівці були зобов'язані підтримувати регулярні зносини з іншими членами й осередками організації шляхом листування. Можливо, саме цим слід пояснити велику епістолярну спадщину М. Коцюбинського, пов'язану з братством. Зокрема, на початку жовтня 1896 р. він скаржився дружині: "От і нині, свято, а я пишу вже п'ятий лист. Деякі великі, от як до Міхновського, Єремієва, Тараса (Мальованого. - *С. Н.Г* [29]-

Такі ж функції виконував, очевидно, і М. Кононенко. Інформуючи в червні 1895 р. М. Коцюбинського про справи в київському осередку, він зазначав: "Лаються люде, що на їх листи нема відповіді. Відповідатиму обов'язково на місяць раз, а може й два, не залічуючи сюди особистих інтересів, більше мабуть не спроможусь, бо опріч особистого листування з родиною, знайомими і часописами, маю ще відповідати і оповіщати обов'язково 9 душ... Маєте право требувати відповіді ділової, за яку несу відповідальність" [30].

Організаційною формою зв'язку в братстві були з'їзди. Один з них відбувся в Києві не пізніше квітня 1893 р. (до харківських арештів). Неповний список його делегатів, яких було майже ЗО осіб, наводить О. Рябінін-Скляревський з посиланням на неопубліковані спомини В. Боровика. Це — В. Дейша від чернігівської "родини", М. Коцюбинський, В. Боржковський, В. Боровик (Бессарабія), В. Самійленко, Є. Тимченко, М. Кононенко (Київ), І. Липа, І. та М. Міхновські, В. Андрієвський (Харків), причому троє останніх названі харківськими представниками помилково.

На з'їзді, що тривав 3 дні, начебто, був складений статут братства, але його майже одразу спалив М. Кононенко, побоюючись арешту [31]. За Р. Борисом, з'їзд, зокрема, обговорив питання про необхідність переходу до безпосередніх політичних акцій [32]. Уточнити чи спростувати ці дані наявна джерельна база не дає змоги.

Про інші з'їзди відомості не збереглися. Щоправда, були згадки про з'їзд 1894 р., в якому також взяли участь ЗО чол.[33], але, очевидно, тут мала місце помилка в даті і насправді йдеться про з'їзд 1893 р. О. Рябінін-Скляревський вважав, що це був перший і останній з'їзд, проте невідомо, наскільки обгрунтована така категоричність. Наприклад, М. Коцюбинський писав у листі від 28 вересня 1896 р. про намагання Т. Мальованого скликати з'їзд восени [34]. У цілому зв'язки між місцевими гуртками були постійними і забезпечували організаційну єдність братства. При цьому місцеві осередки зберігати якнайширшу автономію.

Питання про чисельність братства залишається відкритим. У літературі відповідні дані є лише про гурток у с. Рожнівці, але достовірність їх проблематична. Враховуючи, що в таких осередках, як харківський, київський, бессарабський, налічувалося щонайменше по 15—25 членів, можна припустити, що в 10—12 гуртках було принаймні 100 тарасівців. Складений нами список — далеко не повний і, напевне, не безпомилковий — включає 49 чол. [35]

Дуже обмеженою є інформація про склад гуртків. Всі тарасівці були молодими людьми, але вже мали певний життєвий досвід. Дані про вік 28 гуртківців розподіляються таким чином: до 20 років — 3, 21—25 років — 11, 26—30 років — 13, 30-32 роки - 2 (оскільки час вступу до братства невідомий, для всіх за точку відліку взято 1893 р., коли гуртки вже склалися). Здебільшого це чоловіки: серед 49 відомих нам тарасівців лише 5 жінок. Більшість становили українці, але були й росіяни — відповідно 26 і 4 з числа тих, чия національність встановлена. Соціальне походження вдалося

з'ясувати у 22 братчиків: 8 з них були дітьми священиків, 7 - походили з міщан, 3-з дворян, 1 — з селян, батьки ще трьох були відомими українськими інтелігентами.

В гуртках були вихідці практично з усіх губерній України та Криму, причому найбільше - з Полтавщини (12 з 33). За соціальним становищем тарасівців можна поділити на дві групи. Перша - селяни, що входили до складу двох сільських і бессарабського гуртків. Всі інші тарасівці — це студенти, дрібні службовці, інтелігенція — люди з середньою та вищою освітою. Майнове становище визначити важко, але, безумовно, більшість мала невеликі статки, і це змушувало їх постійно працювати.

Отже, склад братства, що включав представників різних прошарків населення (за винятком міських робітників І великих поміщиків та капіталістів), в основному відображав соціальну структуру української нації, репрезентував усі регіони Східної України. Це дає можливість охарактеризувати його як загальноукраїнську організацію.

Організаційні засади братства були визначені в його статуті. Щоправда, нині майже неможливо точно встановити не тільки його зміст, а й сам факт існування. До нас він не дійшов, і в літературі здебільшого не згадується. Лише І. Липа та деякі інші автори писали про статут, але насправді мали на увазі програму. І все ж є підстави вважати, що тарасівці мали статут як організаційний документ. Загалом важко уявити кількарічну діяльність добре законспірованої розгалуженої організації без визначення принципів її побудови та функціонування.

З матеріалів слідства видно, що в Харкові були надруковані програма і статут (отже, йдеться про два різні документи), причому серед укладачів останнього названі Ф. Заїкін та І. Якимовський, котрі не могли бути авторами програми. У Л. Булченка під час обшуку знайшли рукопис — доповнення до статуту щодо прийому в товариство жінок [36]. Саме організаційний статут міг розглядатися на з'їзді 1893 р.: програма, за різними джерелами, була написана не пізніше 1892 р. (за спогадами І. Липи, влітку 1891 р.), тому не було потреби "складати" її на з'їзді. Водночас робота над статутом тривала і на початку 1893 р. Про це свідчать як наведені вище дані, так і обговорення його харківським гуртком у березні 1893 р. [37]

Очевидно, крім суто організаційних положень, статут мав вступну частину, де визначалися цілі товариства та засоби діяльності. У слідчих документах вони названі "побажаннями" і викладені в такій послідовності: необхідність політичного виховання членів гуртка; повна автономія і широка воля на Україні; зв'язки між собою й обмін літературою; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка й Г. Квітки-Основ'яненка; вивчення економічного становища України та турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, влаштування бібліотек та ін. -[18]

Мали бути визначені в статугі й обов'язки тарасівців. Відомо, що вони були розроблені братством і частково відображені в "Символі віри" (стосовно роботи над собою та в суспільстві). Крім того, кожен братчик повинен був підготувати й затучити до організації не менше двох чоловік і стільки ж навчити українській грамоті протягом року [39].

Програма тарасівців до нас також не дійшла, але про її існування свідчать наведені нами дані, спогади І. Липи й В. Боровика. Програмні ідеї братства були відображені в рефераті, прочитаному І. Липою в Харкові на шевченківські роковини 1893 р. На ці збори були запрошені й старогромадівці, причому реферат вони сприйняли прихильно. Того ж року його надрукував часопис "Правда", редакція якого дала йому назву.

Щодо авторства "Символу віри" в літературі висловлювалися різні точки зору. В. Дорошенко невідомо з яких міркувань називав його авторами

Б. Грінченка й Т. Зіньківського, що рішуче заперечував Ю. Липа [40]. П. Мірчук безпідставно приписував його М. Міхновському[4]. Адже на час написання реферату він лише починав свій шлях в суспільному русі, був на 6—8 років молодшим за харківських однодумців. До того ж київський гурток тоді тільки формувався і навряд чи міг визначати ідеологію організації; невідомо також, чи входив у той час М. Махновський до його складу.

На наш погляд, основна заслуга у створенні "Символу віри" належала І. Липі, що підтверджують не тільки його спогади, а й видається цілком логічним з огляду на тогочасну роль останнього у братстві. Слід підкреслити і внесок у цю справу Б. Грінченка, який користувався серед молоді авторитетом знаного поета і радикального українського діяча. І. Липа почав листуватися з ним з допомогою І. Зозулі (І. Спілки), а восени 1892 р. понад тиждень жив у подружжя Грінченків у с. Олексіївці на Катеринославщині, обговорюючи майбутній реферат (спомини М. Грінченко) [42].

Природно, що Б. Грінченко знав зміст цього документа ще до його опублікування. Про це свідчать його "Листи", надруковані в чернівецькій "Буковині" в 1892—1893 рр. Письменник, зокрема, вказував на три течії в українському русі: "формальні націоналісти" (так він називав українофілів); "радикали", що сформувалися під впливом українофільства й галицького радикалізму та об'єднували тих, хто мав "соціалістичний колір", "хто багато говорить і мало робить або зовсім нічого не робить"; "свідомі націоналісти-народолюбці" [43]. Перевагу він надавав останній групі, виклавши її погляди, близькі до змісту "Символу віри".

Слід визначити, наскільки "Символ віри" відповідав програмі братства, чи може він вважатися програмним документом. Це тим більш важливо, що автор пізніше досить скептично відгукувався про нього, протиставляючи останній програмі [44]. Однак цінність цього зауваження невисока, оскільки І. Липа висловив його через ЗО років, не маючи тексту програми. Та й навіщо треба було тарасівцям публікувати за кордоном твір, що принципово відрізнявся б від програми. Цілком тотожними ці документи також не були.

Реферат, мабуть, був більш загальним, полемічним, емоційним — з огляду на аудиторію, перед якою мав читатися. Деякі моменти в ньому з тактичних міркувань були згладжені [45]. Однак у цілому "Символ віри" не тільки "міг висловлювати настрій тарасівців" (Ю. Липа), а й відтворював (хоча й неповністю) зміст їхньої програми. Виходячи з цього і враховуючи зміст "Символу віри", вважаємо недостовірною ретроспективну оцінку програми, висловлену І. Липою: "Він був дуже широкий. Пам'ятаю, було зафіксоване земельне питання (націоналізація землі, як тепер у с.-р.), робітниче, як у звичайній програмі с.-д., а щодо політичного, то страшно сказати! — сепаратизм, самостійність України. Іншої України, як самостійної, Тарасівці собі й не уявляли" [46]. Вона не підтверджена іншими джерелами і демонструє явне бажання автора поставити платформу тарасівців на один щабель із значно пізнішими партійними програмами, приписати братству власні погляди 20-х років XX ст.

Вихідною точкою поглядів тарасівців було визнання самобутності українського народу, його права на незалежне існування: "Наука й життя Вкраїнського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу" [47]. Вони визнавали загальнолюдські цінності, політичні свободи і соціальну справедливість. Однак жорстоке національне гноблення, економічний визиск України, що ставили під загрозу її майбутнє, зумовлювати першочерговість саме національно-визвольної боротьби: "Тим ми, як діти України, як сини свого народу, єсьмо націона-

лами і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народові волю національну" [48].

Така постановка питання відповідала й інтересам загальнолюдського поступу, що можливий лише за умови вільного розвитку всіх народів. Звідси "...ми, яко космофіли, що любимо усіх людей, бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, повинні бути націоналами..." [49].

(Далі буде)

[1] Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. — Б. м., б. р. вид.; Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. — Відень, 1918; Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.^— Харків, 1927. — Т. 2; Енциклопедія українознавства: Словник. Частина. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — Т. 8; та ін.

[2] Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соц.-політ, портрет. — К.. 1993; Нариси з історії українського національного руху. — К., 1994.

[3] Липа Ю. Тарасівці // Літ.-наук. вюн. - Львів, 1925. - Т. 88. - Кн. 12; В. В. 45-ліття "Тарасівців" // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1936. — Ч. 5.

[4] Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців" // Твори М. Коцюбинського. - Харків; К., 1930. -Т. 7;Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці // Коцюбинський: 36. статей. — Харків; К., 1931. — Т. 1.

[5]Борис Р. Микола Міхновський. — Б. м.. б. р. вид.; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол укр. державносте. - Філадельфія. 1960; Курас 1. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9.

[6] Самійленко В. З українського життя в Київі в 80-х роках XIX ст. // Нова Україна. - Прага, 1923. - Ч. 1-2; Липа І. Братерство тарасівців // Літ.-наук. вісн. - 1925. - Т. 87. — Кн. 7-8; М. Б. (Базькевич М.) Український рух серед харківського студентства 1890-х років // З минулого. — Варшава, 1939. — Т. 2.

[7] Липа І. Братерство тарасівців. — С. 264.

[8] Байздренко М. Над свіжою могилою // Рідний край. — 1908. — № 31. — С. 3.

[9] Степовик І. У батька Тараса в гостині // Зоря. — Львів, 1892. — Ч. 5. — С. 94.

[10] Енциклопедія українознавства. — Т. 8. -— С. 3131.

[11]Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 14.

[12] Липа І. Братерство тарасівців. — С. 266.

[13]Слабченко М. Є. Матеріали... — Т. 2. — С. 204; В. В. 45-ліття "Тарасівців". — С. 8; Борис Р. Микола Міхновський. - С. 8; Енциклопедія українознавства. -Т. 8. - С. 3131.

[14] Липа Ю. Тарасівці. — С. 343.

[15]Байздренко М. Над свіжою могилою // Рідний край. — 1908. — № 32. — С. 4; Липа 1. Братерство тарасівців. - С. 266.

[16] Жук А. Симон Петлюра // Літопис Червоної Калини. — 1936. — Ч. 5. — С. 3.

[17] Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". - С. 18; Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — С. 3131.

[18] Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики // Червоний шлях. - 1926. - № 3. - С. 186.

[19] М. М. Коцюбинський як громадський діяч: 36. документів. — К., 1968. — С. 125, 187; Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.

[20]РябінІн-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. — С. 258.

[21] Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.

[22] ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 344, арк. 141.

[23] Там же, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 23 зв., 52, 58; Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 31.

[24] Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 18.

[25] Борис Р. Микола Міхновський. — С. 8; Слабченко М. Є. Матеріали... — Т. 2. — С. 204.

[26] ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 50, 85.

[27] Липа 1. Братерство тарасівців. — С. 266; Коцюбинський М. Твори. — Харків; К., 1930. — Т. 8. — С. 237; Жук А. Симон Петлюра. — С. 3; Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. — Варшава, 1939. - Т. 2. - С. 56.

[28] ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 26, арк. 78 зв., 84 зв.; Коцюбинський М. Твори в семи томах. - К., 1974. - Т. 5. - С. 86, 89.

[29] Цит. за: Козуб С. Коцюбинський у "Братерстві Тарасівців". — С. 34.

[30] Цит. за: Лютий І. М. Коцюбинський і М. Кононенко. Сторінка з історії ранньої творчості Коцюбинського // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 52—53.

[31]Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. — С. 266.

[32] Борис Р. Микола Міхновський. — С. 8.

[33] Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики. — С. 186.

[34] Коцюбинські! й М. Твори. — Т. 5. — С. 89.

[35] Андрієвський В. Т., Антонович t. В., Базькевич М. М., Байздренко М Г., Боржковський В. В., Боровик В. Г., БулченкоЛ. М., Бурлюк О., Гарасименко, Дейша (Коцюбинська) В. У., Дмитрієв М. А.. Долинська, Дробиш Д., Єреміїв Г., Ждаха О. А., Заїкін Ф. И., Засадкевич І. М., Зозуля І., Камінський Б. А., Кедриновський, Климович В. П.. Ковальов О. 1., Кожушко Ф. М., Кононенко М. С., Коцюбинський М. М., Кривко О., Кучинський А. П., Липа І. Л., Мальований Т. В., Міхновський Г. 1., Міхновський І. І., Міхновський М. І., Петренко М. Ф., Самійленко В. 1., Сигаревич Д., Совачів В. Я., Срединський П. А., Степаненко В. П., Столбин О. Є., Тимченко Є. К., Трутовський Я. Я., Туркевич, Тхоревський, Черняхівський Є., Черняхівський О., Шемет В. М., Шкуркіна (Левицька) Т. С., Якимовський І. І., Яценко М. М.

[36] ЦДІА України, ф. 336, оп. 1. спр. 26, арк. 78 зв., 100.

[37] Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 331, арк. 36 зв.

[38] Там же, арк. 37 зв.

[39] Л и и а І. Братерство тарасівців. — С. 265.

[40] Д о р о ш е н к о В. Українство n Росії. — С. 28; Л и п а Ю. Тарасівні. — С. 349.

[41] М і р ч у к П. Микола Міхновський. - С. 15.

[42] Л и п а І. Esse homo (Пам'яті Бориса Грінченка) // Українська хата. — 1910. — № 5. — С. 313; Л и п а Ю. Тарасівні. - С. 345.

[43] Листи з України Наддніпрянської П. Вартового. - К., 1917. - С. 109-115.

[44] Л и п а 1. Братерство тарасівців. — С. 265.

[45] С а м і й л е н к о В. З українського життя в Київі... — С. 113.

[46] Л и п а І. Братерство тарасівців. — С. 264.

[47] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Б. м., 1983. - Т. 1. - С. 20'.

[48] Тамже. - С. 21.

[49] Там же. - С. 20.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

В. Б. МОЛЧАНОВ (Житомир)

Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку XX ст.

Проблема добробуту завжди була і є животрепетною, оскільки еволюція суспільства супроводжується поступовим поліпшенням життя і діяльності людини. За нинішньої скрутної соціально-економічної ситуації в державі вона набуває актуальності в плані вивчення історичного досвіду, виявлення досягнень і упущень у забезпеченні належного життєвого рівня населення. У даному повідомленні зосереджена увага на одному з важливих показників добробуту — культурно-освітній сфері.

Письменність у будь-якій країні є найхарактернішою ознакою життєвого рівня. В Україні освітню мережу становили початкові школи, гімназії, прогімназії, семінарські, реальні, ремісничі та сільськогосподарські училища, вечірні курси і класи по ліквідації неписьменності, професійні курси та ін. Вища школа була представлена університетами та інститутами. Початкову освіту в губерніях Правобережжя на початку XX ст. давали різноманітні типи навчальних закладів, які мали свої статути і програми, освітній ценз учителів і підпорядковувалися відповідним відомствам. Найбільш поширеними були сільські однокласні та двокласні училища Міністерства народної освіти з трирічним та п'ятирічним курсом навчання, котрі фінансувалися переважно земствами, сільськими громадами та приватними особами. В цих навчальних закладах обов'язково викладалися закон Божий, російська мова з чистописанням, арифметика — в однокласних училищах; історія, географія, природознавство, церковні співи і креслення — у двокласних. На кожне однокласне училище призначався

один вчитель і один законовчитель. У відомстві Святійшого синоду перебували церковні школи — однокласні з трирічним і двокласні з чотирирічним курсом навчання. Вчителями в них працювали місцеві священики, а також випускники духовних закладів. Крім того, Святійшому синоду належали дворічні школи письменності. Працювали також і єврейські початкові школи. Вони утримувалися на добровільні пожертвування громадян, як, наприклад, у Житомирі, де місцева газета "Волынь", повідомляла про внесення 100 крб. на користь єврейської школи. Звичайно, програма навчання в таких закладах істотно відрізнялася від загальноосвітньої школи '.

Поширеним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, переважно трикласні з шестирічним курсом навчання. В їх програму входили читання та письмо, закон Божий, російська мова, арифметика, практична геометрія, а також креслення, малювання, вітчизняна історія, географія, природознавство та церковнослов'янське читання. У відповідності з урядовим рішенням від 1 липня 1912 р. міські училища було перетворено на вищі початкові чотирирічні училища. В їх навчальні плани включались алгебра, геометрія, фізика, малювання, співи, креслення і гімнастика. При платному навчанні в цих закладах нерідко за конкретних учнів вносили кошти різноманітні організації або заможні особи. Правда, в роки економічних криз кількість таких випадків значно скорочувався. Так, у Житомирі в 1914р. міська управа перестала виділяти ЗО крб. на рік, призначені кільком бідним учням міських училищ[2]. В середньому в ті часи початковою школою було охоплено приблизно 30,1 % (в містах - 46,4 %, в сільській місцевості - 28,3 %) від загальної кількості дітей [3]. Слід зауважити, що Міністерство народної освіти постійно контролювало і регламентувало процес відкриття нових навчальних закладів. Про це свідчать списки нижчих шкіл, відкритих у 1908 р. в Київському учбовому окрузі [4] та Подільській губернії -\

В Україні з початку XX ст. кількість навчальних закладів швилко збільшувалася. З 1901 по 1910р. тут було відкрито понад 5 тис. початкових шкіл. Загальна кількість їх в 1911 р. зросла до 18 тис.[6] Спостерігалася тенденція перетворення поширених спочатку недільних шкіл у початкові. На кінець 1910 р. в Україні залишилося всього 20 недільних шкіл [7].

Необхідно відзначити той факт, що розмір витрат на навчання був надзвичайно різноманітним. Приміром, сімейний київський робітник витрачав в середньому в 1913 р. на навчання дітей 14 крб. 56 коп. на рік, і ця сума посідала друге місце в його видатках [8]. Якщо узагальнити бюджети всіх робітників, то бачимо, що в середньому київський робітник виділяв на навчання дітей 4 крб. 10 коп. на рік, що становило 0,85 % витрат його річного бюджету [9].

У бюджетах вчителів витрати на виховання й освіту дітей були більшими, ніж у робітників, адже інтелігенти надавали освіті дітей набагато серйознішого значення. Вони за всіляку ціну намагалися підготувати своїх дітей до вступу у вищий навчальний заклад. Так, сімейний учитель на початку XX ст. витрачав на ці потреби в середньому 250 крб. на рік, що становило 20 % витрат його річного бюджету [10]. До цієї суми включалася вартість шкільної форми, репетиторства, підручників та ін.

Розвиток промисловості справляв вплив на збільшення кількості письменних в Україні. Ринок робочої сили вимагав кваліфікованих інженерів і робітників. Саме через це підприємцям було вигідніше вкладати гроші в освіту своїх кадрів, а не купувати більш дорогу робочу силу за кордоном. Рівень грамотності був різним в запежності від регіону. В 1903-1905 рр. він становив в Київській губернії - 49,9 % від загальної кількості робітників. Там, де промисловість не дістала значного розвитку,

де залишилися пережитки старої феодальної системи і ринок робочої сили перебував у стадії формування, цей показник був значно нижчим і становив 40,3 % у Подільській губернії та 44,8 % — у Волинській [11]. Таким чином, динаміка збільшення числа освічених робітників певною мірою відповідала динаміці зростання промисловості у Правобережному регіоні [12].

Варто зазначити, що серед робітниць письменних було майже в 10 разів менше, ніж серед чоловіків. Загальна кількість письменних робітників в Україні у досліджуваний період становила в середньому 50,8 % від усієї їх кількості [13].

Громадськість приділяла значну увагу ліквідації неписьменності. Так, в 1903 р. "Київський губернський комітет турботи про народну тверезість" заснував чотири народні будинки принципово нового типу. Ці заклади мали: народну чайну, бібліотеку, читальню, народне училище [14]. Загалом рівень освіченості в містах був значно вищим, ніж у сільській місцевості. В містах будувалися і діяли різноманітні училища, гімназії, вищі навчальні заклади. Саме в містах найчастіше відкривалися публічні бібліотеки, працювали "Просвіти". Серед найбільших міст України за рівнем освіти вирізнявся Київ. Чисельність письменних в ньому становила 62 % від кількості населення, що на 11,2 % перевищувало загальноукраїнський показник [15].

Поступово зростав і рівень професійної освіти, яку можна було здобути як в спеціалізованих закладах, так і на виробництві. Наприклад, у торговельній фірмі "О. В. Чичкін" налічувалося 3000 найманих робітників. Весь штат поділявся на 5 категорій. Перша — хлопчики віком від 8—13 до 20 років, які одночасно працювали і навчалися. До другої категорії належали особи, які пройшли навчання і склали відповідний іспит. До всіх інших категорій належали службовці, що склали іспити й отримали відповідні посади [16]. Оволодіти професією можна було і на різноманітних курсах. Сторінки газет тих часів рясніли оголошеннями про можливість отримання певної освіти або професійних навиків. Так, газета "Подолянин" у 1910 р. повідомляла про надання приватних уроків у Кам'янці-Подільському з таких видів ручної праці: столярна, токарна, слюсарна, ковальська і картонажна. Тут же повідомлялося, що вартість цих занять дорівнює 40 коп. за годину навчання [17]. Слід зауважити, що не лише ручної праці можна було навчитися на курсах. У приватному порядку пропонувалися уроки французької або німецької мови (у 1903 р. за 3 крб. в місяць при трьох заняттях на тиждень)[18]. У житомирських газетах в 1900 р. можна було прочитати про заснування курсів сестер милосердя [19]. В 1912 р. у Києві відкрилися жіночі професіональні класи, де навчали права [20].

У ті часи ціни на підручники не були високими і видатки на них не посідали значного місця в бюджетах міщан. Так, курс алгебри коштував 2,25 крб.; збірник задач з геометрії — 1 крб.; збірник задач з тригонометрії — 75 коп.; збірник формул з математики — 60 коп.; російсько-японський словник — 80 коп.[21]; підручник для самостійного вивчення французької мови — 1,5 крб.[22] При бажанні жителі України мали змогу навчатися і самостійно.

В системі середньої освіти центральне місце належало чоловічим та жіночим гімназіям, плата за навчання в яких у 1912 р. становила 60 крб. на рік [23]. Випускники чоловічих гімназій мали переважне право вступу до університетів. У чоловічих гімназіях з 8-річним курсом навчання програма включала такі дисципліни: закон Божий, російську, церковнослов'янську, латинську, грецьку, німецьку, французьку мови, філософську пропедевтику, законознавство, математику, фізику, історію, географію, природознавство, малювання, чистописання. Курс навчання в жіночих гімназіях був легшим і становив сім років. При гімназіях нерідко організовувалися

додаткові педагогічні класи з однорічним або дворічним курсом навчання, які готували випускниць до педагогічної діяльності. Особливими типами жіночих середніх закладів освіти були гімназії та інститути шляхетних дівчат відомства імператриці Марії. Крім гімназій існували й інші заклади середньої освіти. Прогімназії, чоловічі та жіночі, мали 4- або 6-річний курс навчання, полегшені, порівняно з класичними гімназіями, програми.

Ще одним типом навчальних закладів на ринку освіти були реальні училища, які здійснювали підготовку технічних спеціалістів. Курс навчання в них становив сім років. Нерідко в 5—6-х класах відкривалися комерційні відділення. У 7-у класі акцентували увагу на підготовці до вступу у вищі навчальні заклади механіко-технологічного або хіміко-технологічного профілю, оскільки в університети випускники реальних училищ не допускалися. Навчальний план реальних училищ передбачав вивчення таких дисциплін: закон Божий, російська мова, одна з іноземних мов, географія, історія, математика, фізика, природознавство, малювання, креслення, чистописання, законознавство. Комерційні відділення збільшували кількість годин на вивчення іноземних мов, викладалося письмознавство та книгознавство. Крім того, були ще й технічні училища Міністерства народної освіти, які готували техніків для промислових підприємств [24].

Нелегким виявлявся вступ до вищих навчальних закладів. У 1900 р. в Київський політехнічний інститут на 308 вакансій заяв було подано вдвічі більше [25]. Як свідчать дані анкетування студентів технічних і економічних спеціальностей цього навчального закладу, в 1909 р. за власним бажанням сюди вступило 58,9 % опитуваних, з інших причин (неможливість потрапити до університету без знання латині, кар'єрні розрахунки та ін.) — 23,4 %, випадково — 15,1 %. Причому серед студентів-техніків через любов до даної науки вступило 62 %, в той час як економістів — лише 54,6 % опитуваних. Інтерес викликають цифри щодо регулярності відвідування лекцій студентами. Анкета засвідчила, що систематично слухають всі лекції лише 2,6 % студентів, лекції деяких улюблених викладачів відвідують 57,2 %, мало ходять на заняття - 35,4 %. Цікаво, що студентів технічних спеціальностей, які пропускають лекції, було 36,3 %, економістів — 34,1 %. Дослідник цієї проблеми С. Г. Струмілін зауважував: "Хоча академічні лекції загалом стали анахронізмом з тих часів, коли було винайдено мистецтво книгодрукування, та все ж таки необхідно визнати їх корисність та доцільність для посередніх голів, які вони поступово наповнюють науковим матеріалом, але тим неможливіше для живого розуму давати вливати в себе на протязі півріч або цілих років краплина за краплиною те, що можна набагато грунтовніше засвоїти за кілька днів безперервного читання" [26]. Надзвичайно цікавими були відповіді на питання щодо віри в бога. Виявляється, бога визнавало лише 23,4 % опитаної молоді, не визначились з цього приводу 22,8 %, заперечували його існування 48,3 %. Дані анкет зафіксували, що спортом займались 48,9 % студентів, тоді як ігнорували спортивні заняття - 40 %. Про ставлення до азартних ігор відповіді такі: грають на гроші в карти, на більярді чи на кінних перегонах 37 % опитаних, не грають — 51,4 %, не відповіло — 10,9. Відомості про знання іноземних мов (англійської, французької та німецької): трьома мовами володіють настільки, що читають цими мовами книги, 1,5 % опитуваних; дві іноземні мови знають 8,5 %; однією із названих мов володіють 20 %; жодною іноземною мовою не розмовляють 67,4 %. Результати анкетування показали, що в житті студентських організацій (наукових, мистецьких гуртках, академічних союзах, спілках економічного характеру, спортивних клубах) брало участь 60,1 % опитуваних. А ось дані по соціальному складу студентів, які вступили до інституту. Були дітьми: а) найманих робітників — 2,8 %; б) кустарів і ремісників — 2,7 %; в) селян — 3,6; г) службовців —

8,9 %; д) духовенства, військових та чиновників — 29,4 %; е) представників ліберальних професій (лікарів, вчителів, юристів, літераторів) — 14,1 %; є) поміщиків — 8,2 %; ж) представників промислової буржуазії — 25,3 % [27].

Таким чином, можна уявити собі образ середньостатистичного студента Києва початку XX ст. Насамперед це різночинець, переважно вихідець з інтелігентної сім'ї або із стану з нетрудовими доходами, який за власним бажанням здобуває вищу освіту. Він не завжди відвідує лекції, іноді займається спортом і бере участь у громадському житті, іноді грає в азартні ігри, мало вивчає іноземні мови, полюбляє займатися політикою.

Окремої уваги заслуговує мовне питання в галузі освіти. Загалом система підготовки управлінських, науково-технічних та педагогічних кадрів на всіх рівнях мала на меті формування "імперської людини". Русифікаторська політика держави призводила до того, що українці за походженням, як вважав М. Грушевський, "працювали для культури і письменства російського, збагачуючи їх своєю працею, а про своє письменство і мову не дбали, бо тут нічого не можна досягти, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду" [28]. Отже, антиукраїнська політика російського царизму негативно позначалася на розвитку освітньої сфери. Врешті-решт незадоволення потреби громадян в рідній мові стало однією з підвалин українського національно-визвольного руху.

На початку XX ст. продовжувала розвиватися музична освіта. Київські газети в 1903 р. повідомляли про відкриття музичних курсів, де вартість навчання у класі співів становила 125 крб., а в класі фортепіано - 100 крб. на рік[29]. В 1904 р. здійснився задум М. В. Лисенка про заснування музично-драматичної школи, яка стала вогнищем української музичної культури й освіти. Бажаючі мали змогу передплатити, приміром, збірку нот для фортепіано "Нувеліст", яка в 1903 р. коштувала 5 крб., з пересилкою — 6 крб. Згодом ціни на ноти для музичних інструментів значно знизилися. В 1912 р. будь-хто міг придбати збірку нот вальсів лише за 40—59 коп. [30]

Про життєвий рівень київських міщан свідчить також організація дозвілля, відвідування ними різноманітних культурних заходів. Наприклад, вартість плати за вхід на симфонічний концерт у 1911 р. становила 50 коп. Для учнів, які приходили у формі, квиток коштував дешевше — ЗО коп. [31] Кияни користувалися послугами "Малого театру мініатюр". Про загальну доступність культурного відпочинку свідчать ціни на театральні квитки — від 20 коп. до 1 крб. 50 коп. [32], до того ж спектр театральних послуг був досить широким.

Окремо слід сказати про заснований у 1907 р. Миколою Садовським перший в Україні український стаціонарний театр, глядачів якого зворушувала і вражала гра геніальної актриси Марії Заньковецької. Театр встановив найдешевші ціни на квитки, організував виїзні вистави у села і швидко здобув у населення славу театру "для мужиків і плебсу" [33].

В Кам'янці-Подільському в 1910 р. працював театр під назвою "Ілюзіон" Ш.Зіньківського. Рекламні оголошення запрошували всіх відвідати за 22 коп. його виставу "Білі рабині" [34]. Треба відзначити, що держава не залишала поза своєю увагою театральну справу. Дбаючи про глядачів, Техніко-будівельний департамент МВС в 1911 р. видав брошуру "Нормальні правила по влаштуванню й утриманню театрів і кінематографів", яка регламентувала всі технічні і санітарно-гігієнічні вимоги до таких закладів [35].

У губернських містах Правобережжя регулярно влаштовувалися виставки художніх картин. Плата за відвідування для громадян становила 22 коп., а для учнів — 15 коп. [36]

Узагальнюючи наведені факти, можна зробити висновок, що дореволюційна освіта в Україні була досить розвинутою. Різноманітні навчальні заклади — державні, громадські, приватні — повністю задовольняли потреби міщан в освіті, хоч держава своєю національною політикою та мовними обмеженнями негативно впливала на цей процес. Значну роль в ліквідації неписьменності відігравали громадські організації, зокрема "Просвіти". У Києві та в інших губернських містах Правобережної України постійно відбувалися вистави, творчі зустрічі, лекції тощо, чим задовольнялися духовні потреби населення.

[1] Волынь. - 1900. - № 164. - С. 2.
[2] Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 62, оп. 1, спр. 1131, арк. 21.
[3] Анфимов А.М.,Корелин А.П. Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. - СПб., 1995. - С. 326.
[4] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України у м. Києві), ф. 707, оп. 229, спр. 143, арк. 1-8.
[5] Там же, ф. 707, оп. 229, спр. 143, арк. 2, 5; спр. 187, арк. 1.
[6] Кизченко В.И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. Автореферат монографии на соискание ученой степени доктора исторических наук. - К., 1991. - С. 13.
[7] Там же. — С. 21.
[8] Наумов Г. Бюджеты рабочих города Киева (По данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке). — К., 1913.-С. 37.
[9] Там же. — С. 67.
[10] Сучков И.В. Учительство России в конце XIX — начале XX века // Отечественная история. - 1996. — № 6. - С. 68.
[11] Нестеренко О.О. Розвиток промисловості в Україні. - К., 1962. - С. 272.
[12] Там же.
[13] Там же. -С. 273.
[14] Кіевлянинь. - 1903. - № 19. - С. 1.
[15] Нестеренко О.О. Назв, праця. — С. 276.
[16] Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) // УІЖ. - 1994. - № 6. - С. 72.
[17] Подолянинъ. - 1910. — № 23. - С. 4.
[18] Юевлянинъ. - 1903. — № 16. - С. 6.
[19] Волынь. - 1900. - № 157. - С. 2.
[20] Там же. - 1912. -№ 337. - С. 1.
[21] Кіевлянинь. - 1904. — № 204. - С. 1.
[22] Там же. - 1902. - № 244. - С. 6.
[23] Волынь. - 1912. - № 157. - С. 2.
[24] Анфимов А.М., Корелин А.П. Указ. соч. - С. 326.
[25] Волынь. - 1900. — № 159. - С. 3.
[26] Струмилин С.Г. Статистика и экономика. — М., 1979. — С. 489.
[27] Там же.
[28] Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України // Обереги. - 1994. - С. 74.
[29] Там же. - 1903. - № 5. - С. 2.
[30] Там же. - 1912. - № 338. - С. 2.
[31] Там же.
[32] Там же. - 1914. - № 21. - С. 1.
[33] Історія України: Нове бачення / За ред. В. А. Смолія. - К., 1995. - Т. 1. - С. 305.
[34] Подолянинъ. - 1910. — № 36. - С. 1.
[35] ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 664, спр. 35, арк. 44.
[36] Кіевлянинь. - 1911. - № 83. - С. 1.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. В. ЧМИР (Київ)

Військові нагороди в Західноукраїнській Народній Республіці (1918-1919 рр.)

Західноукраїнська Народна Республіка (далі — ЗУНР) з самого початку свого утворення на уламках Австро-Угорської імперії змушена була боротися за своє існування. Одразу після проголошення своєї незалежності вона вступає у війну з відродженою Польщею, уряд якої претендував на галицькі землі. У цій боротьбі славою вкрили себе вояки Збройних Сил ЗУНР — Української Галицької Армії (далі — УГА). Про військові нагороди того часу, а також про повоєнні пам'ятні відзнаки й піде далі мова.

Піонерами у створенні перших офіційно встановлених українських військових нагород виступили вояки організованого в 1914 р. легіону Українських Січових Стрільців (далі — УСС), який пізніше став основою УГА. У період перебування легіону в складі імперської армії актуальною справою для стрільців поряд з впровадженням кокард національних кольорів і внесенням змін до одностроїв було створення власної нагороди. З такою пропозицією до Української Бойової Управи звернулися четар (лейтенант) Буцманюк та підхорунжий (прапорщик) Лепкий '. У серпні 1918 р. у Відні було виготовлено таку відзнаку, відому як Гуцульський хрест. Автором її проекту був, за одними даними, інженер Лушпинський [2], за іншими, — митець Л. Гец[3]. Своєю формою відзнака дійсно нагадує хрести, що стоять обабіч шляхів на Гуцульщині. На кінцівках рамен містяться літери абревіатури УСС і дата — "1914". Існував також варіант із зображенням лева в центрі відзнаки [4]. До хреста прикріплювалася синя стрічка з жовтими смужками. Для повсякденного носіння передбачалася зменшена копія хреста — мініатюра. Нагорода мала пам'ятний характер, оскільки вручалася всім воякам легіону [5].

Встановлення Гуцульського хреста заклало передумови для створення в майбутньому нагородної системи ЗУНР.

Після взяття І листопада 1918 р. українськими частинами влади у м. Львові Українська Національна Рада у відозві від 5 листопада 1918 р. встановила для вояків — учасників акції відзнаку "За обняття Львова у власть Української Держави". Про зовнішній вигляд і статут цієї нагороди нічого невідомо. Автори тритомника "Нагороди України: історія, факти, документи" вважають, що пізніше її було названо орденом Оборонців Львова, оскільки у відозві, опублікованій у газеті "Діло" від б листопада 1918 р., мова йшла про "найвисшу військову відзнаку" [6]. Проте текст відозви, розклеєної по місту 5 листопада 1918 р., дещо відрізнявся від газетного: "Щоб увіковічнити Ваш (українських вояків. — *М. Ч.)* історичний подвиг, ми, Українська Національна Рада, установляємо оцим для кожного з Вас військову відзнаку "За обняття Львова у власть Української Держави" [7]. Можливо, слово "найвисшу" було помилково внесено при друкуванні тексту, адже навряд чи відзнака для нагородження великої кількості осіб (понад 2 тис.) могла мати такий статус. Ідея дійсно найвищої нагороди, на нашу думку, виникла пізніше.

Як відомо, 21 листопада 1918 р. під натиском переважаючих сил противника українські війська залишили місто. Та українське командування вважало це становище тимчасовим. За даними Р.Климкевича, полковник М.Маринович, перший військовий комендант галицької столиці [8], подав проект заснування т. зв. ордена Оборонців Львова. Ескіз розробив поручник І.Іванець. Того ж місяця цей орден було затверджено секретаріатом військових справ як найвищу нагороду ЗУНР для військових та цивільних осіб[9]. Орден мав являти собою широкораменний блакитний хрест, накладений на восьмикутну золоту з діамантами зірку, з променями у формі калинових листків, на золотих схрещених мечах. У центрі хреста мав бути золотий тризуб з датою оборони міста — "1—21.XI. 1918", оточений малиновою стрічкою з написом "Оборонці Львова". Увінчував усе це герб міста під короною. Згідно з проектом, орден мав символізувати вірність (блакитний колір хреста) і притаманну традиціям української духовності (широкораменність) та військовості * (малиновий колір) жертовну самопосвяту (хрест) відродженого українського (калина) війська (зірка) у героїчній боротьбі (мечі) за державу (тризуб) і столицю ЗУНР (герб Львова), колишню столицю Галицько-Волинського королівства (корона). Стрічка мала бути світло-малинового кольору (символ традицій української зброї) з блакитними (символ вірності цим традиціям) смужками по краях. Цивільним особам орден мав вручатися без мечів і з темно-малиновою з блакитними смужками стрічкою.

Отже, в основу знака ордена було покладено т. зв. "широкораменний хрест". Хрести подібної конфігурації зустрічаються на могилах часів Галицько-Волинського князівства, а також козацької доби. І. Іванець спробував поєднати галицькі (герб Львова) та загальноукраїнські (тризуб) символи. Нагорода мала бути триступеневою — Великий хрест (на плечовій стрічці при лівому боці), Командорський (на шиї) і Лицарський (також на шиї). Вищий ступінь ордена призначався для голови держави, командування збройних сил, особливо заслужених осіб. Право на другий ступінь нагороди мали військові командири і визначні громадські діячі. Лицарським хрестом передбачалося нагороджувати старшин, вояків та інших громадян за хоробрість і активну участь у взятті влади й бойових діях. Автори тритомника "Нагороди України..." вважають, що за основу було взято принцип залежності ступеня ордена від державної посади нагородженого [ш]. Нам вдалося знайти зображення цієї нагороди у пам'ятному виданні — альбомі "Українські Січові Стрільці", виданому в Монреалі 1955 р. Воно збігається з описом, наведеним Р. Климкевичем, тільки відсутні мечі, а також діаманти і сапфіри, які мали прикрашати орден ".

Слід зазначити, що стосовно факту існування проекту ордена існують сумніви. Так, відомий дослідник діаспори М. Битинський вважав його "фантастичним витвором" [12]. Через брак документальних матеріалів щодо цієї нагороди виникає більше запитань, ніж відповідей. По суті, єдиним джерелом, яке дає більш-менш докладні відомості про неї, є стаття Р. Климкевича, на яку посилаються автори книги "Нагороди України...". Проте стосовно інших відзнак ЗУНР Р. Климкевичем допущено окремі помилки, про що мова піде далі.

Тяжкі бої українських вояків з поляками перешкодили розвитку народної справи аж до весни 1919 р. Тогочасний воєнний стан (провал Вовчухівської операції 19 лютого — 18 березня 1919 р., посилення польських військ корпусом Галера) вказував на близькість нових битв. Тож для гідного відзначення борців за незалежність краю, який з 24 січня 1919р. став називатися Західна Область Української Народної Республіки (ЗОУНР), ЗО квітня 1919 р. було видано розпорядження про встановлення відзнак: Тризуб з вінцем, Медаль Тризуба, Оружний Тризуб і Хрест учасництва.

Жодна з цих нагород не мала статусу ордена, про орден Оборонців Львова в розпорядженні не згадується. Згідно з цим документом, Рада Державних секретарів ЗОУНР, що мала функції уряду, встановила відзнаки - Тризуб з вінцем і Медаль Тризуба, а Українська Національна Рада, яка виконувала функції галицького парламенту, — Оружний Тризуб та Хрест учасництва [13].

Тризуб з вінцем мав вручатися особам як офіцерського, так і рядового складу "За хоробрість, сприт, ревність і витреваліть у бою". Нагорода проектувалася чотириступеневою, причому знак одного і того ж ступеня міг надаватися повторно. Передбачалося також матеріальне заохочення (нагороджений Тризубом І ступеня одержував 2000 гривень, і І - 1000, III — 200, IV — 100 гривень), а також посмертне нагородження. Основу зовнішнього вигляду відзнаки складало зображення тризуба, накладене на вінок з лаврового (І ступінь), дубового (II ступінь), смерекового (111 ступінь) і калинового (IV ступінь) листя. Розробник відзнаки спробував поєднати як європейські (лавр — символ слави, дуб — символ міцності і сили), так і загальноукраїнські (калина — фольклорний символ України) та регіональні (смерека) рослинні символи. Відзнаки розрізнялися між собою матеріалом виготовлення (1 та II ступенів були золотими, III та IV ступенів — срібними) та розмірами (відзнака 1 ступеня мала 5 см заввишки, II, III, IV ступенів — 4,5 см). Нагорода І ступеня мана носитися на шиї, II — у прорізі другого гудзика мундира зверху, III — на лівій нагрудній кишені, IV— над лівою надгрудною кишенею на трикутній колодці [14]. Це дозволяло носити відзнаки одразу всіх ступенів. Стрічка мала бути синьою з жовтими смужками 5 мм завширшки по краях. Для польових умов передбачалося носіння стрічок у прорізах першого і другого ґудзиків зверху замість відзнак І та II ступенів і планок замість відзнак III та IV ступенів. Аналіз зовнішнього вигляду Тризуба з вінцем наводить на думку про тс, що творці відзнаки розраховували бачити ЇЇ в числі загальноукраїнських нагород. Цс проявилося, зокрема, у використанні тризуба як основного елементу. Розпорядження встановлювало доволі складний порядок представлення до нагородження. Відомості про здійснення подвигу мали бути ретельно перевірені.

Заданими Р. Климкевича, Тризуб з вінцем було встановлено секретаріатом військових справ, що суперечить вищеназваному розпорядженню про встановлення відзнак від ЗО квітня 1919р. Наведений ним опис проекту відзнаки (в його статті її названо відзнакою "За хоробрість"), виконаного М. Бринським у м. Станіславі, дуже відрізняється віл опису, поданого у розпорядженні. Р. Климкевич пише, що в основі зовнішнього вигляду нагороди лежало зображення тризуба в калиновому вінку; що вона поділялася на чотири класи (Золотий Тризуб, Срібний, Бронзовий, Залізний), кожний з яких, в свою чергу, поділявся на ступені (II і IV класи — на три, І і III класи — на чотири); вищим ступенем вважався третій чи четвертий. За Р. Климкевичем, відзнаки залежно від класу розрізнялися як за матеріалом виготовлення і розміром, так і за способом їх носіння. Так, Залізний Тризуб (IV клас) мав носитися посередині грудей, Бронзовий (III клас) — з лівого боку, Срібний (II клас) — з правого, а Золотий (І клас) — на шиї. Ступені всередині класів розрізнялися додатковими відзнаками — схрещені мечі, зірки на стрічці, а починаючи від четвертого ступеня Бронзового Тризуба та у всіх ступенів Срібного і Золотого — прикрашенням коштовним камінням. Сам знак у цьому випадку мав накладатися на восьмикутну зірку. Стрічка мала бути синьою з жовтими смужками [15]. На нашу думку, такі різночитання пояснюються тим, що на розгляд Ради Державних секретарів було подано кілька альтернативних проектів.

У матеріалах до альбому "Українські Січові Стрільці", виданих у Львові 1935 р., було вміщено зображення проекту нагороди, виконаного

М.Бринським, який збігається з описом Тризуба з вінцем IV ступеня, поданим v розпорядженні від ЗО квітня 1919 р," Щоправда, цю відзнаку чомусь названо "Золотим Тризубом" [Іь].

Очевидно, збереглися проекти й вищих ступенів цієї нагороди. Так, М. Битинський у своїй праці згадує про проект відзнаки у вигляді тризуба в лавровому вінку. Але дослідник помилився, зазначаючи, що проект було зроблено у чеському таборі для Інтернованих вояків УГА [7].

Медаль Тризуба, або медаль ш труд, мала надаватися як військовикам, так і цивільним особам "за щире сповнювання обов'язків" [18]. Матеріальне заохочення до цієї нагороди не передбачалося. Аверс (лицевий бік) медалі повинен був містити зображення тризуба в обрамленні лаврової й дубової гілок, реверс (зворотний бік) — слова "Українська Народна Республіка" по колу і "Боритеся - Поборете" в центрі. Чотири ступені відзнаки різнилися за матеріалом виготовлення — медаль 1 ступеня була золотою, II ступеня — срібною, III ступеня — бронзовою, IV ступеня — сталевою. Військові мали одержувати медаль на трикутній колодці з синьою з чотирма жовтими смужками стрічкою; для нагородження цивільних осіб передбачалася чорна стрічка з червоними смужками по краях. Таке кольорове сполучення не зовсім зрозуміле. Якщо припустити, що воно символізує кров (червоне), пролиту за рідну землю (чорне), як це пояснювалося в документах до деяких нагород пізнішого періоду, то така стрічка більше пасувала б нагороді для військових. Медать за труд повинна була кріпитися на лівому боці грудей. Для повсякденного носіння передбачалася планка (для військових) або зменшена копія медалі на ланцюжку (для цивільних осіб) [Іч].

За наведеними Р.Климкевичем даними, медаль за труд мала являти собою зображення тризуба у калиновому вінку з написом "За заслуги" на реверсі. Ступені медалі повинні були розрізнятися, окрім матеріалу, також розміром, а стрічка мала бути жовтою з синіми смужками по краях, тоді як у відзнаки "За хоробрість" стрічка була синьою, а смужки жовтими. Р.Климкевич вбачав у цьому факті глибоку продуманість зовнішнього вигляду галицьких нагород [20]. Слід зазначити, що принцип залежності розміру медалі від її ступеня використовувався в австрійських нагородах. Дослідник навів також імена авторів проекту — І.Іванець та М.Бринський, який виконав скульптурне зображення відзнаки.

Отже, як і у випадку з Тризубом з вінцем, Р.Климкевич не посилався на архівні документи і, можливо, навів опис альтернативного проекту. На жаль, ці невірні відомості увійшли до виданої 1996 р. у Львові "Історії Українського Війська 1917—1995 рр." [21]

Оружний Тризуб, встановлений Українською Національною Радою, повинен був вручатися за особисту хоробрість у бою, яка піднесла бойовий дух товаришів по зброї[22]. Цю нагороду передбачалося виготовляти зі сріблястого металу і носити на піхвах багнету [23]. За Р.Климкевичем, відзнака мала бути платиновою, у вигляді викладеного діамантами тризуба на кминовому вінку з рубіновими "ягодами", і кріпитися на синьо-жовтій стрічці при рукоятці холодної зброї [24]. Але ці дані також суперечать розпорядженню від ЗО квітня 1919 р.

Хрест учасництва мали одержати всі учасники збройної боротьби, яка почалася у 1918 р.[25] Такого типу відзнаки за участь у тій чи іншій кампанії були поширені в Європі. Хрест повинен був бути бронзового кольору з тризубом у центрі, датою "1918" та літерами "У", "Н", "Р" на раменах, і носитися на трикутній колодці з синьо-жовтою стрічкою. Передбачалася й планка [26].

Отже, розпорядження від ЗО квітня 1919 р. встановило цілу систему військових нагород, деякі з яких (Тризуб з вінцем) за статусом передбача-

лися як всеукраїнські. Але, хоча цю систему й було затверджено 3 липня 1919р. диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем, цим відзнакам через тяжке фронтове становище так і не судилося побачити світ. Проаналізувавши їх зовнішній вигляд і статус, можна зробити такі висновки:

— жодна з вищеназваних нагород не мала статусу ордена;

— у стрічках, за деяким винятком, переважають національні кольори;

— автори віддавали перевагу загальноукраїнській символіці перед регіональною;

— певний вплив на ескізні зображення справили нагороди Австро-Угорщини (трикутна колодка).

У процесі створення нагородної системи було також розроблено проект "Медалі для ранених" у п'яти класах. На аверсі медалі мало бути зображення сталевого шолому в калиновому вінку. Схожою (лише листя вінка було лаврове, а шолом накладався на мечі) була відзнака за поранення в німецькій армії. За перше поранення мала вручатися медаль І класу, за друге — ІІ-го і т. д. Класи повинні були розрізнятися за матеріалом виготовлення (І—IV — срібло, V — золото), а також, частково, за розміром. Стрічка проектувалася малиновою з кольоровими смужками по краях — зеленими одинарними у медалі II класу, зеленими подвійними — у медалей III і IV класів. Стрічка медалі V класу мала срібну смужку по центру. Зелений колір символізував відродження, свободу, здоров'я, срібний — чистоту, невинність, перемогу [27]. Класи медалі розрізнялися також за кількістю зірочок на стрічці (одна - у медалі І класу, дві — у медалі ІІ-го і т. д.). Передбачалося, що коли поранень буде більше п'яти, то за кожне нове додаватиметься зірочка на стрічку медалі V класу. Та цей проект залишився незатвердженим. Щоправда, сама ідея не померла — 17 травня 1980 р. було встановлено медаль за поранення, яку вручав Президент Української Народної Республіки в еміграції. Цікаво, що кількість поранень також позначалася зірочками на стрічці [28].

У дослідженні Р. Климкевича згадуються також такі нагороди, як Хрест за особливі заслуги для військових священиків у двох класах та "Листки Червоної Калини" для санітарної служби. Хрест за особливі заслуги мав бути широкораменним, із зображенням тризуба на малиновому фоні в центрі; хрест І класу мав виготовлятися із золота і прикрашатися смарагдами та аквамаринами, II класу — зі срібла і прикрашатися аметистами (аметист — символ достоїнства і влади). Стрічка для хреста І класу передбачалася темно-малиновою зі світло-зеленою широкою і двома золотими вузькими смужками по центру, для хреста II класу — малиновою з двома срібними і чотирма зеленими смужками по краях. Фронтовим капеланам відзнака мала вручатися із золотими або срібними мечами в залежності від класу. "Листки Червоної Калини" мали прикрашатися рубінами [29].

На жаль, документів, які фіксували б встановлення цих відзнак, не знайдено. Так чи інакше за період 1918—1919 рр. вищими органами влади ЗУ НР—ЗОУНР було зроблено спробу встановити цілу систему військових відзнак, але навіть затверджені проекти не було реалізовано. До проблеми нагород повернулися лише майже через десять років, уже в еміграції. 1928 р. у Берліні капітул колишніх вояків УГА прийняв рішення встановити спеціальну пам'ятну відзнаку на честь 10-ліття ЗУНР [30]. Після довгих переговорів з комітетом старшин УГА і представниками військової еміграції її було виготовлено влітку 1928 р. у Відні в майстерні Geschiermeister. За процесом виготовлення наглядали отаман (майор) Е. Клюн та поручник І. Гижа [31]. Стосовно статусу цієї нагороди єдиної точки зору немає — її називають і хрестом [32], і медаллю [33]. Наприклад, заданими Я. Семотюка, вона відома як Галицький хрест[34]. Відзнаку мали одержати як колишні бійці УГА, так і цивільні особи, переслідувані польською владою за участь у

розбудові ЗУНР [35]. Нагородженням займалася створена у серпні 1928 р. спеціальна колегія старшин у складі 25 осіб (15 членів і 10 заступників). Відповідне доручення підписали генерали М.Омелянович-Павленко, М.Тарнавський, В.Курманович, А.Кравс та полковник Є.Коновалець. Того ж року у Відні відбулися й перші нагородження. В приміщенні церкви св. Варвари було відкрито меморіальну дошку на честь загиблих, на якій розміщено відзнаку № 1 [36]. Галицький хрест виготовлявся удвох варіантах — для військовиків і для цивільних осіб. У першому випадку це був золотий "миличний хрест" або хрест-потент [37], накладений на блакитний "цвітистий хрест" (у геральдиці - хрест помме) [38] більшого розміру на світло-бронзовому лавровому вінку. На звороті напис "УГА—1918 за Україну, за її волю, за честь і славу". Стрічка синя, з жовтими смужками по краях [39]. Хрест для цивільних осіб відрізнявся тим, що вінок був темно-бронзовим, "цвітистий хрест" — жовтим, а "миличний хрест" - синім. Носилася відзнака на трикутній колодці з жовтою стрічкою з синіми смужками по краях. Для повсякденного носіння передбачалася мініатюра — зменшена копія відзнаки. Як бачимо, Галицький хрест не був схожий на нагороди, які проектувалися в 1919р., хіба що стрічка була подібною до стрічки Тризуба з вінцем. Взагалі у відзнаках такого типу використовуються військові символи — мечі, шоломи тощо. Та носити таку відзнаку воякам, які залишилися жити в Польщі, було б небезпечно, тож ці елементи не ввійшли до композиції хреста. Проте і без них спрямованість нагороди була явно антипольською. Судячи з усього, кількість виготовлених у Відні хрестів не була достатньою для нагородження всіх гідних, і тому вже після завершення Другої Світової війни з'явився ще один випуск відзнак, які різнилися від попередніх дещо меншим розміром і вінком — тепер він був з виноградної лози***. В. Улянич, помилково називаючи "миличний хрест" {єрусалимським, дав таке тлумачення символіки нагороди: лоза — символ життєвості ідеї боротьби за незалежність, за змістовним значенням об'єднується з першоджерелом віри, уособленим ієрусалимським хрестом [40]. Стрічка до нагороди була синя, з жовтими смужками по краях [41].

Слід також сказати кілька слів ще про одну відзнаку, ймовірно, також виготовлену в 1928 р. Це хрест "Лицарю листопадових днів", знайдений наприкінці 70-х років у м. Львові В. Гахою. На центральному медальйоні хреста міститься герб Львова, виконаний у дещо недбалій, абстрактній манері, і дата — "1918", на звороті — напис "Лицарю листопадових днів" і листок калини з ягідками. На думку В. Гахи, саме недбала манера виконання зображення герба, модна в Польщі в середині і наприкінці 20-х років, а також бланковані вежі над брамою на гербі (за імперських часів вони вінчатися куполами) дозволяють припустити, що виготовлення цієї відзнаки припадає саме на 1928 р. Можливо, цей хрест був пробним, оскільки на звороті стоїть лише знак "N" без зазначення числа. Як вважає дослідник, хрест мали одержати учасники боїв 1—21 листопада 1918 р. як пам'ятну відзнаку [42]. Проте мусимо зазначити, що в колах спеціалістів існують сумніви стосовно оригінальності цієї нагороди. Можливо, це — самотвір.

У 1940 р. в окупованому німцями Кракові було виготовлено окрему пам'ятну відзнаку для вояків 1-ої бригади УСС у складі УГА - Бойовий хрест УСС, т. зв. "Мазепинський хрест". Остання назва пов'язана зі специфічною формою відзнаки — фігура з герба гетьмана І. Мазепи з мечами, на яку накладений синій щиток з золотим тризубом. Автор проекту — Л. Лепкий [43]. Як відомо, мазепинська ідея справила великий вплив на створення легіону УСС. Для увічнення пам'яті про ті славетні роки така форма хреста була найбільш прийнятною. Що ж до кольорів стрічки, то в праці Я.Семотюка допущено явну неточність — червоні смужки по краях чорної стрічки названо ясно-фіолетовими [44]. Найвірогідніше пояснення

цьому — вицвітання кольорів на стрічці сфотографованої відзнаки, що і ввело в оману дослідника.

Отже, замість запроектованих у 1919 р. бойових нагород, колишнім воякам довелося задовольнитися пам'ятними відзнаками. Але, незважаючи на свою нереалізованість, нагородні проекти 1918—1919 рр. мають велике значення для історії як Збройних Сил України, так і для української культури. Гадаємо, що ідеї, закладені в основу їх зовнішнього вигляду, можуть прислужитися і в розробці сучасної нагородної системи військових, цивільних та відомчих відзнак.

[1] Лазаревич М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 50.
[2] Там же. - С. 50.
[3] Нагороди України: історія, факти, документи: в 3 т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 55.
[4] Семотюк Я. Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. — Торонто, 1991. - С. 8.
[5] Там же. — С. 8.
[6] Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 58—59.
[7] Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. — Нью-Йорк, Ванкувер, 1973. - С. 109-110.
[8] Колянчук О.,Литви н М., Наумен к о К. Генералітет українських визвольних змагань: біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX ст. -Львів, 1995. - С. 191.
[9] Климкевич Р. О. Відзначення УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. (матеріали до історії). — Т. 2. — Вінніпег, 1960. - С. 261-262.
[*] Див.: Климкевич Р. О. Назв, праця. — С. 261.
[10] Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 60.
[11] Українські Січові Стрільці: альбом. — Монреаль, 1955. — С. 191.
[12] Битинський М. Українські військові відзначення // Вісті комбатанта. — 1968. — Ч. 3. - С. 44-45.
[13] Нагороди України: історія, факти, документи. - С. 87.
[14] Там же. -С. 89-90.
[15] Климкевич Р. О. Назв, праця. - С. 262-263.
[**] Цікаво, що вже в наш час на основі цього зображення було випущено нагрудний значок на гвинті.
[16] Українські Січові Стрільці 1914—1920 (матеріали до альбому). —Львів, 1935. — С. 144.
[17] Битинський М. Назв, праця. — С. 44.
[18] Нагороди України: історія, факти, документи. - С. 87.
[19] Там же. - С. 90.
[20] К. лимкевич Р. О. Назв, праця. — С. 264.
[21] Історія Українського Війська 1917-1995. - Львів, 1996. - С. 827.
[22] Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 87.
[23] Там же. - С. 91.
[24] Климкевич Р. О. Назв, праця. - С. 264.
[25] Нагороди України: історія, факти, документи. — С. 87.
[26] Там же. - С. 91.
[27] Климкевич Р. О. Назв, праця. — С. 265—266.
[28] Семотюк Я. Назв, праця. — С. 19.
[29] Климкевич Р. О. Назв, праця. — С. 266.
[30] Там же. - С. 267.
[31] Пропам'ятна воєнна відзнака УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. (матеріали до історії). — Т. 1. — Вінніпег, 1958. — С. 628.
[32] Климкевич Р. О. Назв, праця. — С. 266.
[33] Пропам'ятна воєнна відзнака УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. ... — С. 628.
[34] Семотюк Я. Назв, праця. — С. 12.
[35] Климкевич Р. О. Назв, праця. — С. 267.
[36] Пропам'ятна воєнна відзнака УГА // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918—1920 рр. — С. 628.
[37] Фолид. Энциклопедия знаков и символов. — М., 1996. — С. 143.
[38] Там же. - С. 157.
[39] Семотюк Я. Назв, праця. — С. 12.
Насправді ж відзнаки обох випусків мали вінок з калини.
[40] Уляничв. Крест памяти Галицкой Армии // Народна Армія. — 1993. — 1 червня.
[41] Семотюк Я. Назв, праця. — С. 12.
[42] Гаха В. Невідома українська нагорода // Знак. - 1995. — № 9. - С. 13.
[43] Семотюк Я. Назв, праця. — С. 9.
[44] Там же.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

З історії релігії та церкви

С. І. ГОРБАЧ (Київ)

Східноєвропейська політика Ватикану та Радянський Союз (1954—1958 рр.)

5 березня 1953 р. помер Й. В. Сталін. З його смертю в історії Радянського Союзу була перегорнута ще одна сторінка, минула ще одна доба — сталінська.

Майже одразу після смерті Сталіна відбулася значна структурна перебудова у радянських вищих ешелонах влади. Мала місце спроба налагодити колегіальну форму управління державою. М. С. Хрущов очолив керівництво секретаріатом комуністичної партії Радянського Союзу.

Світова громадськість з надією очікувала позитивних змін у відносинах між Радянською державою та церквою, а також між російською церквою та іноземними конфесіями. Сподівався на налагодження кращих стосунків з російською православною церквою і Ватикан.

"Хрущовський документ" та стосунки російської церкви із зовнішнім світом

Після деякого періоду невизначеності секретаріат комуністичної партії 11 листопада 1954 р. опублікував від імені Центрального Комітету простору декларацію, в якій, зокрема, зазначалося, що боротьба з релігійними пережитками повинна розглядатися як ідеологічна боротьба між світовою науково-матеріалістичною та антинауковою релігійною концепціями. "Партія вважає, що необхідно вести глибоку та систематичну наукову атеїстичну пропаганду і в той же час робити це обережно, щоб не образити почуттів віруючих та служителів культу... Партія займає щодо них уважну і повну поваги позицію..." '.

13 листопада газета Ватикану "L'Osservatore Romano" надрукувала коментар до цього документа. Вона пояснювала причину появи такої декларації початком нової радянської ідеологічно-пропагандистської кампанії [2]. Але у Ватикані спочатку про "пропаганду" говорили "зневажливо". Відроджений ленінський лозунг про "мирне співіснування" з капіталістичними країнами, який у світовому масштабі означав початок фази воєнної розрядки, переходу від "холодної війни" до "холодного миру", позначився на внутріполітичних відносинах у Радянському Союзі: зрушення не мали певного напрямку, не була чітко визначена мета.

Папа Римський Пій XII сприйняв вислів "мирне співіснування" посвоєму. В грудні 1954 р. у різдвяному зверненні він заявив: "Щоб виправдати очікуване, це повинно бути співіснування в дійсності. Але насправді можна лише тоді спорудити міст між двома розділеними світами, коли вони з одного та іншого боку спираються на живих людей, а не на урядові форми та суспільні системи" [3].

Все ж створювалося враження, що віднині свобода совісті в СРСР буде краще забезпечена, ніж у сталінські часи. Водночас деякі представники зарубіжних церков, зокрема, президент та заступник генерального секретаря "Союзу баптистів Великобританії" лорд Таунлі та Е. Пейн після перебування в Радянському Союзі не змогли підтвердити, що в СРСР існує внутрішня свобода релігії, і всі церкви мають рівні права.

Певні пом'якшення в релігійній політиці дійсно мали місце, у тому числі щодо налагодження контактів між російською православною церквою та протестантськими церквами. З 1954 р. щороку делегації протестантів Англії, США, Німеччини, Нідерландів відвідували СРСР. Це давало їм можливість зустрічатися з керівництвом православної церкви, відвідувати офіси інших церков, зокрема, католицьких, що схвально оцінювалося цивільними властями.

їх звіти свідчили про поліпшення релігійної ситуації в Радянському Союзі за останні роки порівняно з довоєнним періодом. Проте наведені ними дані про становище церков у СРСР не відповідали дійсності. Представники зарубіжних конфесій вважали, що російська церква не повинна бути ізольована від християнського Заходу, тому необхідно розвивати контакти з християнами СРСР усіх конфесій, що також мало сприяти нормалізації релігійної ситуації в країні.

Радянські власті дозволили представникам російської церкви, православним і деяким протестантам здійснити візити ввічливості за кордон — до Англії, Німеччини, Нідерландів та США, де вони брали участь у роботі різних конференцій. Так, у червні 1956 р. митрополит Микола на чолі однієї з делегацій відвідав Сполучені Штати Америки. Ця та інші поїздки і зустрічі позитивно вплинули на зміну позиції російської церкви щодо Всесвітнього екуменічного руху.

Важливим кроком на шляху розвитку контактів між церковними діячами Сходу і Заходу стало проведення в липні 1956 р. у Будапешті, вперше за залізною завісою, спільного собору. Розраховуючи й у майбутньому розвивати відносини із західними релігійними колами, російська церква мала намір послати своїх делегатів на конференцію, яку планувалося провести в січні 1957 р. у Парижі, але хід міжнародних подій поставив під сумнів здійснення цих планів.

Народні рухи, які розгорнулися восени 1956 р. в Угорщині та Польщі, а також агресія Англії та Франції проти Єгипту спровокували виникнення нових антагоністичних суперечностей між Заходом та Сходом. Однак якщо у Варшаві Гомулці вдалося врегулювати ситуацію самостійно, без втручання Кремля, то в Угорщину були введені радянські війська, які придушили повстання в Будапешті та інших містах.

Тривога охопила світ. Папа Пій XII поширив через "L'Osservatore Romano" три свої звернення (від 28 жовтня, 2 та 4 листопада 1956 р.), в яких поділяв побоювання світової громадськості за розвиток подій в світі і нагадував, що з 1939 р. не припиняє проповідувати любов до миру і засуджує насильство. Друге папське послання було присвячено подіям в Єгипті. Пій XII писав: "З невеликого вогнища може виникнути нескінченна пожежа війни... Не можна досягти процвітання пролиттям братерської крові...".

Однак вислови, використані верховним понтифіком в іншому посланні, в якому засуджувалися репресії в Угорщині, були більш різкими, і послання в цілому мало більш жорсткий характер. Папа висловлював "обурення не тільки католиків, але і усіх вільних націй" з приводу придушення національної свободи та знищення одного народу. "Ми заявляємо, — зазначалося в посланні, — що ніяке насильство, ніякі вбивства не можуть бути виправдані і повинні бути засуджені... Кров угорської нації благає Бога..." [4]. Різкий тон послань був розтлумачений комуністичною пресою Східної Європи як свідчення упередженого ставлення Ватикану до вищезгаданих подій, тим більше, що частина католицьких видань твердила, що інтервенція в Єгипті нібито відповідає міжнародним принципам моралі.

Як поставилася російська православна церква до радянської інтервенції в Угорщині? Патріарх Олексій під час зустрічі з німецькими священиками, які звернулися до нього з проханням виступити на захист депортованих угорців, відповів, що нібито не було ніяких депортацій, а заяви протилежного змісту та звинувачення СРСР в жорстокому поводженні з місцевим населенням нічим не обгрунтовані.

В розмові з чеським протестантським священиком, досить відомим на той час в екуменічному русі, він підтримав радянську інтервенцію в Угорщині, бо, на його думку, саме завдяки їй вдалося запобігти дезінтеграції Центральної Європи, про яку мріяли націонал-шовіністи, та завадити конфліктові в Угорщині перерости в європейську війну [5]. Свою участь в екуменічних зустрічах, запланованих на 1957 р., московський патріарх переніс на більш пізній час.

До речі, англо-франко-ізраїльська агресія була засуджена не тільки країнами комуністичного блоку, але й значною частиною західних держав, зокрема Сполученими Штатами Америки, а також країнами третього світу та Організацією Об'єднаних Націй, що надало Кремлеві можливості для виправдання своїх дій в Угорщині.

Після того, як напруження на міжнародній арені трохи зменшилося, російська церква розпочата налагоджувати нові контакти з іншими християнськими церквами, за винятком католицьких. Незважаючи на те, що образи на адресу Святого Престолу, які мали місце протягом багатьох років, стали більш стриманими, в Римі не бачили потреби брати участь в екуменічних зустрічах. Деякі католицькі ієрархи виступали проти обміну візитами з російською церквою. Так, норвезький єпископ Берграв вважав, що радянські віруючі можуть подумати, що існує якийсь компроміс, таємно досягнутий між християнськими церквами та атеїстичними режимами.

В Римі твердили, що радянський уряд після десятків років переслідувань релігії, що призвели до релігійної бездуховності населення та занепаду церкви, повинен здійснити радикальні кроки не тільки щодо надання формальної свободи культу, а й узаконити такі права церкви, які гарантували б повну свободу пропаганди релігії, її економічної незалежності, право зовнішніх відносин тощо.

Слід зазначити, що російська церква поступово розширювала свою зовнішню діяльність, зокрема відносини з Константинопольським патріархатом. Після смерті Сталіна Московський патріархат почав виявляти схильність до примирення, поступово відмовляючись від своїх центристських позицій. Ще в 1954 р. патріарх Олексій в листі до патріарха Афенагора запропонував провести православний Синод. Передбачалося визнати екуменічним патріархатом владу Москви над усіма європейськими автокефальними православними церквами, включаючи й ті, що діяли в еміграції. Однак у квітні 1957 р. московський патріарх заявив про відмову від доктрини, якої дотримувався понад десять років, і визнав за екуменічним патріархатом юрисдикцію над православною церквою Фінляндії.

Погодившись з такою зміною позиції Москви, Константинопольський патріархат, в свою чергу, запропонував усім главам православних автокефальних церков прибути до Москви в травні 1958 р. на святкування 40-ї річниці відновлення Московського патріархату. Православні церкви майже одностайно позитивно відгукнулися на заклик Афенагора і прибули до Москви. Під час роботи конференції митрополит Микола розповів присутнім про нові напрямки діяльності російської церкви на міжнародній арені, зокрема про її участь в захисті миру та розширенні контактів з церквами—учасниками екуменічного руху, що зумовлювалося новими історичними обставинами.

На адресу Ватикану не було висловлено ніяких негативних зауважень, а тільки зроблений натяк на заклики папи до збереження миру та роззброєння. Це була відчутна ревізія позицій та догм, висловлених на Московській інтерправославній конференції 1948 р.

Проте відносини між Ватиканом та Кремлем залишалися складними і базувалися на непримиренних антагоністичних принципах. В цей час мав місце випадок, який певною мірою демонстрував ставлення радянських властей до католицизму. Американський священик дипломатичного корпусу в Москві Бісоннет, якого радянський уряд вважав дипломатом, у 1955 р. прийняв рішення виїхати з Радянського Союзу, бо представник патріарха Олексія в США єпископ Борис не зміг продовжити там своє перебування.

Іншому американському священику отцю Діону, який мав замінити в Москві Бісоннета, радянські власті відмовили у в'їзній візі. Для своєї реабілітації тоді ж вони випустили з в'язниці єзуїта отця Леоні, який під час війни був капеланом італійської армії І був засуджений до 25 років виправних робіт за нелегальну діяльність. Хоча насправді отець Леоні був амністований тільки завдяки численним проханням італійського посольства в Москві.

Польська та угорська церкви між Римом та Москвою

У Ватикані вважали, що організатором складної релігійної ситуації в країнах народної демократії, де мешкали мільйони католиків, був Кремль, і не мали ілюзій щодо швидких наслідків десталінізації в сфері відносин церкви і держави. В Римі сподівалися, що на перебіг цих процесів впливатимуть події, що мали місце в 1956 р. у Польщі та Угорщині, а також в інших державах-сателітах й деяких районах, нещодавно анексованих СРСР. Тим більше, що рекомендації Москви щодо процесів десталінізації в країнах народної демократії мали часто поверховий характер, а заходи, спрямовані на поліпшення взаємовідносин між церквою та державою, чергувалися з новими образами на адресу першої. Уряди, як правило, приведені до влади Сталіним, визнавали "страшні помилки, допущені під час побудови соціалізму". Вони належним чином вивчали "документ Хрущова"', надрукований у газеті "Правда" 11 листопада 1954 р., але були не впевнені в необхідності змінювати методи антирелігійної боротьби, щоб надати їй наукового та регулярного характеру. Держава продовжувала проводити політику, спрямовану на розкол з Римом.

У Польщі та Угорщині внаслідок місця, яке займала в них католицька церква, і допущених політичних помилок еволюція релігійних процесів була більш вражаючою, ніж в інших країнах Східної Європи. 9 лютого 1953 р. польський уряд опублікував декрет, згідно з яким церква практично потрапляла під опіку держави [6]. Протести глави польської церкви кардинала Вишинського залишилися без відповіді.

У вересні цього ж року відбувся судовий процес над єпископом Кашмареком, який вже майже три роки поневірявся у в'язниці. Він був засуджений до 12 років ув'язнення за те, що нібито протягом п'яти років за вказівкою папи та польського єпископату проводив діяльність, спрямовану проти уряду. В цей же час у польській комуністичній пресі з'явилося багато публікацій, автори яких звинувачували Ватикан у співробітництві з американським імперіалізмом.

24 вересня кардинал Вишинський надіслав листа уряду, в якому заявив, що під час його візиту до Рима разом з Кашмареком не було ніяких спроб вплинути на польську національну політику ні з боку папи, ні з бо-

ку державного секретаря Ватикану, не згадувалося жодне ім'я політичних лідерів. Він також твердив, що польський єпископат докладає усіх зусиль для встановлення та збереження modus vivendi між церквою та урядом.

Через чотири дні після цього кардинал Вишинський під наглядом поліції був відправлений в один з монастирів, а його діяльність заборонена. Стосунки між Варшавою та Римом ще більше загострилися. Крім того, польський уряд продовжував відмовляти Римові призначати єпископів у колишні німецькі єпископства Бреслау, Ернланда та Данціга, що після війни перейшли до Польщі.

20 грудня 1953 р. "L'Osservatore Romano" надрукувала статтю, в якій йшлося про те, що в Польщі здійснюється моральне, адміністративне та фізичне насильство над єпископами. В цей же час деякі зарубіжні радіостанції повідомляли, що в польській католицькій пресі з'явилися публікації про підтримку співробітництва з комуністичним режимом, а церква знаходиться на межі розриву з Римом, бо дотримується протилежних думок з проблем встановлення кордону по Одеру-Нейсе, НАТО, ремілітаризації Німеччини та війни в Кореї.

В свою чергу, "L'Osservatore Romano" висловила незадоволення з приводу поширення таких чуток, а також заявила, шо не планувалося ніяких кроків, спрямованих на співробітництво з комуністами та встановлення modus vivendi з СРСР або іншими комуністичними режимами.

На початку липня 1955 р. ця ж газета писала: "Москва має потребу створити пидимість примирення з католицизмом Польщі не тільки для того, щоб зміцнити свої позиції в цій країні, яка є зоною її впливу, визначеною в Ялті та Потсдамі, але і для того, щоб дезінтегрувати католицькі сили в ще вільних країнах, привести до влади комуністів" [7].

Тим часом "хрущовська відлига" поступово почала проникати і в Польщу та впливати на релігійну політику її уряду, поведінка якого ставала більш поміркованою. Але такі зміни відбувалися тільки після подій 1956 р. Було випушено з в'язниці кардинача Вишинського, і з 28 жовтня він знову очолив польську церкву. 7 грудня спеціальна комісія, створена з представників уряду та церкви, опублікувала комюніке з уточненими термінами нового договору між ними. Хоч цивільні власті відмовилися задовольнити багато прохань церкви, все ж було покладено край періоду її переслідувань. Вийшов *з* ув'язнення й єпископ Кашмарек. У грудні 1956 р. в п'ять єпископатів, що знаходилися на колишніх німецьких територіях, папа офіційно призначив єпископів, і польський уряд дав на це згоду [8].

Після того, як радянські війська придушили повстання в Угорщині, польська церква, вважаючи, що уряд Гомулки становить для неї менше зло, та сподіваючись на збереження деяких релігійних свобод, прийняла рішення підтримати його. В зв'язку з цим кардинал Вишинський звернувся до польських католиків з проханням віддати свої голоси на виборах у січні 1957 р. за Національний фронт, а Гомулка погодився внести до списку кандидатів єдиної партії вісім католиків від групи "Znak", які, очевидно, були наближені до кардинала[9]. Така поведінка церкви сприяла успішному проведенню виборів і зміцненню позицій польського комуністичного режиму, який частково уже був десталінізований.

В травні 1957 р. кардинал Вишинський разом з деякими єпископами відбув для пояснень до Рима, де зустрівся з папою Пієм XII. За словами кардинала, зустріч з папою була прохолодною і тривала лише 15 хвилин. Кардинал не погодився з поглядами Риму, бо був переконаний, що польському єпископату необхідно шукати шляхи для встановлення стосунків з урядом. Звичайно, він поділяв твердження Пія XII про шкідливість комунізму, але вірив, що очолювана ним церква виконає свою історичну роль [10]. 16 травня папа випустив енцикліку, адресовану польським єписко-

пам, в якій радив їм бути сильними, але діяти обережно, інтелігентно та мудро. Для Ватикану комунізм залишався основним супротивником, і Вишинський був першим кардиналом, який підписав з комуністичним режимом перемир'я, сподіваючись, що це приведе до тривалого миру.

Виступаючи на засіданні Центрального Комітету партії, Гомулка зазначив: "Протягом тривалого часу віруючі і невіруючі, церква і соціалізм, народна влада та церковні власті повинні жити поруч. Ми повинні це враховувати. І церква теж. Ми, з нашого боку, прийняли ідею співіснування, яка, безумовно, не відміняє відомих форм ідеологічної боротьби, але повинна виключати і будь-яку політичну війну" [11].

Однак угоди, підписані польським єпископатом з урядом, на практиці призвели до ворожнечі між ними, особливо в сфері освіти, діяльності національної організації "Caritas", розвитку католицької преси. Зустріч верховного кардинала з Гомулкою на початку 1958 р. не принесла очікуваного заспокоєння. Польща поступово ставала полем ще більшої конфронтації між Римом та Москвою.

В Угорщині релігійна ситуація якщо й відрізнялася від польської, то незначною мірою, хоча угорських католиків було менше, і вони діяли поряд з лютеранами і православними. Після прийняття в Угорщині нової Конституції в липні 1953 р. уряд Імре Надя поклав початок ослабленню напруженості в релігійній сфері. Радіо Ватикану із задоволенням констатувало, що угорська церква отримала деякий спокій. Архієпископ Кзапік, який очолював угорську конфедерацію єпископів, восени 1954 р. на конгресі національного Фронту зазначив: "Я хочу залишитися вірним слугою моєї церкви і того, хто її очолює. Я заявляю, що хочу бути угорським громадянином, який поважає закони і хоче бути лояльним до угорського уряду. Я вважаю, що патріотичний народний Фронт сприяє миру та порозумінню в інтересах країни" [12].

Очевидно, публічний виступ єпископа на зборах національного Фронту, де більшість становили комуністи, відбувся за згодою Святого Престолу. Архієпископ хотів використати цю трибуну, щоб підтвердити вірність католицькій вірі і папі і таким чином дати відповідь тим, хто намагався внести розкол у відносини між угорською церквою та Ватиканом, а також офіційній пропаганді, яка інколи представляла священиків, вірних апостольському Престолу, як зрадників батьківщини.

Проте симптоми напруженості знову почали виявлятися після повернення до влади восени 1955 р. М. Ракоші. Священики, які відмовилися брати участь у так званому об'єднанні "отців-патріотів", були піддані санкціям, позбавлені приходів. Уся діяльність єпископів перебувала під контролем державних органів.

Пізніше, коли уряд очолив А. Гегедюш, знову настало незначне поліпшення становища церкви. Наприкінці 1955 — на початку 1956 р. були амністовані угорські єпископи. 12 травня 1956 р. Гегедюш заявив, що уряд розвиватиме відносини з церквою на основі договору, підписаного нею з державою в 1950 р.

Через кілька місяців, у жовтні 1956 р., коли почалося повстання угорського народу, церква звернулася з проханням повернути їй колишні свободи. Особливу активність виявляв кардинал Мінценті [13]. З листопада, після сформування нового уряду на чолі з Імре Надем, кардинал виступив по радіо і закликав населення до побудови демократичного суспільства, що базується на праві та приватній власності. "Ми очікуємо нашого права — негайного повернення свободи релігійної освіти, відновлення інститутів католицької церкви і, звичайно, преси...", - зазначив кардинал [14]. За 4 дні він звільнив велику кількість священиків, які входили до так званої

групи "отці за мир". Коли радянські танки ввійшли в Будапешт, кардинал знайшов притулок у посольстві США, де залишався до 1971 р.

Драматичні події в Угорщині викликали багато емоцій у Ватикані, а папа засудив репресії радянського режиму, які були доказом a posteriori жорстокості комунізму. Після завершення подій в Угорщині уряд Я. Кадара одразу спробував відновити національну єдність, пообіцявши надати гарантії свободи віровання, викладання релігії в школі тощо. Оскільки опір існуючому режиму тривав, уряд зайняв більш тверду позицію щодо церкви. Власті, зокрема, прийняли рішення про посилення контролю за фінансовим становищем духовенства, а в пресі було розгорнуто кампанію звинувачень проти деяких священиків як ініціаторів повстання в країні.

Напруженість у відносинах між угорським урядом та Ватиканом значно зросла, особливо після того, як 16 липня папа прийняв декрет, яким забороняв священикам під загрозою відлучення від церкви приймати пропозицію брати участь у роботі угорського парламенту [15]. Зокрема, папа позбавив двох угорських священиків — учасників Руху за мир — сану після того, як вони відмовилися скласти свої депутатські повноваження. Уряд Кадара оцінив таке рішення Ватикану як втручання у внутрішні справи Угорщини.

Однак ці конфлікти не перешкодили угорському єпископату підтримувати контакти з цивільною владою. Під тиском багатьох єпископів у травні 1957 р. єпископат прийняв рішення про спільну участь у різних акціях, спрямованих на збереження миру, а не тільки в Русі за мир, інспірованому комуністами. З цією метою було засновано незалежний рух під назвою "L'Opus pacis", над яким угорська церква сподівалася зберегти свій контроль і який міг би працювати разом з угорським "Рухом за мир". Такий рух для країн народної демократії був незвичайним. 8 грудня 1957 р. глава угорської держави нагородив президента "L'Opus pacis" єпископа Гроєця орденом за його активну діяльність у Русі за мир та розвиток стосунків між церквою та державою [16].

В травні 195S р. група угорських священиків (14 осіб), більшість з яких були членами організації "отці-патріоти", на чолі з єпископом Хамвазом на запрошення радянської релігійної Ради прибули до Москви. Протягом двох тижнів вони вивчали діяльність російської православної церкви та інших конфесій у СРСР. Газета "L'Osservatore Romano", коментуючи цю поїздку, заявила, що угорські священики були "потенційними в'язнями комуністичного режиму" [17].

У квітні 1958 р. угорський міністр Гуйла Каллє, виступаючи в парламенті, висловив задоволення властей з приводу існуючих відносин між церквою і державою та бажання й надалі їх поліпшувати. В жовтні того ж року, на противагу західній пресі, він стверджував, що жодний угорський єпископ не перебуває в ув'язненні, за винятком кардинала Мінценті. Хоча діяльність угорської церкви була обмежена і контрольована державою, її становище трохи поліпшилось, як і стосунки з державою, що було визнано в ряді угод. Це викликало занепокоєння Ватикану.

Становище римської церкви в інших країнах-сателітах СРСР, де католики становили меншість, особливо після заборони адміністративним шляхом уніатських церков, залишалося складним. У 1953 р. Пій XII в апостольському листі "Dum maerenti", адресованому східним церквам, на основі аналізу ситуації в країнах Східної Європи твердив, що церква там схожа на общину мучеників [18].

У Східній Німеччині, де завжди домінувала лютеранська церква, католицький єпископат разом з протестантськими єпископами активно висту-

пав проти дій властей, спрямованих на обмеження релігійних свобод. У січні 1955 р. відбулася неординарна подія. У Ватикан прибув доктор Дібеліус, протестантський єпископ Берліна і віце-президент екуменічної Ради церков. Це був безпрецедентний візит. Його метою було створення єдиного фронту християнських церков Східної Німеччини проти комуністичного тиску, керованого Москвою.

На початку вересня 1956 р. "L'Osservatore Romano" опублікувала текст послання, адресованого Пієм XII німецьким католикам, 180000 яких мешкали в Східній Німеччині. Папа виступив на захист віруючих, які зазнали утисків та переслідувань комуністичного тоталітарного режиму, та проти "оманливого міражу співіснування на основі компромісів між загальною католицькою доктриною та системою комуністичних держав" [19]. Очевидно, Святий Престол, особливо після подій в Угорщині, був менше, ніж будь-коли, налаштований рекомендувати вирішення проблем шляхом компромісів.

Доктринальні протиріччя

Престиж папства в світі у цей час значно зріс. Особистий авторитет понтифіка, його великий досвід дипломата сприяли привернення уваги суспільства до акцій Святого Престолу, особливо міжнародних. Це розуміли і в Кремлі, бо не випадково ще Сталін з іронією говорив про так звані "папські дивізії". В різдвяному посланні 1955 р. Пій XII закликав заборонити проведення атомних випробувань, виступив проти використання цієї зброї та за встановлення ефективного контролю за роззброєнням. Це, на його думку, повинно було принести ефективні результати. В зверненні папа підкреслював, Їдо досягнення в науці і техніці повинні працювати на благо людства [20].

Наступного дня радянська преса опублікувала заяви папи, пов'язані із забороною ядерної зброї та роззброєнням, підкреслюючи, що вони є близькими до радянської концепції з цих проблем. Публікації супроводжувалися прихильними коментарями. Створювалося враження, що минули часи, коли Москва заявляла, що протести Ватикану проти бомбардування Хіросіми та Нагасакі є лицемірними та смішними. Така позиція вселяла певні надії на можливість встановлення безпосередніх відносин між папою та Кремлем.

4 березня 1956 р. папа знову виступив із закликом боротися за міжнародний мир та роззброєння, і московське радіо черговий раз розповсюдило прихильні коментарі. 8 березня радіо Ватикану виступило із заявою, в якій висловило вдячність Москві за визнання зусиль понтифікату, спрямованих на збереження миру.

Проте такі публікації з'являлися недовго. 15 травня 1956 р. папа надіслав лист священикам та віруючим греко-католицької церкви, в якому висловлював їм свою підтримку. Цей лист в Москві було сприйнято як втручання у внутрішні справи Радянського Союзу. В Римській курії така реакція радянських властей викликала здивування, бо послання папи римського не містило агресивних намірів щодо радянських властей.

Після подій в Польщі та Угорщині Пій XII зайняв чітку антимарксистську позицію. В різдвяному посланні 1956 р. він засудив будь-яку форму людського ідолопоклоніння, але не виключав можливості підтримувати та розвивати відносини населення християнських держав з комуністичними країнами. В той же час він відкидав усі спроби організувати колоквіум марксистів і християн з метою пошуку компромісів. Така позиція папи не подобалась Москві.

Папа заявляв, що "перед лицем супротивника, що силою нав'язує усім народам той чи інший особливий спосіб життя", необхідно, щоб інші

народи зайняли "спільну та жорстку позицію". Пій XII утримувався від антибільшовицького хрестового походу, однак допускав, що має бути межа, коли ніякі інші форми захисту не можуть дати відсіч несправедливій агресії, і тоді оборонна війна буде законною. Це була класична доктрина католицизму.

Щоб зменшити напруження в світі, папа настійно радив розпочати загальне роззброєння під егідою Організації Об'єднаних Націй. Слід зазначити, що Ватикан завжди заохочував католиків до активної співпраці з цією організацією з метою посилити їх вплив у світі і обмежити небезпеку своєї ізоляції.

Проте папа визнав недоліки ООН, пожалкувавши, зокрема, що вона не здатна зайняти більш чітку позицію перед лицем радянської інтервенції в Угорщині, а також під час франко-британської агресії в Єгипті. Папа побажав ООН знайти можливості для створення ефективних власних військових сил. На його думку, "вони повинні мати права і можливість запобігти будь-якій воєнній інтервенції однієї держави проти іншої..." [21].

Радянські спроби зближення **з Ватиканом**

Постійне збільшення числа країн, основною релігією яких був католицизм і які встановили дипломатичні відносини з Ватиканом, показувало, що останній відіграє дедалі важливішу роль у системі міжнародних відносин. У зв'язку з цим і комуністичний блок, під опікою якого знаходилися 60 млн. католиків, які відчували відсутність свого представництва в християнському Римі, змушений був шукати контактів з Ватиканом. \ле там не були готові змінити свою доктринальну позицію або хоч тактику, лише вивчали можливість практичного зближення з метою поліпшення відносин між двома столицями антагоністичних ідеологій. Поширені через радянські засоби масової інформації фрагменти понтифікальних послань були інтерпретовані як ініціативи, що переслідували гаку мету.

Увагу радянських властей в цей час привернули наукові праці професора теології католицького факультету в Граці (Австрія) абата Рсдінга. Уродженець Люксембурга, він багато часу присвятив вивченню атеїстичного руху як у Західній, так і в Східній Європі і опублікував декілька праць. На науковій конференції в Граці (1952 р.) свою доповідь він присвятив Томасу Аквіну і К, Марксу, а потім опублікував її з дозволу єпископату.

Редінг дійшов висновку, що існувала аналогія між середньовічною філософією та марксизмом. Він також зазначав, що "при усіх протиріччях, які існують між комунізмом, соціалізмом і християнством, завжди можливий людський діалог", за що був підданий різкій критиці. На неї Редінг відповів, що "потрібно щонайменше спробувати з свого боку полегшити долю своїх братів, не відрікаючись від букви християнського вчення" [22].

Тези Редінга не були новими. Ще навесні 1952 р. австрійський єзуїт Густав А. Веттер відкрив формальні "внутрішні місця дотику" між радянською філософією і католицькою думкою, а його брат по ордену Клеменс Брокмюллер роком пізніше дійшов висновку, якого Веттер — професор "Russicum" папського університету в Римі уникав: "Якби св. Павло знайшов так багато спільного в ідеях тодішнього язичництва, він би використав їх у християнському посланні; чим ясніше протиріччя з комунізмом, тим більше відкривається шлях до порозуміння, а "саме не між системами, а між людьми у цих системах"[23]. Ці висловлювання залишилися б лише теорією, якби у березні 1953 р. не помер Сталін, а в "Правде" 11 листопада 1954 р. не з'явилася вищеназвана заява Центрального Комітету.

На початку 1955 р. радянський уряд доручив своєму послові у Відні Кудрявцеву запросити абата Редінга відвідати Радянський Союз, щоб зустрітися з представниками культури та релігії. Це був перший випадок, коли католицький священик, який не був учасником так званого "прогресивного" руху, а лише викладачем західного університету, отримав таке запрошення. На Редінга звернули увагу тому, заявив радник радянського посла у Відні, що він, будучи західним католицьким теологом, висловив готовність вести діалог з Радянським Союзом.

У червні 1955 р. канцлер Федеративної Республіки Німеччини католик Конрад Аденауер також отримав запрошення радянського уряду відвідати Москву. Це була важлива ознака потепління у відносинах Схід—Захід. Вже 27 червня, за три дні до того, як Аденауер прийняв це запрошення (після того, як його схвалили в США), Пій XII заявив: "Справжній християнин Заходу відчуває до народів Сходу, які живуть під владою політики державного матеріалістичного світогляду, почуття миру та любові. Коли питання,співіснування "захоплює уми", то такий вид співіснування ми повністю схвалюємо..." [24].

Саме у ці червневі дні 1955 р. Редінг прибув до Ватикану з власним планом поїздки до Москви. В Римі він зустрівся з помічниками Пія XII, зокрема його приват-секретарем єзуїтом Робертом Ляйбером. Останній, як ніхто інший, знав, що папу дедалі більше хвилює питання про І *чк у* світі комунізму, американізму та націоналізму житиметься церкві. Вона буде у цьому столітті і, можливо, навіть у наступному жити разом з комунізмом, повинна буде навіть поспішити знайти модель практичного співіснування з комуністами, поки не стало пізно, поки мільйонам католиків на Сході не буде перекрито релігійний кисень...

Ці роздуми могли бути думками папи, проте Ляйбер знав не тільки боязку вдачу Пія XII, що поступово виявлялася у дедалі більшій неприступності до нього, але також помічав зміни, які відбувалися усередині Ватикану. Редінг просив дозволу Ватикану здійснити поїздку до Радянського Союзу. Що міг відповісти Ляйбер професору? Чи повинен він був утримати його від цієї поїздки? Він розповів Редінгу про попередні прецеденти, які мали місце у відносинах між Святим Престолом та Радянським Союзом, зокрема, про те, що між 1945 і 1949 рр. представники СРСР п'ять разів намагалися встановити близькі стосунки з Святим Престолом, і останній заявляв про свою готовність на це, але потім Ради не давали про себе знати.

Ляйбер нагадав Редінгу і про тривалі безрезультатні переговори, які папа, ще будучи нунцієм Пачеллі, вів з СРСР у Берліні наприкінці 1927 р. "Чи означає це, що я маю відмовитися від, поїздки?" — запитав Редінг. "Я не хочу цього сказати", — відступився Ляйбер і порадив йому з'ясувати відповідь на дане запитання в державному секретаріаті, де Редінгу, в свою черг}', порадили, щоб він звернувся до свого єпископа [25]. Редінг, погодившись з цією пропозицією, звернувся до єпископа Граца, який звернувся за дозволом до Ватикану. Зрештою, абат Редінг отримав дозвіл, але за умови, що до його візиту не матимуть відношення верховні духовні особи, тим більше Святий Престол.

7 вересня 1955 р. перед міжнародним конгресом істориків у Римі папа нагадав про політику церкви, яка завжди була спрямована на створення "юридичної гарантії" і необхідного суверенітету для її діяльності.

Професор Редінг прибув до Радянського Союзу 17 грудня 1955 р. Він був прийнятий вищими офіційними особами в Москві, зокрема завідуючим відділом Комісії культів при Раді Міністрів СРСР Ігорем Полянським. Під час п'ятнадцятиденного перебування в Радянському Союзі Ре-

дінг відвідав Литву, де проживала велика католицька община, взяв участь у різдвяній службі божій у Вільнюсі, де зустрівся з двома єпископами, а також представниками католицької общини Ленінграда, яка в той час налічувала 12 000 вірних. У Москві абат мав розмову з митрополитом Миколою, а потім чотири години дискутував з представниками Академії наук СРСР.

28 грудня, незадовго до від'їзду Редінга з СРСР, його прийняв А. І. Мікоян, перший заступник голови Ради Міністрів і член Президії ЦК КПРС [26]. В розмові з Мікояном Редінг підкреслив, що Ватикан не має ніякого відношення до його місії в СРСР, але його верховні ієрархи поінформовані про цей візит, який має на меті вивчення релігійної ситуації та створення уявлення про те, "чи існує можливість розглядати "modus vivendi" між Ватиканом та Кремлем". На що Мікоян відповів: "...Радянський Союз намагається підтримувати контакти з усіма миролюбними організаціями і, звичайно, також з церквами. Позитивні відносини між СРСР та Святим Престолом можуть бути налагоджені тільки тоді, коли церква перестане втручатися в політичні справи. Що ж до "modus vivendi", продовжував Мікоян, то це питання треба ставити на переговорах з Ігорем Полянським..." [27]. Усе це звучало непевно, а професор теології не мав дипломатичного досвіду, щоб добитися якихось уточнень. Але про це Редінг повідомив тільки через одинадцять років.

Після повернення в Грац Редінг підготував звіт про поїздку до СРСР і подав його своєму єпископу, який направив цей документ у Ватикан. Поїздка професора до Радянського Союзу вважалася достатнім доказом серйозних намірів СРСР. Однак папа боявся насамперед, що в західних католицьких колах виникне сум'яття, коли лозунг про співіснування двох систем, в якому було змішане ідеологічне і політичне, раптово почав би завойовувати бастіони.

Коли у Вільнюсі абат Редінг служив різдвяну службу божу, папа у різдвяному зверненні знову вдався до політично-теологічної еквілібристики, засудив комунізм як суспільну систему і застеріг одночасно Захід від антикомунізму, який базувався лише на беззмістовній свободі, та від "байдужого співіснування з усіма і за всяку ціну".

Місію абата Редінга намагалися зберегти в таємниці, але інформація про неї потрапила до західнонімецької газети "Frankfurter Allgemeine Zeitung", яка надрукувала велику статтю на цю тему. Ватикан поспішив спростувати твердження про свою участь у цій справі, а також заявив, що візит Редінга не свідчить про зміну позицій Святого Престолу щодо комуністичного режиму. Потім розпочалася тривала полеміка між директором "Frankfurter Allgemeine Zeitung" Гансом Якобом Штеллє, автором праці про відносини між Святим Престолом та Радянським Союзом, і заступником головного редактора "L'Osservatore Romano" Фредеріко Алесандріні. Про значення, яке надавалося цій полеміці, свідчить той факт, що зміст усіх статей узгоджувався з державним секретарем Ватикану, а отже, і з папою.

Полеміка досягла кульмінації в березні 1956 р., коли в "L'Osservatore Romano" була надрукована стаття, підготовлена Ф. Алесандріні, в якій місія Редінга порівнювалася з "дивною поїздкою американського священика польського походження Орлеманські, який у травні 1944 р. зустрічався з Сталіним" і про візит якого ніхто не говорив як про візит, що демонструє бажання Ватикану підписати конкордат з СРСР[28].

Автор однієї з статей газети Ватикану підкреслював, що і після того, як Хрущов звів рахунки з Сталіним, у лютому 1956 р. переговори з комуністами залишалися неможливими. Крім того, вказувалося, що радянсь-

кий уряд зацікавлений у конкордаті з Ватиканом і такої домовленості, в тому числі з тоталітарним режимом, не можна повністю виключати, але чи буде це означати, що така держава покінчить з тоталітаризмом.

Таким чином, візит абата Редінга до Радянського Союзу не розглядався Ватиканом як достатня ознака того, що радянські власті мають бажання змінити своє ставлення до церкви. "L'Osservatore Romano" твердила, що церква не несе відповідальності за складну ситуацію, тому не повинна шукати шляхи для примирення. Не треба порівнювати можливості співіснування християнства та комунізму з почуттям "неминучості" останнього і необхідності враховувати це. "Для мільйонів людей, — писала газета, — сталінізм поклав кінець усім сподіванням. Нове колегіальне керівництво думає оживити ці надії, але всі спроби відновити правду співіснують з помилками, що працюють проти прогресу, проти людства".

Проте коментарі на тему розширення діалогу між Москвою та Ватиканом продовжували з'являтися в засобах масової інформації. Цьому особливо сприяла комуністична преса. Орган італійської комуністичної партії газета "L'Unita" опублікувала в травні 1956 р. телеграму з Москви, в якій цитувала заяву литовського вікарія Мазеліса: "Якщо ви хочете знати мою особисту думку, то я думаю, що в майбутньому стане можливим співробітництво між Радянським Союзом і Ватиканом на основі конкордату або в іншій формі" [29].

Австрійське католицьке прес-агентство "Katpress", в свою чергу, висловлювало припущення про можливість приїзду в 1957 р. до Рима Хрущова і Булганіна для зустрічі з італійськими керівниками, даючи при цьому зрозуміти, що радянські лідери шукають практичного зближення з Ватиканом. В той же час довірені особи християнських демократів та Акції італійських католиків регулярно відвідували Москву, а повернувшись на батьківщину, давати свої пропозиції, керуючись враженнями, які отримали на зустрічах з радянськими політичними керівниками. З другого боку, деякі папські нунції отримали інструкції, як слід поводитися в разі прохання радянських властей одержати аудієнцію у Святого Престолу.

Більш конкретні коментарі з'явилися наприкінці серпня 1956 р. Радянське радіо заявило, що недавно мали місце контакти між представниками СРСР та Ватикану — перші офіційні контакти з часу Жовтневої революції. Хоча подібні зустрічі відбулися і в 1922 р., під час роботи міжнародної конференції в Женеві, коли народний комісар закордонних справ Росії Г. В. Чичерін прийняв кардиналів Римської курії. За даними газети "L'Unita", радянський повірений в справах в Італії Пожидаєв зустрівся з папським нунцієм сеньором Фієттою і вручив йому документ, в якому було викладено радянську програму роззброєння. Однак посол СРСР в Італії Богомолов ще до від'їзду з Рима у відпустку признався Фієтті, що хотів установити з ним більш відверті стосунки. Згодом, відповідаючи на запитання журналістів, Фієтта уточнив обставини зустрічі з Пожидаєвим.

Отримавши прохання радянського тимчасового повіреного в Римі зустрітися, Фієтта заявив, що як дуаєн дипломатичного корпусу не знає про призначення такого тимчасово повіреного в справах і відсутність радянського посла. Через декілька днів апостольський нунцій отримав відповідне офіційне повідомлення і дав згоду на таку зустріч.

Вона відбулася в нунціатурі 21 серпня. Пожидаєв вручив нунцію радянський меморандум з проблем роззброєння, а також декларацію уряду з проблеми Суеца. "Ми сподіваємося, що Ватикан, як держава, внесе свій вклад в ці зусилля", — сказав Пожидаєв. На що Фієтта відповів: "Папа представляє не тільки маленьку державу без зброї, а всю церкву. І церква очікує від Радянського Союзу необхідних гарантій свободи релігії" [30].

Італійський щотижневик лівого спрямування "Vie Nuove" подав радянський документ як надзвичайну подію, спрямовану на розрядку міжнародної напруженості. "L'Osservatore Romano", не роблячи ніяких коментарів відносно цієї зустрічі, крім того, що розповів журналістам Фієтта, заявила, що "ці (візит та стаття в "Vie Nuove") є одними з найостанніших епізодів в новій тактиці необ'єктивного сприйняття католицьких сил, підкорених комуністичними режимами" [31]. Газета висловила протест проти будь-якого порівнювання реальних зусиль Пія XII на захист міжнародного миру з комуністичною пропагандою, а також проти намагання СРСР відокремити найменшу в світі державу—Ватикан, главою якої є папа, від духовного глави 450 млн католиків. Такого ж змісту документ було вручено генеральному консулу Радянського Союзу в Римі.

Ці події радянське радіо прокоментувало так: "Ми сподіваємося, що держава Ватикан не відмовиться від співробітництва в пошуках засобів захисту міжнародного миру. Це співробітництво буде, безумовно, дуже важливим". Така догматична різниця між містом Ватиканом і центром католицьких християн пояснюється бажанням радянських властей уникнути протесту православної церкви, яка демонструвала неприховане занепокоєння з приводу спроб зближення радянського режиму з католиками.

Хто з радянських керівників був ініціатором встановлення контактів з Ватиканом? Стверджують, що ним був Мікоян, який підтримав посла Богомолова. Останній вважав, що неможливо добитися прихильного ставлення Заходу до Радянського Союзу, якщо його відносини з Ватиканом не будуть поліпшені.

Події в Угорщині негативно вплинули на перспективи розвитку стосунків СРСР з Ватиканом. Кризи, що виникли в середині комуністичних режимів, поклали край "відкритості" щодо Римської церкви. Тільки 11 січня 1958 р. в зв'язку з перебуванням у Москві делегації італійських "поборників миру" знову було порушено цс питання.

Члена цієї делегації, екс-абата Жажеро, який став мирянином у 1953 р., а в 1954 р. отримав Сталінську премію миру, будучи співробітником газети італійських комуністів "L'Unita", прийняв міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико. Жажеро запитав його, чи існує можливість зближення Радянського Союзу з Ватиканом. На що Громико відповів: "У даний час існує підґрунтя, на якому можливо встановити контакти між Радянським Союзом та Ватиканом. Це підґрунтя базується на проблемі захисту міжнародного миру, оскільки вже існує змістовна домовленість між СРСР та Ватиканом, зокрема з таких важливих питань, як роззброєння, заборона атомних бомб, ракет тощо. Це основні пункти, на яких можуть базуватися взаємовигідні відносини". Після уточнення, що йдеться не про відповідний договір, а про "міцне і ґрунтовне співробітництво", Громико додав: "Позбавившись значних ідеологічних суперечностей, ми зможемо досягти згоди і мати офіційні контакти, бо СРСР налаштований діяти в цьому напрямі найкращим чином і в найкращій формі" [32].

Радянська преса надрукувала звіт про цю зустріч, але не повідомила зміст заяв міністра з проблем відносин з Ватиканом. І тільки через декілька днів представник міністерства закордонних справ підтвердив сказане А. Громико.

8 Римі це сприйняли як черговий пропагандистський трюк, до того ж заяви були виголошені перед групою "поборників миру", які були, як відомо, прибічниками Кремля, а інтерв'ю брав колишній священик. Таким чином, на думку Ватикану, ці заяви були спробою пропаганди, зокрема, перед муніципальними виборами в Італії.

9 жовтня 1958 р. в Гастелгандольфо помер Пій XII. А 20 жовтня Московське радіо присвятило передачу французькою мовою віруючим, стверджуючи, що відображає думку радянського населення: "Відомо, що, не-

зважаючи на ідеологічні розбіжності, які є між Радянським Союзом та католицькою церквою, керованою Ватиканом, існують реальні можливості для контактів та співробітництва в боротьбі за мир". Той же коментатор твердив, що Пій XII не був прибічником роззброєння та заборони ядерної зброї і тільки під тиском громадської думки зробив заяву на цю тему, а насправді підтримував тих, хто виступав проти мирного співіснування держав з різними соціальними системами.

В період понтифікату Пія XII поділ ролей здавався відносно простим. Геополітична ситуація в результаті другої світової війни була визначена, після 1947 р. умовно названа "холодною війною". Вона визначалася протистоянням між Сполученими Штатами та Радянським Союзом, створенням навколо цих двох могутніх сил двох антагоністичних блоків. Залізна завіса символізувала поділ Європи на Схід і Захід у той час, коли обидва суперники нарощували військове протистояння з метою поширення контролю на інші регіони світу.

В даній ситуації Римська церква не мала можливості вибору, бо морально належала до Заходу. Безумовно, багато католиків проживали і за залізною завісою, але ця частина церкви була "церквою мовчання". Знемагаючи від переслідувань, не в змозі чинити опір тискові політичних режимів, повністю контрольованих комуністичними партіями, залежними від Москви, вона була приречена мовчати.

Рим був змушений займати центристські позиції, щоб захиститися від комуністичного тиску та консолідувати західний блок, з яким він був солідарний. Багато ініціатив було висунуто ним у розрахунку на подвійну стратегію.

Спочатку католицька церква засуджувала комунізм як "спотворника істини", Ііе висловлювання було сформульовано Пієм XII ще до другої світової війни. В 1949 р. декретом Святого Престолу католикам було заборонено будь-яке співробітництво з організаціями, які контролювалися комуністичними партіями. Якщо цей захід був продиктований мотивами, пов'язаними з внутріполітичною ситуацією в Італії, то інші рішення та дії викликані глибокою недовірою до комуністичного руху та його пропозицій. Таким же було ставлення Ватикану до Радянського Союзу. Коли напруження у відносинах Схід—Захід певною мірою зменшилося, СРСР зробив спробу у 1956 р. встановити відносини з Святим Престолом, але його пропозицію останній відхилив.

Отже, в досліджуваний період Ватикан, незважаючи на великі труднощі, не йшов ні на які компроміси, щоб досягти домовленості зі Сходом.

[1] Правда. - 1954. - 11 нояб.
[2] L'Osservatore Romano. — 13.11.1954.
[3] Ibid. - 24.12.1954.
[4] Ibid. -28.10. 2.11, 4.11.1956.
[5] M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - Payot, Paris, 1965. - P. 194
[6] Ibid. - P. 198.
[7] L'Osservatore Romano. - 3.07.1955.
[8] Informations catholique internationales. — 1956. — N 38. — P. 21.
[9] Documentation catholique. — 1957. — N 1245.
[10] W e n g e r A. Rome et Moscou, 1900-1950. - Paris, 1987. - P. 594.
[11] M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 203.
[12] Ibid. - P. 205.
[13] Documentation sur l'Europe central. - 1974. - Vol. XII. - N I . - P. 208.
[14] M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 206.
[15] Ibid. - P. 207.
[16] T r a s a t t i S. Vatican-Kremlin. Le secrets d'un face-a-face. — Paris, 1995. — P. 179.
[17] L'Osservatore Romano. - 25.05.1958.
[18] Le Vatican et la politique europeenne. — Paris, 1995. — P. 66.
[19] L'Osservatore Romano. - 4.09.1956.

[20] Documentation catholique. — 1956. — N 1244. — P. 17, 18; Le Saint-Siege dans les relations internationales. - Paris, 1989. - P. 251.
[21] M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 220: Le Saint-Siege dans les relations internationales - P. 96.
[22] S t e h l e H a n s j a k o b . Die Ostpolitik des Vaticans. 1917—1975. - Мьnchen, Zьrich, 1975. - S. 316.
[23] Ibid. - S. 317.
[24] Ibid. -S. 318.
[25] T r a s a 11 i S. Vatican—Kremlin. - P. 171; Le Vatican et le politique europenne. - P. 67.
[26] Правда. - 1955. - 29 дек.
[27] T r a ь a t t i S. Vatican—Kremlin. — P. 172; R i c c a r d İ A. 11 Vaticano e Mosca: 1940—1990. - Roma, 1992. - P. 153.
[28] L'Osservatore Romano. - 14.12.1955.
[29] L'Unita. - 18.05.1956.
[30] R i c c a r d i A. И Vaticano e Mosca. - P. 162—163.
[31] L'Osservatore Romano. - 9.09.1956.
[32] M o u r i n M. Le Vatican et l'URSS. - P. 227.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ)

80-річчя від дня народження О. М. Апанович

Писати про Олену Михайлівну Апанович, людину талановиту, непересічну, складної долі, виявилося справою не такою вже й легкою. Вона відома в Україні і за її межами як видатний вчений-історик, публіцист, як письменниця, якій випало жити і працювати у надзвичайно складних умовах. Сьогодні її заслуги перед суспільством і наукою визнані, її щиро поважають, цінують, схиляються перед громадським подвигом жінки-вченої.

Народилася Олена Михайлівна 9 вересня 1919 р. в родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича, білоруса за національністю, вихідця із селян. Мати — Каміла Йосипівна, з польського шляхетського роду Бартновських, була домогосподаркою. Велика родина Апановичів, у якій, крім Олени, було ще п'ятеро дітей: старші — брати Михайло, Ромуальд та сестра Гертруда і менші — сестра Людмила та брат Володимир, часто змушена була міняти місце проживання. Батька постійно перекидали на нові залізничні дільниці. За родинними переказами, Олена народилася у вагоні під час одного з таких переїздів. Тому в її метриці місцем народження позначено місто Мелекес Симбірської губернії. Однак, за винятком ранніх дитячих років, коли родина Апановичів перебувала у Білгороді, і чотирьох років у місті Харбіні (Північна Маньчжурія), куди М. Й. Апановича було відряджено старшим ревізором Китайської Східної залізниці, де працювали на паритетних засадах радянські громадяни і китайські піддані (1930-1933 рр.), а також року навчання в Москві (1937-1938 рр.), життя Олени Михайлівни проходить в Україні — у містах Суми, Харків, Київ.

У 1937 р. в м. Харкові Олена закінчила середню школу. В її атестаті по всіх предметах стояла оцінка "відмінно", у шкільній характеристиці було написано: "За здібностями — видатна".

Основні віхи біографії Олени Михайлівни дуже подібні до тих, що зафіксовані в листках по обліку кадрів багатьох її сучасниць, яким випало здобувати освіту, пробивати собі шлях у житті за радянської доби. У горезвісному 1937 р. вона вступила до Всесоюзного інституту журналістики (м. Москва), їй здавалося, що навчання в цьому інституті дасть можливість втілити у щось реальне її безмежну любов до літератури і здійснити романтичні мрії про далекі мандри. Проте через рік цей інститут, що

мав у назві ше слово "комуністичний", було ліквідовано. Залізне помело пройшлося по людських долях його викладачів і студентів. Чимало з них у розпал сталінських репресій були оголошені ворогами існуючого ладу. Був заарештований і ректор інституту — Модель. Студентів — колишніх десятикласників — розіслали по педагогічних інститутах тих міст, де вони закінчували середню освіту. Так Олена Михайлівна стала студенткою філологічного факультету Харківського педагогічного інституту.

Закінчила Олена Апанович повний курс Харківського державного педагогічного інституту по спеціальності "російська мова та література", і їй було присвоєно, згідно з рішенням екзаменаційної комісії від 28 червня 1941 р., кваліфікацію "викладача і звання вчителя середньої школи" (Диплом № 291434, виданий 20 вересня 1941 р.). Із додатку до диплому - залікової відомості видно, що знання О. М. Апанович з 24 предметів плюс державні іспити тільки два з них — основи марксизму-ленінізму та політекономії — оцінені на "добре", решта — на "відмінно".

Тоді ж О. Апанович евакуювалась — спочатку до Південного Казахстану, на станцію Манкент, а потім переїхала до Башкири, у м. Уфа, де проживала у 1942—1944 рр., працюючи інструктором відділу санпросвіти Башкнаркомздраву, а також кореспондентом та інструктором вузлового радіомовлення Башкирського радіокомітету.

Тільки у травні 1944 р. повернулась О. Апанович в Україну, до Києва, що відтоді став для неї містом, з яким пов'язане все подальше її життя та наукова праця.

У серпні Олена Михайлівна влаштувалась на роботу науковим працівником до Центрального історичного архіву України, через чотири місяці її перевели на посаду старшого наукового співробітника. У червні 1946 р. вона вже стала начальником відділу давніх актів. Одночасно, з 1948 по 1950 р. О. Апанович навчалась в аспірантурі при ЦДІА УРСР за спеціальністю "історія України". Тут, власне, вона й розпочала свою наукову роботу, поринувши у загадковий, невідомий тоді для неї, філолога, світ архівних документів, з яких виникало з небуття життя українського народу минулих століть. Пієтет до архівних джерел прищепив їй з самого початку наукової праці Федір Павлович Шевченко, згодом член-кореспондент національної Академії України, який тоді читав курс з археографії та архівознавства співробітникам і аспірантам архіву.

Важлива роль у вихованні в Олени Апанович розуміння величезної наукової цінності архівних джерел і вміння працювати з ними належала й директору ЦДІА, відомому історику України — медієвісту Костю Григоровичу Гуслистому, який став її науковим керівником. Запропонована К. Г. Гуслистим тема: "Участь Запорізького Війська в російсько-турецькій війні 1768-1774 рр." знайшла найбільш правдиве, документальне відбиття в Архіві Коша Запорізької Січі — Підпільненської (1734—1775 рр.), який зберігається в ЦДІА України.

Вперше прізвище О. М. Апанович, як науковця, з'явилося у зв'язку з виходом у світ в 1946 р. в Києві, у видавництві АН УРСР збірки документів "Україна перед визвольною війною 1648-1654 років (1639-1648)", у підготовці якої вона, брала участь. Була вона також одним з укладачів Путівника по ЦДІА УРСР у Києві, виданого через десять років після його створення - у 1958 р.

Закінчивши аспірантуру, Олена Апанович набула фах історика-архівіста. Вона складала замість трьох, за існуючими правилами, шість кандидатських іспитів, одержавши за всі оцінки "відмінно". Крім історії України, марксизму-ленінізму та французької мови, вона здала ще й архівознавство, палеографію та польську мову, бо історик України — ме-

дієвіст мусить знати їх досконально. Заняттям з палеографії керував Сергій Іванович Маслов, видатний філолог, незрівнянний знавець старої української писемності, член-кореспондент АН УРСР з 1937 р.

Саме з кінця 40-х років і в подальші десятиріччя професійна робота і наукова діяльність Олени Михайлівни була безперервно пов'язана з архівами, де вона працювала і як архівіст-професіонал, порядкуючи, обробляючи й описуючи архівні матеріали, і як науковець-дослідник, який виявляє і вивчає документальні джерела, що складають джерельну базу для майбутніх книг і статей. Тому в посиланнях і довідковому апараті її монографій і наукових статей архівні джерела займають пріоритетне місце.

О. М. Апанович написано ряд статей, де об'єктом дослідження стають самі архівні матеріали, — "Матеріали українських архівів про економічні зв'язки України з країнами Сходу в XVI—XVIII ст." ("Архіви України", 1966, № 4); "Цілі і прагнення окремих класів і різних соціальних груп України у боротьбі за землю. За матеріалами Комісії 1767 року" (Тези доповідей і повідомлень IX симпозіуму з історії аграрної Європи. — Таллінн, 1966); "Джерела ЦДІА УРСР у м. Києві про військову систему України першої половини XVIII ст." ("Архіви України", 1971, № 6); "Архів А. І. Степовича" ("Советское славяноведение", 1982, № 5); "Рукописні матеріали В. І. Вернадського у фондах Центральної Наукової бібліотеки АН УРСР" (Рукописні фонди ЦНБ ім. В. 1. Вернадського АН УРСР. - К., 1989); "Рукописні матеріали В. І. Вернадського, документи про його життя і діяльність в архівосховищах м. Києва" ("Бюлетень Комісії з розробки наукової спадщини В. І. Вернадського", 1990, № 7; у співавторстві).

Тільки про Архів Коша Запорізької Січі О. М. Апанович написала п'ять статей, що були опубліковані в журналах та газетах: "Наука і життя" (1964, № 8); "Радянська Україна" (1968, 10 січня); "Друг читача" (1988, 15 грудня); "Тези доповідей Республіканської наради "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку" (грудень 1988); "Неопалима Купина" (1995, № 1/2), "Архіви України" (1989, № 6). У 1998 р. нарешті вийшов перший том багатотомного видання Архіву Коша Запорозької Січі, підготовлений ЦДІА України (м. Київ) і Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. О. М. Апанович — автор 2-ої частини передмови до цього видання і член його редколегії.

Ще в процесі підготовки дисертації О. М. Апанович довелося спеціально вивчати військову справу, ознайомитися з історією війн і воєнного мистецтва, розібратися навіть у деяких воєнних теоретичних проблемах, питаннях стратегії й тактики. Вона прочитала багато спеціальної літератури, адресованої військовим, у тому числі й з академічною підготовкою, набувши таким чином певного професіоналізму, що проявилося не тільки при написанні дисертації, а й у подальших її працях, в яких висвітлювалися питання організації, комплектування, забезпечення озброєнням українського козацького війська, описувалися війни і битви.

На захисті дисертації було зачитано рецензію-відгук кафедри історії війн і військового мистецтва Воєнно-політичної академії імені Леніна (Москва). Неофіційним опонентом виступив генерал О. Л. Кронік, а присутня там відомий російський історик, академік А. Панкратова напівжартома сказала, що пошукувач заслуговує не тільки надання їй вченого ступеня, а й присвоєння військового звання. Хтось із присутніх додав: "Не нижче полковника".

Однак найважливішим було те, що О. М. Апанович опанувала велику за обсягом козакознавчу літературу, всі опубліковані джерела. Те, що К. Г. Гуслистий залучив її до вивчення історії українського, особливо запорізького козацтва, й визначило її долю як вченого. Козацтво стало про-

відною темою наукової творчості О. М. Апанович назавжди. "Козацтво сформувало з мене патріота України, — говорить Олена Михайлівна, — неможливо займатися історією козацтва і не бути патріотом України".

Дисертація О. М. Апанович була захищена в січні 1950 р.

Наукові кадри з України тоді атестувалися Вищою Атестаційною Комісією Міністерства Вищої освіти СРСР, однак підписували диплом кандидата наук голова і вчений секретар ради в інституті, де відбувся захист. Диплом, що засвідчував про присудження О. М. Апанович вченого ступеня кандидата історичних наук за № 05746 (спеціальність архівіст-історик України), вручили Олені Михайлівні у вересні 1950 р. в Інституті історії АН України, де вона захистила свою кандидатську дисертацію і куди перейшла на роботу молодшим науковим співробітником. 28 вересня 1956 р. її затвердили в ученому званні старшого наукового співробітника за спеціальністю "історія України", що засвідчено Атестатом Вищої Атестаційної Комісії, підписаним Президентом Академії наук УРСР академіком О. Палладіним.

Так було взято першу наукову висоту. У 50-ті роки зроблено Оленою Михайлівною вже було чимало, про що свідчить список наукових праць дослідниці в її особистій справі: написано і надруковано 28 наукових статей, зокрема до фундаментального видання "Українська радянська енциклопедія". Працювала вона як укладач 1-го тома тритомного збірника "Возз'єднання України з Росією", що мали підготувати за рішенням уряду Радянського Союзу Інститути історії АН СРСР та АН УРСР. У передмові, яку писали вчені мужі Інституту історії АН СРСР, утверджувався історично неправомірний термін "Возз'єднання України з Росією", а також невідповідна історичній правді теза, що вся історія українського народу - це його прагнення й боротьба за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі.

Для розшуку і збору архівних та інших джерел були задіяні не тільки співробітники Інституту історії АН УРСР, а й працівники архівів України. О. М. Апанович разом з п'ятьма своїми колегами займалися добором і археографічним опрацюванням архівних документів та інших історичних джерел, складали коментарі до 1-го тома збірника, який охоплював період 1620—1647 рр., що передував визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр. Перебіг цієї війни документально висвітлювався в 2-му і 3-му томах. О. М. Апанович використала нагромаджений джерельний матеріал і на його основі написала дві статті: "Переселення в Росію напередодні визвольної війни 1648—1654 рр " та "Перемоги українського народу над польсько-шляхетськими військами на початковому етапі Визвольної війни (1648 р.)" ("Воссоединение Украины с Россией". Сборник статей. — М., 1954).

Олена Михайлівна також опублікувала кілька брошур, зокрема "Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648—1654 років" (К., 1954, 103 с.); "Запорізька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу" (К., 1954, 4,5 друк, арк.) (у співавторстві), "Переяслав-Хмельницький та йото пам'ятники" (К., 1954) (у співавторстві, була також відповідальним редактором цього видання), а також значну кількість статей з історії визвольної боротьби, про виступи запорожців проти турецько-татарської агресії, про запорожців на морі, історичні портрети Івана Сірка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Петрика, про національні святині, пам'ятники козацтва доби гетьманської держави. Своє шосте десятиріччя вона відкрила джерелознавчою статтею "Значення праці А. Ф. Шафонського "Черниговского наместничества типографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст." ("УІЖ", 1960, № 5).

У праці "Полководець", присвяченій 375-річчю з дня народження Богдана Хмельницького, вперше в українській історіографії подається аналіз і характеристика полководницького мистецтва великого українського гетьмана. Науково-теоретичннй характер мала стаття О. М. Апанович "Національно-визвольні війни доби феодалізму" ("УІЖ", 1965, № 12), яка викликала дискусію на сторінках цього ж журналу між доктором історичних наук І. Д. Бойком і академіком АН УРСР І. П. Крип'якевичем, в якій вони торкалися проблеми української державності. Певним внеском у Шевченкіану стали дві її статті: "Боротьба українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI-XVII ст. у творчості Шевченка" (Збірник наукових праць: "Історичні погляди Т. Г. Шевченка". — К., 1964) та "Т. Г. Шевченко про роль козацтва в історичному процесі" (Тези доповідей Республ. міжвузівської наук, сесії, присвяченої 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка (К., 1964), За 13 років (з 1959 р.) нею було написано й опубліковано 76 статей в "Українській радянській енциклопедії", "Радянській енциклопедії історії України" та "Советской исторической энциклопедии". Більшість із статей присвячено історичним діячам українського козацтва, його структурним формуванням та органам влади, фортецям і укріпленим лініям в Україні, а також різним татарським і ногайським ордам, ханствам та ін.

Одночасно публікації О. Апанович з'являються у газетах та журналах, призначених для широкого загалу. Написані живою, гарною мовою, сповнені почуття патріотизму, гордості за свій народ, вони примушували замислюватися над нашою історією, сповненою трагедій і прозрінь, бо торкалися нових тем, освоєння яких тільки починалося. Праці Олени Михайлівни вирізняла інтелектуальна незалежність. Вона добре знала архівний матеріал, і її статті й брошури, написані на невичерпних джерелах нашої духовності, відтворювали яскраві сторінки національної минувшини XVI-XVI 11 ст., будили думки і почуття тисяч людей.

О. М. Апанович, працюючи у відділі історії феодалізму, вивчала і досліджувала, на думку тих, хто керував розвитком науки у республіці, "занадто далекі у часі й просторі від сучасної української дійсності періоди". Саме через те важко було їй з публікацією праць, а ще важче обґрунтовувати необхідність досліджувати ті періоди в нашій історії, в які Україна виступала як самостійна держава з власними апаратом управління та армією. Отже, поява праць, в яких досліджувалися козацькі часи, була сама по собі подвигом. Коло наукових інтересів дослідниці виявилося надзвичайно широким. Олена Михайлівна ретельно і глибоко вивчала проблеми соціально-економічного розвитку, громадсько-політичних рухів, військової історії України XVI—XVIII ст. Проте пріоритетною серед її наукових студій, а загалом і публіцистичних виступів залишалась завжди козацька проблематика, де на чільному місці стояла Запорізька Січ.

Упродовж майже десятиліття з'явились друком дві її монографії (загальний обсяг 34 друк, арк.): "Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-ті роки XVII ст." (К., 1961, 300 с.) та "Збройні Сили України першої половини XVIII ст." (К., 1969, 224 с.). Книжка про Збройні Сили України стала подією в історичній науці й мала великий суспільний розголос. Вона відразу привернула увагу дослідників, які вивчали феодальну епоху, а також усіх, небайдужих до нашого минулого.

Наукова критика сприйняла появу цих праць однозначно позитивно. В одній з дев'яти рецензій, що з'явилися після виходу книги "Збройні Сили України", зазначалося: "Видавництво "Наукова думка" порадувало читачів, видавши книжку О. Апанович ошатно, у святковому вбранні, але засмутило тим, що тираж визначило мізерний (3599). В результаті розкупи-

ли блискавично, в деяких містах вона навіть не дійшла до книгарень, а розійшлася з баз книготоргов поміж їх працівниками та їхніми знайомими. Коли вже допущено таку помилку в тиражуванні, то виправленням її може бути тільки повторне видання. Для тих книголюбів, яким не пощастило роздобути першого, нове видання було б справжнім подарунком. Адже ця праця, повторюємо, **це не лише ґрунтовний науковий трактат** (виділення наше. — *Авт.),* а й захоплююче написана книга, яка стане щирим другом і вірним супутником усіх, кого цікавлять історія і культура українського народу".

Через чверть століття Валерій Шевчук, відомий український письменник, невтомний дослідник і видавець українських історичних і літературних джерел минулих часів, згадує, чим була книжка Олени Апанович для тих, кого потім стали називати "шестидесятниками". "Для нас, шестидесятників, справжнім одкровенням стала її книга "Збройні Сили України першої половини XVIII ст.", яка вийшла 1969 року в "Науковій думці". За цією науковою розвідкою, не тільки книголюби, а й читач, спраглий української духовності, по-справжньому полювали. До речі, й видано її було в білій суперобкладинці, із гербом Запорізького війська, з численними ілюстраціями, навіть кольоровими. Резонанс, пригадую, був справді великий. Недаремно видання майже одразу потрапило під заборону, що надало йому вже магічного значення, бо на той час усе, що лаялося чи заборонялося, викликало підвищений суспільний інтерес...

Авторці через ту книгу випало пережити чимало прикростей, зате своє призначення вона виконала цілком, і то не тільки через наукову значимість розвідки, а й суспільну, адже праця подавала немало цікавих відомостей про козацьку українську державу, а саме державотворчу пам'ять тодішні прилизні ("грязь Москвы", за Шевченковим висловом) і намагалися з наших умів витравити. Відтоді ім'я Олени Апанович набуло певної легендарності і стало одним із почесних в українському соціумі.

Гадаю, не зайве у кількох словах оповісти й про зміст цієї розвідки, щоб сучасний читач мав про неї повніше уявлення. Складається вона з двох частин, у першій йшлося про українське козацьке військо, розглядалося питання його комплектації та мобілізації, організації порядкування, озброєння його та забезпечення, отже, проблеми загальні. Оповідалося також і про Запорізьке Низове Військо в першій половині XVIII століття. Друга частина присвячена сторожовій і допоміжній службам в Україні, а також забезпеченню українським населенням російського війська на Україні. Книга, як бачимо, серйозна і з історичного боку високоцінна. Вона цілком зберегла своє наукове значення і дотепер".

До цієї оцінки монографії Валерієм Шевчуком додамо, що в ній на основі великої кількості архівних джерел дано характеристику козацького війська саме того періоду, коли внаслідок колоніальної політики Російської імперії в Україні нищились її автономія й залишки української державності, що позначилося на стані і статусі збройних сил, — вони поступово втрачали свою колишню самостійність і переходили під командування російських офіцерів і генершіів.

Книга "Збройні Сили України" викликала невдоволення тодішніх можновладців. Через деякий час і книжка, і її автор зазнали репресій.

Протягом 22 років роботи в Інституті історії О. Апанович поєднувала велику наукову працю з активною громадсько-освітньою діяльністю. Вона була одним з фундаторів Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом його Правління, брала участь у розробленні концепції збереження національної спадщини. Очолювала Організаційний комітет для створення Волинської організації товариства.

У Київській організації товариства Олена Михайлівна, будучи членом її Президії та Правління, протягом багатьох років обиралася головою історичної секції.

Впродовж 1965—1971 рр. О. Апанович постійно виступала з лекціями, багато їздила по Україні, беручи найактивнішу участь у реалізації постанови Ради Міністрів УРСР (8 вересня 1965 р.) про увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва, про оголошення Хортиці державним заповідником і створення там історико-меморіального комплексу. Саме тоді за дорученням Президії АН України вона склала детальний, розгорнутий і науково обгрунтований проект, який став основою прийнятого Президією рішення про заходи АН України, спрямовані на реалізацію урядової постанови. Весь свій час О. Апанович використовувала на те, щоб виявити запорізькі пам'ятки, пам'ятні місця, класифікувати і ретельно їх описати. Так була створена унікальна картотека дослідниці, що містила список пам'ятних місць з історії козацтва в Україні та за її межами, який вона передала Міністерству культури, а також опублікувала його в 1967—1968 рр. у кількох номерах журналу "Україна" (1967 — №№ 5, 16, 28, 42; 1968 — №№ 9, 39, 51). О. М. Апанович, як фахівця, призначили членом журі республіканського конкурсу проектів Музею запорізького козацтва. Працюючи разом із заступником голови Запорізького облвиконкому Миколою Киценком, який був автором ідеї Хортицького заповідника, та завідуючим відділом культури облвиконкому Степаном Марковичем Кириченком, вона провадила величезну роботу по втіленню цієї ідеї в життя. Переглянувши величезну кількість літератури і документів, враховуючи думки та поради спеціалістів, міркування, висловлені широкою громадськістю щодо проекту, Олена Михайлівна разом з ними виробила узагальнену схему і визначила основні напрямки побудови історико-меморіального комплексу, музею та панорами, що мали органічно вписуватися у природну частину острова Хортиці. Тоді ж її залучили до роботи урядової комісії, яка мала підготувати висновки про стан пам'яток Чигирина та Суботова і висловити своє міркування щодо їх збереження та можливого відтворення.

Вона разом зі своїми колегами-друзями, вченими М. Ю. Брайчевським, О. С. Компан, З. І. Хижняк першою виступила на захист однієї з найвидатніших пам'яток української історії та культури, неоціненної реліквії України — садиби Києво-Могилянської академії та архітектурного ансамблю, розташованого на її території. Вони були на передньому краї боротьби інтелігенції й широкої громадськості з намаганнями командування Воєнно-політичного морського училища перебудувати і таким чином спотворити садибу й будівлі.

Йшов сумнозвісний 1972-й рік. Розгорнувся широкомасштабний наступ на українську інтелігенцію. Вчинили масовий погром української духовної еліти, боячись національного пробудження українців. Це проявилось у шаленій русифікації українського народу. В умовах зростаючого жорсткого адміністрування, монопольного панування ідеологічних догм дослідження історії Запорізької Січі, з її духом вольнодумства й демократизму, прагнення національної незалежності йшло врозріз з комуністичною догмою про нібито прихід на історичну арену "нової історичної спільності" — радянського народу. Дослідження історії України доби середньовіччя аж ніяк не вписувалось у плани наукових розробок тем, що мали обгрунтувати "закономірність" появи та розвитку цієї спільності.

Наказ про звільнення О. М. Апанович з роботи було підготовлено, як тоді велося, по всіх правилах бюрократичного "мистецтва".

В особистій справі Олени Апанович, що зберігається в Інституті історії України НАНУ, є витяг з протоколу № 18 засідання місцевкому інсти-

туту (від 12 вересня 1972 р.) і наказ № 152 по інституту (того ж числа), тексти яких майже збігаються: у відповідності з постановою Бюро Президії АН України від 31 липня 1972 р. № 294 "Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН України", пункт 3 (про скорочення бюджетного фонду заробітної плати на 4 %) — скоротити за штатним розписом наукових співробітників відділу історії феодалізму Апанович Олену Михайлівну, Компан Олену Станіславівну та молодшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства Дзиру Ярослава Івановича з 13 вересня 1972 року. Ось який "подарунок на іменини" приготували згори для Олени Михайлівни за багаторічну наукову працю, адже між наказом і датою народження було тільки 3 дні! Це — останній документ в даній особистій справі О. М. Апанович, але далеко не остання сторінка в її науковій біографії. І По означало для жінки-науковця втратити роботу за фахом у ті часи, та ще й потрапити під скорочення у передпенсійний вік — не треба довго пояснювати.

Через 23 роки, вже в незалежній Україні, у 1995 р. О. Апанович і Я. Дзиру поновили на роботі в Інституті історії України НАНУ за наказом її президента Б. Є. Патона, як таких, що були звільнені "не через скорочення штатів", а, підкреслив президент Академії у наказі, "зважаючи на політичні мотиви".

А після звільнення вісім місяців була Олена Михайлівна без роботи. Куди тільки не зверталася, добиваючись справедливості, відновлення на посаді, та все без результату. Нарешті їй вдалося влаштуватися старшим науковим співробітником у відділ рукописів ЦНБ АН України. Тут вона й працювала до 1986 р. включно, обробляючи архівні фонди і описуючи рукописні книги. Творчою, науковою працею тепер можна було зайнятися тільки в неробочий час.

Оскільки в Україні друкувати свої наукові твори О. М. Апанович тепер не могла (заборонялося навіть посилатися на її статті, брошури, монографії, запорізька тематика негласно була визнана ідеологічним криміналом), дослідниця обрала новий напрямок пошуку — книгознавство, її статті, присвячені проблемам української рукописної книги, у т. ч. козацьким літописам, а також документальні матеріали, серед них і державні, наприклад, "Гетьманські статті", почали регулярно з'являтися у союзних наукових журналах, московських, новосибірських та ленінградських наукових збірниках. Виступи дослідниці на всесоюзних наукових форумах відразу привернули до себе увагу наукової громадськості. Доповідь, виголошена О. М. Апанович на Першій Всесоюзній науковій книгознавчій конференції у 1976 р. в Ленінграді "Історична рукописна книга XVI—XVIII вв. у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР", була надрукована у виданні "Книга в России до середины XIX ст." (Ленінград, 1977) і в тезах конференції (Ленінград, 1976). На Третій Всесоюзній науковій конференції в Ленінграді у 1985 р. вона виступила з доповіддю "Поширення рукописної книги в Україні в XVIII в." (Тези доповідей конференції - "Книги в России до середины XIX века" — Ленінград, 1985). Стаття "Літопис Грабянки та його список у Тихомирівському зібранні Державної науково-технічної бібліотеки Сибірського відділення Академії наук СРСР" була надрукована у збірнику наукових праць: "Сибирское собрание М.Н.Тихомирова и проблемы археографии" (Новосибирск, 1981).

Результатом більш як десятирічного ретельного вивчення української рукописної спадщини XVIII ст. стала наукова монографія "Рукописна світська книга XVIII ст. на Україні: історичні збірники", яка, на жаль, вийшла лише російською мовою (К., 1983. - 222 с.). До читача О. Апанович

змогла пробитися з цією книжкою через великі труднощі тільки через два роки після її написання. Двадцять відомих тоді науці списків козацького літопису Григорія Грабянки вона доповнила ще тридцятьма, розшукавши їх в рукописних книгосховищах і архівах Києва, Москви, Одеси, Харкова та Ленінграда, реконструювавши декілька списків з літератури. Дослідниця познайомила читача з рукописною книжною культурою України. Вона не тільки порушила питання про освіту і рукописну справу в Україні у XVIII ст., а й дослідила історію створення збірників, розповіла про їх переписувачів та власників, класифікувала за походженням їх складові частини, вивчила читацьке середовище України того часу, а також історичні твори, написані в Україні впродовж XVIII ст., що потрапили до збірників наступного століття. Олена Михайлівна познайомила читача з неопублікованим списком Чернігівського літопису, збірниками з літописами Самовидця та Грабянки й створеними на їх основі працями. "Рукописна світська книга XVIII ст. на Україні", як й інші книги О. М. Апанович, мала шість рецензій. Після виходу книжки з'явилася й перша її стаття з цієї тематики в Україні — "Читацьке середовище України XVIII ст." ("Радянське літературознавство", 1983, № 5).

Слід відзначити пильну увагу О. М. Апанович до інформації такого маловивченого джерела, як маргіналії — рукописні замітки на полях рукописної книги, що несуть не тільки велике інформаційне навантаження, а й інтелектуальний та психологічний заряд, своєрідно відбиваючи духовний світ власників, читачів, переписувачів книг. Вони різняться за змістом, розміром, графікою письма, в них дано роздуми читачів книги або їх спостереження над дійсністю, оповіді про історичні події та факти родинного, побутового життя тощо. Статті О. М. Апанович, присвячені маргінальним записам, дали поштовх розвиткові досліджень у галузі окремої історичної дисципліни — маргіналістики, яка перебувала ще у фазі становлення.

Маргіналіям присвячені такі публікації: "Записи на рукописних книгах ЦНБ УРСР та їх джерелознавче значення" (Тези доповідей II Всесоюзної конференції з проблем книгознавства); "Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела". — М., 1974; текст доповіді у збірнику наукових праць "Проблемы рукописной и печатной книги". — М., 1976; "Вкладні, володільницькі, дарчі записи і приписки переписчиків XVI—XVIII вв. на рукописних книгах ЦНБ АН УРСР" // "История книги и издательской деятельности". - Ленинград, 1977; "Історичні записи на стародруках і рукописних книгах" ("История СССР", 1979, № 2); "Полемічні записи на полях Харківського примірника Острозької біблії" ("Федоровские чтения". — М., 1981).

Якщо перша любов Олени Михайлівни — Запорізька Січ (не випадково серед українських істориків ходила сумна приказка-жарт; "Від Запорізької Січі зостався один козак, та й той - жінка!"), то друга, безумовно, — рукописна книга з її невичерпним джерелом інформації, неповторним колоритом епохи, з сотнями імен велетів духу народного, з неповторністю суджень і думок.

Під час роботи в ЦНБ О. М. Апанович взяла участь у написанні "Історії Центральної Наукової бібліотеки Академії наук Української РСР" (К., 1972). Вона — автор розділів: "Заснування Всенародної бібліотеки України та її діяльність в роки громадянської війни", "Фонди і каталоги бібліотеки".

Третім напрямком, що став у науковій творчості Олени Михайлівни генеральним, було дослідження життя, наукової творчості та науково-організаційної діяльності Володимира Івановича Вернадського — одного з

найвидатніших природознавців і мислителів XX ст. Дослідницю захопив цей нащадок запорізьких козаків (про що свідчить його родовід), цей велетень думки, який палко любив Україну і багато зробив для розвитку її науки і культури, зокрема відіграв провідну роль у створенні Української Академії наук і був її першим президентом. Олена Михайлівна з властивою їй пристрастю поринула у вивчення й популяризацію того періоду його життя, що пов'язаний з Україною. Впродовж п'яти років її книга (написана у співавторстві) "Вернадський: життя і діяльність на Україні" двічі виходила у видавництві "Наукова думка" (1-е вид. - 1984; 2-е - 1988). На всесоюзних наукових конференціях та міжнародному симпозіумі, присвячених 125-річному ювілею від дня народження В.І.Вернадського (вони відбулися у Москві, Ленінграді, Києві, Одесі), Олена Михайлівна виступає з доповідями, в яких порушує надзвичайно цікаві проблеми, пов'язані з творчістю вченого. Вона підкреслює особливу роль академіка Вернадського у створенні першої наукової бібліотеки в Україні — Національної бібліотеки при ВУАН у Києві. Наведені нею документи стали аргументуючим матеріалом, що ліг в основу клопотання колективу бібліотеки про присвоєння ЦНБ АН України імені В.І.Вернадського, яке вона стала носити з 1988 р. (тепер Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України).

Популяризація дослідницею творчості Вернадського принесла їй визнання і відзначення срібною медаллю на ВДНГ.

Понад 20 своїх публікацій присвятила О. М. Апанович академіку Вернадському. В них висвітлюються проблеми і питання, які вона вперше ставить у науці: "Искусство в жизни и творчестве Вернадского", "Научные связи Вернадского с славянскими странами", "Научное и социальное значение деятельности В. И. Вернадского" (Ленінград, 1989); "Вернадский — читатель" ("Прометей", М., 1988, т. 15); "Бібліотека першого президента" ("Культура і життя", 1984, 15 лютого); "Книга в жизни и творчестве Вернадского" ("Бюллетень комиссии по разработке научного наследия академика В.И.Вернадского". — М., 1988, № 2); "В. 1. Вернадський на Полтавщині" ("Радянська освіта", 1988, 15 березня); "І любов до України єднала нас" (про кількадесятирічну дружбу В. І. Вернадського з А. Кримським) ("Літературна Україна", 1988, 10 березня) та ін.

1990 рік для Олени Михайлівни став початком періоду, надзвичайно щедрого на творчі здобутки, публікації, виступи на наукових конференціях, на інтенсивну просвітницьку діяльність. Невтомним було перо дослідниці — і ось одна за одною з'являються чудові, сповнені пристрасті, вражаючі великим науковим багажем праці.

У видавництві "Дніпро" в 1991 р. виходить 115-тисячним тиражем її книжка "Розповіді про запорізьких козаків" (18,5 друк, арк.), яка миттєво розійшлась, знайшовши вдячного читача.

Того ж року О. М. Апанович — талановиту письменницю, твори якої з історичної тематики ніколи не затримуються на полицях книгарень, одностайно прийняла до своїх лав Спілка письменників України.

Олена Михайлівна підготувала до третього видання раніше заборонену книжку М. Киценка "Хортиця в героїці і легендах" (Дніпропетровськ, 1991). Там є нарис-есе у вигляді післямови - "Син козацького степу". Його О. М. Апанович присвятила пам'яті М. Киценка.

Через рік побачила світ книжка "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" (К., 1993, 17 друк. арк.). Вона мала сім рецензій і зробила Олену Михайлівну Апанович Шевченківським лауреатом.

Навесні 1994 р. вийшла ще одна її книжка — "Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність" (К., 1994, 95 с.). Автор простежує гір-

кий історичний досвід українського народу, стисло викладає події величезної ваги, оглядає пройдений шлях, на якому — втрати і здобутки, мудрість і недалекоглядність тих, від кого залежала доля України. На презентації книжки у Спілці письменників України 3-го травня 1994 р. зібралися вчені, письменники, колеги, шанувальники подвижницької праці Олени Михайлівни. Усі вони одностайно відзначили чітку аргументацію, вивіреність історичних реалій, широку джерельну базу, а відтак — оригінальний внесок дослідниці у розкриття історичної правди, дохідливість викладу матеріалу, розрахованого на широке коло читачів.

З початку 90-х рр. у незалежній Україні вільна від цензури преса наввипередки запрошувала О.М.Апанович виступити на її сторінках із статтями про Запоріжжя. Радіо та телебачення відкривали перед нею свої студії. Отже, крім книжок, систематично і у великій кількості публікуються і в газетах, і в журналах її наукові та науково-популярні статті, численні інтерв'ю, переважно з козацької тематики.

У 1990 р. опубліковано статті: "В якого Бога вірила Січ" ("Людина і світ", № 6; передрукована у журн.: "Наука и религия", № 10); "Українське православне слово" (Канада, т. 41, № 9); "Експедиція "Запорізька Січ": зруйноване і уціліле" ("Книжник", № 6); "Про довбишів, що в бубни бубнять" ("Музика", № 3); "Не пропала їхня слава" ("Вітчизна", № 9); "Yayornytsky's comeback" ("Ukraine", № 1); "Запорізьке козацтво — світовий феномен" ("Індустріальне Запоріжжя", ЗО січня); "Феномен світової історії" ("Запорізька правда", 21 липня); "Козацька республіка" ("Молода гвардія", 4 січня); "Хортиця" ("Сільські вісті". — У шести подачах — 20—22, 24, 27—28 липня); "Засвіт встали козаченьки" (у 14 районних і міських газетах).

У 1991 р. вийшли з друку праці "Феномен запорізького козацтва" ("Кур'єр ЮНЕСКО", № 4); "Cossacksthe Armed Forcesof Ukraine" ("Ukraine", № 9), "The Cossack Republic" (Kiev); "Козацтво - збройні сили України" ("Голос України". — Вісім подач - 28 лютого, 15, 22, 29 березня; 18, 26 квітня, 18 травня, 7 червня), "Європейська слава козацька" ("Літературна Україна", 3 жовтня); "Запорізькі козаки в Хотинській війні" ("Сільські вісті". - 4 подачі: 28 вересня, 1, 5, 9 жовтня); "Подорож упродовж чверті століття" ("Культура і життя", 21 вересня).

1992 р. був не менш врожайним для дослідниці - назвемо лише кілька з опублікованих статей: "Свободу уславив" ("Українська культура", № 10/11, 12), "Безперервний ланцюг часу" ("Літературна Україна", 13 лютого); "Українське козацтво — явище планетарне" ("Самостійна Україна", № 42) та інші.

Не поменшало її публікацій і в 1993 р. Так, в "Урядовому кур'єрі" з'явилися статті: "Запорізька церква: автономність і демократичність" (ЗО березня) та "Великомученик і герой" (27 квітня), у журналі "Військо України", № 5 - "Найтрагічніший 1775 рік"; "Вірю: пантеон буде" ("Українська родина", 13 травня), а в "Українській культурі" (№ 1) — "Нам бронзи не треба"; № 3/4 — "Козацьке панство походжає"; "Українське відродження завжди було мені дороге" про В. І. Вернадського ("Розбудова держави", № 3); "Моя любов сягала неба" ("Гарт", 6 березня) та багато ін.

У 1994 р. ряд статей О. М. Апанович надрукувала "Українська газета" - "Правда про возз'єднання України з Росією в січні — березні 1954 року" (№ 2, 20 січня - 2 лютого); "Я, Іван Мазепа..." (№ 7, 31 березня - 13 квітня; № 8, 14 квітня — 27 квітня); "В одній особі злилися талант і добро" (№ 10, 12—25 травня); "Як Ілля Рєпін писав листа турецькому султанові" (№ 11, 26 травня — 8 червня; № 12, 9-22 червня; № 14, 7-20 липня); "На зламі століття зломлено зло Російської імперії" (№ 14, 9—22 червня).

Така великомасштабна публікаторська діяльність О. М. Апанович у 90-ті роки стає зроаумілою з її виступу в Музеї Т. Г. Шевченка при відзначенні 180-річчя від дня народження Великого Кобзаря і вшанування нових лауреатів Шевченківської премії. "Коли Україна здобула незалежність, — сказала в 1994 р. Олена Михайлівна, — я запитала себе, що я зможу зробити при моїх можливостях, силі й віку для розбудови Української самостійної держави? Вирішила: як історик і філолог мушу взяти участь у відродженні вкраденої у нашого народу історичної національної пам'яті. Треба правдиво досліджувати історію України і писати книжки і статті, які б доходили до свідомості й серця найширших кіл громадськості нашої країни.

Отож, Шевченківська премія для мене — це, передусім, визнання плідності моєї праці, і я безмежно щаслива тим. А те, що премія осяяна святим Шевченковим ім'ям, підносить мій розум, інтелект і душу у сферу найвищої духовності".

У травні 1995 р. Олена Михайлівна стала лауреатом наукової нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США).

До 75-річчя від дня народження О. М. Апанович і 50-річчя її наукової діяльності низка газет та журналів в Україні у вересні 1994 р. і пізніше опублікували статті, присвячені ювілярці: "Штрихи до портрета історика-сучасника" ("Українське слово", 8 вересня); "Берегиня козацької слави" ("Молодь України", 29 вересня); "Олена Апанович — ювілярка на високому рівні" ("Українська газета", 15—18 вересня); "Зоряний час Олени Апанович" ("Народна армія", 1994, 29 вересня); "Під знаком Діви або гороскоп для Олени Михайлівни" ("Літературна Україна", 13 жовтня); "Людина повної посвяти науці" ("Неопалима Купина", 1995, № 7/8; "Жінка, яка пише історичну правду" ("Шулявка", 1997, 13 лютого).

В 1995 р. вийшли дві книжки-збірки наукових статей на пошану Олени Апанович з вступними статтями, присвяченими висвітленню її життєвого і творчого шляху: "Історія українського середньовіччя: Козацька доба". Збірник наукових праць у 2-х частинах (на пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). Частина перша: Дмитрієнко Марія. Жіночий портрет в історичному інтер'єрі (К., 1995, с. 5—28); Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню (К.; Дніпропетровськ, 1995, с. 3-9).

У 1994 р. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису НАН України та Інститут української археографії й джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України випустили "Бібліографічний покажчик: Олена Михайлівна Апанович (до 75 років від дня народження)" (К., 1994). Цю книжку перевидало Управління культури виконкому Запорізької міської Ради народних депутатів, продовживши перелік публікацій О. М. Апанович ще на рік: "Берегиня козацької історії. Бібліографічний покажчик творів О. М. Апанович" (Запоріжжя, 1996). У 1999 р. видавці першої публікації надрукували її в розширеному і доповненому вигляді: "Олена Михайлівна Апанович. Бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності)" (К., 1999).

Олена Михайлівна виступила на 1-й (1990) і 2-й (1992) Хортицьких конференціях з доповідями: "Проблеми запорізького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки" та "Концептуальні напрямки перебудови експозиції Музею запорізького козацтва на острові Хортиця", а також у Переяславі на конференції, присвяченій історії Переяславської землі, з доповіддю: "Переяславська рада 1654 року: міфи і реальність"

(Текст опубліковано у газеті "Вісник Переяславщини", 1992, 1, 3, 6 жовтня). В 1993 р. на конференції "Демократія в Україні: минуле і майбутнє", що відбувалась у Спілці письменників України, темою її виступу було: "Демократія державного устрою і життя Запорізької Січі" (опубліковано у матеріалах конференції, К., 1993).

У 1991 і 1994 рр. у Батурині на конференціях, присвячених гетьману України Івану Мазепі, дослідниця виголосила промови: "Велика ідея гетьмана Івана Мазепи" та "Гетьман Іван Мазепа - будівничий української культури".

Слід відзначити, що, розробляючи в 90-ті роки козацьку тематику, Олена Михайлівна продовжує досліджувати життя, діяльність і наукову творчість В. Вернадського. У 1992 р. вона півтора місяці працювала у Парижі за програмою: "В. І. Вернадський у Франції (перша половина 20-х років XX ст.)". У Національній бібліотеці і Національному архіві в Інституті ім. Кюрі їй вдалося виявити неопубліковану працю Вернадського, його листи до французького академіка Леруа, з яким він листувався протягом 50-ти років, а також добірку спогадів про нашого великого вченого його французьких колег та ін. Частину цих матеріалів вона опублікувала: "Французькі адреси Володимира Вернадського" // Хроніка 2000. - 1995. - Вип. 2/3. - С. 225-227. Публ.: Вернадський В. Про необхідність організації біогеохімічної лабораторії. — С. 231-240; Листи до французьких вчених. — С. 241—247; О р с е л ь Ж. Декілька спогадів про В.І.Вернадського під час його перебування в лабораторії Мінералогічного музею в Парижі (1922-1926). - С. 248-250; М о r е н Ш. Некрологічна стаття про Володимира Вернадського (с. 251—255).

Свою ідею конструктивної, творчої історичної діяльності українського козацтва О. М. Апанович виклала на наукових конференціях у Нікополі під час святкування 500-річчя козацтва на січових землях, а також у Франції, в Сорбонні, куди її запросили для участі в П'ятому Міжнародному франко-українському колоквіумі, присвяченому темі "Козаки: Історична роль. Відродження в літературі й мистецтві", а також на конгресі україністів у Харкові в 1996 р.

Історіософським осмисленням результату кількарічної роботи над вивченням життя і творчості Вернадського став виступ О. М. Апанович у 1993 р. на науковій конференції на тему "Концепція ноосфери В. І. Вернадського та історична наука".

З 1995 р. протягом п'яти останніх років Олена Михайлівна, незважаючи на перенесену тяжку хворобу, продовжує плідно працювати, багато друкується. В своїх публікаціях головну увагу вона приділяє, безперечно, історії українського козацтва.

Видатні постаті українського козацтва завжди викликали науковий інтерес у О. М. Апанович. Так, до 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького вийшов ряд її праць, в яких висвітлювалося воєнне мистецтво не тільки великого українського полководця, а і його сподвижників ("УІЖ", 1995, № 4); "На чолі козацької держави" (Збірник наукових праць, вип. 2, Рівне, 1995); "Австрійсько-український огляд" — "Osterreichisch - ukrainische Rundschau" (Відень, грудень 1995 - українською і німецькою мовами), а також розкривалася державотворча діяльність і сама особистість великого гетьмана України: "Architect of the Ukrainian getmanite state" ("Ukraine", 1996, № 198); "Будівничий Української гетьманської держави" ("Урядовий кур'єр", 1995, 31 серпня); "Богдан Хмельницький" ("Жінка", 1995, № 11, 12).

У 1995 р. на науковій конференції "Конотопська битва 1659 р. та її значення в національному поступі України" (Київ—Конотоп, 29 червня —

1 липня) О. М. Апанович виступила з доповіддю "Застосування гетьманом Іваном Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві". На основі докладного висвітлення перебігу цієї битви й аналізу характеру командування Іваном Виговським козацьким військом, яке здобуло блискучу перемогу над московським військом, Олена Михайлівна робить висновок, що Іван Виговський не повторив, а творчо розвинув у Конотопській битві стратегію й тактику Богдана Хмельницького, і це дає підстави поставити І. Виговського в один ряд з видатними полководцями. Текст цієї доповіді був опублікований "Українським словом" під назвою "І. Виговський — тактик і стратег" (1995, 13—20 липня) й передрукований журналом "Наука і суспільство" (1995, № 9/10), а також у книжці Івана Скрипника "Легенда про гетьмана. Іван Виговський від Конотопа до Скиту Манявського" (Івано-Франківськ, 1997). У 1997 р. з книжки О. М. Апанович "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" журнал "Історія в школі" передрукував в скороченому вигляді розділ: "Наступник Богдана Хмельницького — Іван Виговський" під назвою "Гетьман Іван Виговський" (1997, № 1—2(4)).

До висвітлення історичної постаті козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного Олена Михайлівна вперше звернулася в 1971 р., надрукувавши в "Літературній Україні" (19 жовтня) статтю до 350-річчя Хотинської битви, де підкреслювалася вирішальна роль козацтва під проводом Сагайдачного в перемозі українських і польських військ у цій битві над переважаючими турецькими воєнними силами. На статтю відгукнувся відкритим листом у "Літературній Україні" читач — військовий, який обурювався навіть тим фактом, що писалося позитивно про Сагайдачного, його він всіляко ганьбив, називаючи зрадником та ін.

8 жовтня 1971 р. у м. Хотині Чернівецької області відбулася наукова конференція, присвячена 350-річчю Хотинської битви, де О. М. Апанович виступила з доповіддю "Хотинська битва 1621 року та її історичне значення". Обласна газета "Радянська Буковина" (1971, 12 жовтня) надрукувала на цю ж тему її статтю. Науковий збірник з іншою статтею Олени Михайлівни, в якій вона використала неопубліковані польські архівні джерела, вийшов після її звільнення з Інституту в 1972 р. Директор Інституту розпорядився зняти прізвище Апанович з авторства її статті, а замість нього поставити прізвища співробітників Інституту історії П. С. Гончарука і П.В.Михайлини та чернівецького науковця Романця. У цій статті були змінені лише акценти щодо П. Сагайдачного в дусі пануючої негативної оцінки українського гетьмана радянською історіографією.

Через 20 років у Чернівцях видали брошуру О. М. Апанович, присвячену Сагайдачному, під назвою "Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний" (1991) до 370-річчя Хотинської битви. В ній авторка висвітлює козацького гетьмана як одного з найвидатніших полководців Європи, державного діяча, дипломата, захисника української культури і духовності, поборника освіти. В розділі "Українець з доби Відродження" з книжки "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" (1933) Олена Михайлівна розширює і поглиблює висвітлення діяльності Петра Сагайдачного, зокрема дає характеристику розробленої ним стратегії козацьких морських походів на володіння Туреччини та Кримського ханства і тактики морського бою Запорозького флоту. Статгя 1998 р. "Сагайдачний Петро - український козацький гетьман" ("Кур'єр Кривбасу", 1998, № 106) збагачена найдокладнішим викладом походу Сагайдачного на Москву, для чого авторка залучила також і дані з літератури української діаспори. В радянські часи про цей похід не можна було навіть і згадувати, а коли й згадували, то з лайливим осудом.

Пилипу Орлику - гетьману України в екзилі - Олена Михайлівна спочатку присвятила в 1992 р. статтю "Свободу уславив", яку надрукував журнал "Українська культура" (1992, № 10/11, 12), а потім розширений і поглиблений великий розділ у своїй книжці "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі". В 1998 р. у статті "Конституція Пилипа Орлика" ("Хроніка 2000". - 1998. - Вип. 23—24) вона заново, вже докладніше проаналізувала "Пакти та Конституцію прав і вольностей Запорозького Війська". Це, по суті, була перша в світі Конституція, пройнята республіканським духом, демократичними засадами представницького парламентського ладу, прогресивним історичним напрямком розвитку державних реформ, а також визначенням національно-державного суверенітету України. Підкресливши піклування творців Конституції про інтереси і соціальний захист низів українського народу, чого не було в державних документах інших гетьманів України, О.М.Апанович виділяє сформульовану в Конституції позицію на захист малого бізнесу.

Авторка статті також робить аргументоване припущення, що в складанні Конституції брав участь запорозький кошовий отаман — Кость Гордієнко. В другій статті "На чужині. Але з Україною" ("Політика і час", 1998, № 3) Олена Михайлівна розглядає міжнародну політичну діяльність гетьмана України в екзилі.

Книжка Олени Апанович "Чортомлицька Запорозька Січ. До 345 років заснування" була надрукована в Києві у 1998 р. Вперше в історіографії синтезовано подано історію Чортомлицької Січі, роки існування якої (1652—1709) збігаються з найтрагічнішим періодом української історії — руїною державного і господарського життя, політичного безладдя, старшинської боротьби за гетьманську булаву, безперервних польсько-московсько-турецько-татарських воєн за українські землі й, водночас, відчайдушних героїчних змагань українських патріотичних сил за відновлення Української гетьманської держави. Подані також історичні портрети двох найвидатніших за всю історію Запорозької Січі кошових отаманів — Івана Сірка та Костя Гордієнка.

У 1993 і 1995 рр. літературно-художній та історичний щомісячний журнал "Неопалима Купина" опублікував тематичну серію статей О.М.Апанович про козацтво, його державну, адміністративну, господарську, культурну, громадську діяльність: 1993 рік — "Роль жінки в козацькому вихованні" (№ 1); "Великий Луг", "Дніпро та його пороги", "Лоцмани козацькі" (№ 2); "Мистецтво Запорожжя" (№ 3/4). 1995 рік — "Архів Коша Запорозької Січі", "Універсали гетьманські", "Генеральна Військова канцелярія" (№ 1/2); "Запорозьке козацтво після 1775 року", "Задунайська Січ", "Чорноморське військо", "Кубанське козацтво" (№ 3/4); "Козацькі літописці: Самовидець—Ракушка—Романовський, Самійло Величко, Григорій Грабянка" (№ 5/6); "Столиці Української гетьманської держави — Чигирин, Батурин, Глухів" (№ 7/8); "Козацтво завжди зі мною" (№ 7/8).

Газета "Народна армія" в 1998 р. надрукувала цикл статей О. Апанович, присвячених головним чином воєнній діяльності українського козацтва: "Чигирине, Чигирине...", "350 років тому столицею козацької держави став Чигирин" (7 та 8 липня); "Українське козацьке військо" (11 липня); "Армата козацька" (11 липня); "Козацька фортеця" (14 липня); "Українська гетьманська держава" (25 липня); "Зброя козацького війська" (12 серпня); "Воєнне мистецтво українського козацтва" (25 липня); "Джура козацький" (28 серпня); "Битва під Пилявцями" (17 вересня); "Табір" (3 жовтня); "Роди військ українського козацтва" (3 жовтня); "Одяг козацький" (13 жовтня); "Наймане козацьке військо. Похід гетьма-

на Сагайдачного на Москву і виробництво пороху для козацького війська" (1999, 17 квітня); "Слобідські козацькі полки" (1999, 7 травня).

У "Малий словник історії України", який випустило в Києві в 1997 р. видавництво "Либідь", О. Апанович написала такі статті: "Базавлуцька Січ", "Великий Луг", "Вольності Війська Запорозького", "Глухівські статті", "Дніпровська лінія", "Запорозька Січ", "Кам'янська Січ", "Коломацькі статті 1687", "Кошова старшина", "Микитинська Січ", "Нова (Підпільнянська) Січ", "Решетилівські статті 1709", "Старшина козацька", "Чорноморське козацьке військо", "Чортомлицька Січ".

Широкий спектр публікацій з козацької тематики в другій половині 90-х років був для О. М. Апанович можливим, оскільки вона більше п'яти років працювала над створенням "Козацької енциклопедії для юнацтва (книга статей про історичне буття українського козацтва)". Підготовлена нею книга з 1997 р. лежить у видавництві "Веселка", чекає на спонсора.

У розвитку свого концептуального мислення Олена Михайлівна піднялася на рівень філософського осмислення історичних проблем. Пов'язавши дослідження історії українського козацтва з вченням В. Вернадського про біосферу і його концепцію про ноосферу, а також з майже невідомим в Україні геніальним твором — "Людська праця і розподіл сонячної енергії на землі", що належить Сергію Подолинському — українському вченому, громадському і політичному діячеві, демократу, О. Апанович змінює наукову парадигму у визначенні історичної ролі козацтва. Вона стверджує й аргументує ідею: українське козацтво — збройні сили України — своїм військовим мистецтвом, хоробрістю й мужністю врятувало український народ від загрози геноциду, фізичного винищення турецько-татарськими нападниками, а також від небезпеки з боку Польщі, що панувала на українських землях, втрати національної духовності, взагалі загибелі української нації. Це мало всесвітнє значення, оскільки врятування кожного народу нашої планети забезпечує збереження етнофонду людства. Однак внесок у розвиток людської цивілізації козацтво, яке визначило ментальність українського народу, зробило саме своєю конструктивною, творчою історичною діяльністю. Козаки були світовим феноменом. Вони поєднували в собі і професійного воїна, і творця матеріальних та духовних цінностей. У результаті їх державотворення формувалася перша в світі демократична козацька християнська республіка, а потім й Українська Гетьманська держава. Козаки колонізували й пристосовували для життя та хліборобства спустошені у свій час українські землі Середнього і Нижнього Придніпров'я, вільно працювали на власній землі, без феодального примусу, розвинувши інтенсивну економіку, першими створили на Європейському континенті форму господарства фермерського типу — козацькі хутори, запорізькі зимівники. Отже, українське козацтво зробило крок у ноосферу і це надає йому планетарного значення.

Завершуючим науковим досягненням Олени Михайлівни Апанович можна вважати її працю: "За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва і селянства в контексті ідей Сергія Подолинського і Володимира Вернадського" (Севастополь, 1999). Історіософське осмислення конструктивної історичної діяльності українського козацтва, його внесок у людську цивілізацію, зокрема створення агрокультури, в якій творча праця на власній землі, в гармонії з природою нагромаджує і зберігає сонячну енергію, єдине джерело життя на нашій планеті, піднімає козацтво, хліборобську працю на космічний рівень.

Ми від щирого серця вітаємо Олену Михайлівну і зичимо їй довгих, плідних років життя й наукової творчості.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. Й. АППАТОВ (Одеса), І. М. МАКАН (Одеса)

Українсько-румунські відносини: історія та сучасність

Загальносвітові тенденції розвитку міжнародних політичних та економічних відносин, нове розуміння концепції національної безпеки надали особливої значимості розвитку регіональних зв'язків між державами як найбільш ефективних в умовах перспектив XXI ст., що прогнозуються. Сучасне розуміння національної безпеки охоплює не тільки політичні, військові, економічні та гуманітарні фактори, а й проблеми демократизації та стабільності окремих держав і груп держав, формування дружніх міжнародних стосунків. Мова йде також про колективну здатність протистояти поширенню зброї масового знищення, міжнародному тероризму, організованій злочинності, нелегальній міграції, масштабним стихійним лихам. У контексті взаємопов'язаних складових безпеки дедалі більшу роль, зокрема, відіграє економічна безпека, під якою слід розуміти постійність достатніх для міжнародного співтовариства чи для окремої країни умов господарського розвитку.

Організувати свою безпеку в цьому розумінні одна держава, якою б могутньою вона не була, не здатна. Об'єднання ж в одному політико-економічному союзі країн з різним рівнем розвитку може привести до виникнення цілого комплексу соціально-економічних проблем, здатних на тривалий час поховати саму ідею подібних союзів.

У даному контексті особливо перспективним може бути розвиток зв'язків між державами, що знаходяться на приблизно однаковому рівні соціально-економічного розвитку, географічне компактно розташовані, мають традиції економічного та культурного співробітництва тощо. Україна й Румунія значною мірою вписуються в цей комплекс умов, що позитивно впливають на інтеграційні процеси. Серед факторів, які свідчать на користь зближення цих держав, є наявність спільних кордонів, розвинута міждержавна система зв'язку й комунікацій, досвід взаємовигідного співробітництва у рамках РЕД та ОВД. Україна й Румунія належать до одного типу індустріальних держав з розвинутим сільським господарством і значним експортним потенціалом. На користь українсько-румунського співробітництва свідчать також родинні й інші гуманітарні контакти в середовищі етнічних меншин, що розкидані по регіону.

Було б логічно використати ці сприятливі фактори для розвитку взаємовигідного співробітництва між Україною та Румунією й у пострадянські часи. Однак на початку 90-х років у відносинах між ними переважали інші тенденції. Розпад СРСР і світової соціалістичної системи в цілому сприяли різкій зміні зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної орієнтації колишніх соціалістичних, а нині нових, незалежних держав, що виникли на пострадянському просторі, їх новим ціннісним орієнтиром подальшого розвитку став капіталістичний Захід з його високоефективною економікою, розвинутими демократичними інститутами громадянського суспільства, високим рівнем добробуту населення. При цьому безжалісно руйну-

валися вже налагоджені зв язки з колишніми партнерами по соціалістичному табору, слабо враховувалися соціально-політичні й економічні реалії у себе та на Заході. Наслідком цього були величезні збитки в Україні й Румунії насамперед у сфері економіки, негативні зміни у структурі зовнішньої торгівлі, що свідчать про поступове перетворення цих країн у сировинний придаток розвинутих держав. За деякими підрахунками, спад виробництва в Україні у 1991 — 1993 рр. більш як на 35 % був зумовлений помилками у зовнішньоекономічній політиці, визначенні її стратегічного курсу '. Не виправдалися сподівання й на масову економічну допомогу Заходу.

Невдача "першого пориву" підвела лідерів молодих держав до усвідомлення необхідності хоча б частково переглянути свої зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні концепції і почати пошук інших, більш адекватних своєму рівню й типу розвитку партнерів для спільного виходу з кризи, пошук свого місця в міжнародній системі розподілу праці.

Однак на шляху налагодження взаємовигідного співробітництва виникли численні українсько-румунські конфлікти. Найбільш гострі з них — територіальні та національних меншин. Загострені зростанням націоналізму й різким погіршенням економічного становища на початку 90-х років, вони негативно вплинули на розвиток двосторонніх зв'язків. При цьому слід зважити на те, що чимало міжнаціональних проблем сформувалося в історичному минулому двох народів. Геополітичне сусідство українського і румунського етносів обумовило тісну взаємодію між ними на протязі століть. Історія українсько-румунських контактів багата на драматичні події, які відбилися у ментальності українців та румун на рівні традицій, психологічних стереотипів ставлення один до одного, які активно впливають на взаємини між двома народами сьогодні. Щоб зрозуміти динаміку і специфіку сучасних українсько-румунських відносин, необхідно чітко уявляти умови й особливості взаємодії цих країн у минулому.

Оцінюючи стан вивченості цієї проблематики, треба відзначити, що в Україно- й російськомовній історіографії відсутні праці, в яких було б зроблено спробу дати цілісну картину українсько-румунської взаємодії протягом значного історичного періоду. Практично всі дослідження, присвячені окремим проблемам або періодам двосторонніх зв'язків, мають фрагментарний характер щодо українсько-румунських відносин в цілому. Значна кількість робіт, особливо дореволюційного і радянського періодів, мають кон'юнктурний характер, що значно зменшує їх наукову цінність. Деякі важливі питання цієї проблематики взагалі залишилися поза увагою істориків.

З падінням тоталітарного режиму Н. Чаушеску і виникненням незалежної Української держави суттєво змінився характер наукових розробок. Дослідники отримали певну свободу творчості, доступ до раніше прихованих від них джерел інформації. Але виникли труднощі іншого характеру. По-перше, як правило, предметом дослідження в останні роки є поточні події двосторонніх зв'язків, що виключає глибоке їх усвідомлення. По-друге, історична близькість досліджуваних подій збільшує зміст емоціонального елементу в працях сучасних авторів, ступінь його впливу на остаточні висновки, що не сприяє об'єктивності та всебічній зваженості наукових досліджень. Все вищенаведене рівною мірою стосується як української, так і румунської історіографії проблеми.

Та все ж ґрунтовні щодо окремих періодів і проблем українсько-румунських відносин, насичені багатим фактичним матеріалом й глибокими

узагальненнями праці В. М. Виноградова, Я. М. Гросула, А. О. Язькової, Є. Є. Чертана, С. Жигарєва, М. Єрещенко, В. Боєчка, В. І. Ярового, І. Нагаєвського, Ф. І. Нотовича, Н. Смирнової й інших дослідників зовнішньої політики України та Румунії, окремих питань двосторонніх взаємин створили значну наукову базу для подальшого вивчення проблеми, актуальність якої в наш час безсумнівна[2]. Ліквідувати "білі плями" в історії українсько-румунських відносин, розкрити й проаналізувати причини виникнення міжнаціональних конфліктів, дати адекватні оцінки подіям минулого і не використовувати їх із сумнівними кон'юнктурними цілями — важливі завдання сучасної української історичної науки.

Метою ж даного повідомлення є на основі досліджень українських, російських і румунських науковців, документальних матеріалів та інших джерел показати динаміку українсько-румунських стосунків, основні етапи й напрямки їх розвитку, механізм формування найбільш гострих міжнаціональних проблем протягом історії.

Вже саме виникнення близько X ст. на території сучасної Румунії волоського етносу деякі вчені вважають наслідком тривалого сумісного проживання місцевого романізованого населення і слов'ян [3].

У XI—XVII ст. політичні відносини між предками українців та румун мали дещо випадковий і безсистемний характер. Тому важко робити висновки про їх загальну спрямованість, хоча, на наш погляд, тенденція до співробітництва переважала. Час від часу на землі Східного Прикарпаття та міжріччя Пруту й Дністра, заселені волохами, поширювалася влада Київського, а потім Галицько-Волинського князівств. Українські купці вели активну торгівлю з Дунайськими князівствами. Перший з торгових привілеїв, шо зберігся до наших днів, був наданий львівським купцям у 1468 р. молдавським господарем Олександром Добрим.

Українське козацтво протягом XVII—XVIII ст. також не залишало ці землі поза своєю увагою. Молдавське та Волоське князівства періодично виступали то як союзники козаків у їх боротьбі проти турків, татар та поляків, то як об'єкт чергового пограбування з боку степового лицарства. У XVI—XVII ст. козаки допомагали Молдові й Валахії у їхній боротьбі проти Туреччини. Так, у війську волоського воєводи Михайла Хороброго в 1595 р. налічувалося близько 7000 козаків. Значне місце надавалося князівствам у зовнішньополітичних планах Б. Хмельницького, який намагався прихилити на свій бік молдавського господаря Василя Лупу, що дало б гетьманові важливого союзника у боротьбі з Річчю Посполитою і забезпечило південно-західне крило українського національно-визвольного руху. В 1655 р. трансільванський князь Ракоці II погрожував полякам спільним виступом Молдавії, Валахії й Трансільванії в союзі з козаками. А в 1684 р. Молдавський екс-господар Штефан Петричейку з допомогою військ запорозького гетьмана Куницького намагався повернути собі ясський престол [3а].

Після Переяславської угоди (1654 р.) більша частина українських земель і населення опинилися під владою московського царя. На наш погляд, буде доцільним розглядати подальший розвиток українсько-румунських зв'язків (до 1917 р.) у межах відносин між Російською імперією та Дунайськими князівствами (з 1877 р. - Румунією), а з 1922 по 1991 рр. - між СРСР і Румунською державою. Відсутність української державності в ці періоди не означає припинення відносин українців зі своїми сусідами. Більше того, саме в той час, коли Україна була складовою частиною Російської імперії та Радянського Союзу, сформувалися найбільш гострі проблеми сучасних українсько-румунських стосунків (наприклад, територіальна), виникнення яких багато хто в нинішньому румунському суспільстві пов'язує саме з Україною як наступницею Росії та СРСР в регіоні [4].

У XVIII ст. Росія, що вже стала на той час великою державою, активно включилась у боротьбу за османські володіння в Європі, зокрема за Дунайські князівства. В умовах гострої конкуренції великих держав у Південно-Західній Європі російський уряд був зацікавлений перетягнути на свій бік балканські народи, щоб надати деякої легітимності своїм домаганням у регіоні, використати їх географічне положення, економічний та людський потенціал. З іншого боку, під час російсько-турецьких війн проявилося тяжіння румун й решти православних народів півострова до Росії, успіхи якої в боротьбі проти Туреччини давали їм надію на швидке визволення з-під османського ярма. Зробивши північний напрямок константою своєї зовнішньої політики майже на 150 років, політична еліта Дунайських князівств уже з кінця XVII ст. активно співпрацює з Росією [5].

Успіхи російської зброї були закріплені в різноманітних дипломатичних документах — протоколах, конвенціях, угодах. І хоча при заключенні цих актів російська дипломатія переслідувала насамперед свої, досить корисливі цілі, деякі їх положення об'єктивно відповідали національним інтересам румун. Уже самі намагання Росії знищити турецьку військову машину, ослабити османську присутність в регіоні, ліквідувати економічну та політичну залежність князівств від Стамбула відповідали інтересам румунських патріотів.

Перша третина XIX ст. — період найбільшої російської присутності в регіоні. У 1828—1834 рр. на території Молдови і Валахії були розміщені російські війська, а у 1831 — 1834 рр. активно діяла російська адміністрація на чолі з генералом Кисельовим. Разом з тим це був період зміни зовнішньополітичного курсу князівств. Орієнтація на північного сусіда поступово втрачає свою привабливість в очах політичної еліти Ясс та Бухареста. Причинами цього стали: 1) анексія Росією в 1812р. населеної переважно румунами Бессарабії; так у межах російсько-турецького протистояння зародилась одна з болючих проблем сучасних українсько-румунських взаємин, яка багатьох у Придунав'ї змусила інакше подивитися на мотиви російської участі в боротьбі з Османською імперією; 2) прийняття непопулярних у широких верствах румунського суспільства Органічних регламентів пов'язувалося з діяльністю російської адміністрації; 3) продажність та казнокрадство ставлеників Петербурга господарів Григоре Гіки у Валахії і Миколи Струдзи у Молдові; 4) участь Росії у придушенні революційних виступів у князівствах в 1848—1849 рр. з подальшим зменшенням їх автономії; 5) обмеження російською владою експорту хліба з князівств під тиском південноукраїнських поміщиків і купців [6].

Отже, вже в середині XIX ст. могутня Російська імперія — вчорашній союзник і покровитель князівств — здавалася молдово-волоській політичній еліті ворогом "номер один", значно небезпечнішим від занепадаючої Османської імперії[7].

До першої світової війни відносини між Румунією та Росією залишалися досить прохолодними: в Бухаресті на весь голос заявляли про те, що Румунія є "єдиним бар'єром між Росією й південними слов'янами", а у Відні та Берліні, з якими Румунія тісно пов'язана з 1883 р., були навіть занепокоєні "уявними румунськими проектами" (тобто територіальними претензіями на українські землі до Дніпра й далі)[8]. У жовтні 1914р. Румунія, яка на той час встигла охолонути до блоку Центральних держав, опинилася на боці Антанти. Протягом війни позиції Росії та Румунії не відзначалися принциповістю і послідовністю: в часи воєнних невдач Петроград давав румунам щедрі обіцянки, зокрема, відносно заселеної переважно українцями Північної Буковини, які відмовлявся виконувати після лік-

відації безпосередньої загрози; в свою чергу Румунія намагалася використати тяжке становище Росії для отримання максимального зиску, висуваючи претензії й на етнографічне нерумунські землі[9].

Отже, період 1654—1917 рр. в українсько-румунських відносинах характеризується відсутністю взаємодії між двома народами на міждержавному рівні. Зростаюча залежність України від Москви, а Дунайських князівств від Порти перекреслила співпрацю, започатковану в Козацьку добу. Після приєднання Буковини до Австрії (1774), а Бессарабії до Росії (1812) українці і румуни в обох цих краях жили поруч. У Бессарабії через слабку національну свідомість української та румунської етнічної маси і русифікацію вищих прошарків українсько-румунські стосунки були незначними. Бессарабські румуни, які вчилися в університетах Києва, Харкова й Одеси, ознайомилися з українським національним рухом і прихильно ставилися до нього [10]. В Буковині, навпаки, у зв'язку з українським національним відродженням кінця XIX - початку XX ст. між українцями і румунами виникла гостра боротьба на політичному, церковному і культурному рівнях ".

Події 1917—1920 рр. становлять особливий етап в українсько-румунських відносинах. Довготривалі національно-визвольні змагання українців призвели до виникнення різноманітних форм української державності - УНР, Українська держава гетьмана П. Скоропадського, УНР (Директорія), ЗУНР. Між українським і румунським народами знову встановилися стосунки на міждержавному рівні. Протягом кількох років з обох боків робилися спроби врегулювати дипломатичні взаємини між державами. У січні 1918 р. до Румунії з інформаційною місією був направлений А. Галіп. Пізніше представниками в Бухаресті були М. Ґалаган, В. Дашкевич-Горбацький, К. Мацієвич. Румунськими уповноваженими при українських урядах були генерал Коанда (1917) і Концеску (1918). Румунія однією з перших визнала Українську державу де-факто, виявила зацікавленість у розвитку торговельно-господарських зв'язків з Києвом і навіть була готова поставляти зброю в обмін на промислові товари. Однак у центрі двосторонніх взаємин виникли надзвичайно гострі й складні проблеми розподілу майна і спірних територій у Бессарабії та Північній Буковині. Якщо перше питання вдалося досить швидко врегулювати на підставі взаємного компромісу [12], то буковинські й бессарабські землі стали центром гострого і тривалого міжнаціонального конфлікту, що відлунює й сьогодні.

Вже влітку 1917 р. Центральна Рада заявила про свої претензії на колишню російську губернію - Бессарабію - й відправила туди свого комісара І. Ліскуна. Однак "Сфатул Церій" — державний орган парламентського типу, що виник у Бессарабії в листопаді 1917 р., відверто схилявся до Румунії. Певний час стосунки УНР та Молдавської Народної Республіки (проголошено у грудні 1917 р.) в межиріччі Прута й Дністра здійснювалися на основі "спільної боротьби з більшовицькою анархією" [13]. Сторони навіть погодилися відкласти до кращих часів розв'язання територіальних проблем — майбутню долю Хотинщини, де українці становили 79 % населення, і Придунав'я, де українці становили 36,6 % [м]. Та союзницькі стосунки двох урядів виявилися нетривкими. В грудні 1917 р. "Сфатул Церій" запросив до Бессарабії румунські війська "для наведення порядку", які протягом 2,5 місяців зайняли її включно з етнічно українськими землями.

Уряд УНР, що на той час втратив будь-яку внутрішню чи зовнішню опору, обмежився лише дипломатичними заходами, надіславши ноти протесту урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії. В

"Заяві румунському урядові" від 13 квітня 1918 р. уряд УНР висловив сподівання на компромісне вирішення проблеми, зокрема, на можливість перерозподілу території Бессарабії між УНР і Румунією за "етнографічною ознакою" [15]. Офіційний Бухарест залишив цю пропозицію без відповіді.

Проголосивши об'єднання українських земель одним з напрямів своєї зовнішньої політики, уряд гетьмана П. Скоропадського зайняв більш жорстку позицію у "бессарабському питанні". Виходячи з того, що "Україна має всі права" на цю територію і що цьою "бажає переважна більшість її населення", український уряд почав тиснути на Бухарест, вимагаючи переглянути статус Бессарабії. Коли сторони не змогли досягти згоди дипломатичним шляхом, Київ запровадив економічні санкції щодо МНР і Румунії, примусивши Бухарест до подальших переговорів. Однак конструктивний, за деякими оцінками, українсько-румунський діалог було припинено з падінням Гетьманату [16].

Скориставшись черговою зміною влади в Україні й відступом австро-німецьких військ, румунська армія захопила північну частину Хотинщини і Північну Буковину, тобто суто українські землі, а 10 грудня 1918р. румунський король проголосив Бессарабію провінцією "Великого королівства".

Дії румунського уряду зустріли активний опір з боку українського населення Бессарабії. Серед протирумунських виступів у провінції особливе значення мало повстання на Хотинщині у січні 1919 р. під проводом Маєвського. Повстанці створили Бессарабську Директорію, яка почала переговори з Винниченком і Петлюрою. Однак уряд Директорії, що прийшов на зміну Гетьманату, через слабкість своїх внутрішніх і зовнішніх позицій намагався не ускладнювати стосунків з Румунією і не прийшов на допомогу українцям Хотинщини [17].

Наприкінці 1918р. українсько-румунські протиріччя ще більше загострилися через окупацію румунами Північної Буковини. У 1916р. російський уряд пообіцяв передати цю тоді австро-угорську провінцію Румунії як винагороду за участь у війні на боці Антанти. Це суперечило настроям більшості населення Буковини. З листопада 1918р. Буковинське віче в Чернівцях прийняло рішення про приєднання більшої частини населених українцями Чернівецького і Серетського капітантів до Великої України. Однак румунський уряд, ігноруючи волевиявлення українського народу і принцип самовизначення народів, протягом 6—12 листопада 1918 р. окупував Північну Буковину. При цьому було завдано відчутного удару по лівому флангу армії ЗУНР, що вела важкі бої проти поляків і не чекала такого віроломства від румунів. У свій час керівництво ЗУНР відкинуло пропозицію радянських урядів РСФРР та УСРР про перемир'я, однією з умов якого було надати Червоній армії можливість прорватися через територію Румунії на допомогу Угорській Радянській Республіці [18].

Уряди УНР та ЗУНР намагалися відстоювати свої права на бессарабські й буковинські землі на Паризькій мирній конференції (1919). Однак відчайдушні зусилля українських дипломатів на чолі з Г. Сидоренком, А. Марголіним та В. Панейком ні до чого не привели. Нічого доброго не принесли Україні й місії представників Антанти Кулінса, Баржалемі, Боти та Буліта, що відбулися за вказівкою В. Вільсона у лютому—квітні 1919 [19].

На негативну щодо українських прагнень позицію західних держав впливали деякі соціалістичні ухили окремих українських урядів, тривала орієнтація Києва на блок Центральних держав і те, що Антанта прагнула підтримувати насамперед сильніші й виразно антибільшовицькі білогвардійські угруповання, що діяли під гаслом "єдиної та неподільної". Прагнучи створити "санітарний кордон" навколо більшовицької Росії,

Лондон і Париж підтримали зазіхання деяких країн Східної Європи на території сусідніх держав. Зокрема, Паризька мирна конференція санкціонувала загарбання Румунією Північної Буковини і Бессарабії, внаслідок якого близько 759 тис. українців опинились у складі "Великого королівства" [20].

У 20—30-ті роки взаємини між Румунією та УСРР залишалися вкрай напруженими. Сильне незадоволення радянських урядів України та Росії викликало те, що на території Румунії після громадянської війни знайшли притулок близько 10 тис. українських патріотів, які, спираючись на моральну і матеріальну підтримку офіційного Бухареста, вели активну боротьбу проти більшовиків [21].

СРСР до 1934 р. не визнавав приєднання Бессарабії до Румунії, вважаючи цю територію загарбаною. На радянських картах того часу межиріччя Дністра і Прута позначалось як землі, що входять до складу радянської України. Після того як всі спроби врегулювати цю проблему дипломатичним шляхом закінчилися провалом (Варшавські конференції 1921, 1923 рр., Віденська конференція 1924 р.), радянський уряд бачив шляхи розв'язання конфлікту, по-перше, у створенні на українських землях, на лівому березі Дністра, молдавської автономної державності у складі УСРР (1924 р.), де-юре до складу радянської Молдавії була включена територія Бессарабії, яка з 1918р. перебувала у межах Румунії; по-друге, у проведенні безперервної підривної діяльності на території Бессарабії. Українське керівництво офіційно звернулося до Москви з проханням доручити проведення й організацію таких акцій Києву [22].

Врешті-решт постійна загроза зі Сходу й анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини у 1940 р., зростання реваншистських настроїв у Болгарії й Угорщині, які мали територіальні претензії до Румунії, блискавичний розгром Німеччиною у змові з СРСР найближчого союзника Румунії - Польщі - на очах її західних гарантів, нездатність Англії та Франції захистити національну безпеку країни штовхнули Бухарест в обійми держав "вісі", сприяючи фашизації румунського суспільства [23]. Однак серед мотивів, якими керувалися правлячі кола Румунії, були не тільки побоювання за свій державний суверенітет і територіальну цілісність, але й бажання нових придбань за рахунок радянської України. За участь у війні проти СРСР їм була обіцяна можливість "окупувати й адмініструвати... радянські території до Дніпра" [24].

Румунія брала участь у нападі держав "вісі" на СРСР, виставивши до ЗО дивізій, які воювали, зокрема, й на території України. Маючи на меті міцніше прив'язати Румунію до себе, Гітлер намагався нав'язати Антонеску й інші радянські території аж до Кавказу. Однак ці пропозиції не знайшли схвалення в Бухаресті. Частина румунської політичної еліти рішуче виступила навіть проти анексії Трансністрії з подальшою інтеграцією її до складу "Великого королівства", вважаючи головним завданням держави в той період повернути Трансільванію. Трансністрії надавалася роль розмінної монети у майбутньому післявоєнному торзі з Німеччиною та Угорщиною [25].

Однак попри все це, з 1941 по 1944 рр. значна частина українського півдня під назвою Трансністрія знаходилася під управлінням Бухареста. Без сумніву, незважаючи на репресії та грабування з боку румунської адміністрації й армії, румунський окупаційний режим був значно слабшим за німецький. Дехто з дослідників навіть фіксує певне піднесення суспільно-економічного життя в провінції у 1942—1943 рр. Але саме в цей період склалося суто негативне уявлення про румун у ментальності мешканців Південної України. Сам вигляд румунських солдатів, обірваних, голодних,

які ходили по домівках у пошуках харчів, викликав не зненависть, незважаючи на жорсткі репресії в перші тижні окупації, а презирство одеситів[26]. Цей негативний образ "задрипаного румуна" виявився надзвичайно живучим і зберігся у підсвідомості українців до наших днів, якоюсь мірою впливаючи на розвиток сучасних українсько-румунських відносин.

Після другої світової війни Румунія опинилась у радянській сфері впливу. Одним з наслідків цього став інтенсивний розвиток економічних зв'язків між УРСР та Румунією на підставі двосторонніх домовленостей і в межах РЕВ. До революції та в міжвоєнний період торговельні взаємини між двома країнами були вкрай незначними — річний торговельний обіг становив близько 500—600 тис. крб. Виняток становили разові закупівлі збіжжя за золото під час голоду 1921 — 1923 рр. [27] З 1950 р. міждержавна торгівля починає зростати, і вже у 1973 р. експорт України до Румунії становив 496 млн. крб. на рік (або 8 % загальноукраїнського експорту), а імпорт України з Румунії — 585 млн. крб. (близько 20 % загальнорумунського експорту). Україна імпортувала з Румунії деревину, нафтопродукти, залізничні вантажні вагони, сільськогосподарські машини, хімічне устаткування, меблі, одяг, взуття, консерви, овочі тощо. До Румунії Україна вивозила насамперед сировину: залізну руду (до 50 % румунського імпорту), кокс, електроенергію, кам'яне вугілля, металевий прокат тощо. У рамках технічної допомоги Україна брала участь у будівництві близько 80 підприємств на території Румунії. Румунські фахівці брали участь у проектуванні та будівництві Криворізького гірничо-збагачувального комбінату, Південноукраїнської АЕС тощо [28].

Погіршення відносин між СРСР і СРР на початку 60-х років супроводжувалося появою націоналістичних настроїв у Румунії, ініційованих офіційним Бухарестом. Протягом другої половини 60-х років було згорнуто відносно ліберальну національну політику, що проводилась у повоєнній Румунії. В румунському суспільстві знову піднімаються гасла повернення "втрачених територій", зокрема, Бессарабії, Північної Буковини, округи Герца. Починається потужна румунізація українців та інших нерумунських народів країни, що значно загострює проблему національних меншин у Румунії[29].

Таким чином, в 90-ті роки XX ст. Україна і Румунія ввійшли з небезпечним тягарем взаємних претензій та невирішених проблем. Однак Румунія, що звільнилася від диктатури Н. Чаушеску (1989), і Україна, яка стала незалежною (1991), не поспішали з врегулюванням двосторонніх зв'язків, тобто із заключениям базового політичного договору про дружбу й співробітництво. До 1995 р. це питання взагалі не обговорювалося на офіційному рівні. В Румунії до України ставились як до своєрідного "буфера" між своєю країною і Росією [30], а в українській багатовекторній зовнішній політиці того часу південно-західний напрямок відійшов на другий план. Як в Україні, так і в Румунії в той період зростають радикально праві сили, які схильні до однобічного тлумачення історичного минулого та міжнаціональних проблем сьогодення. І хоча ці сили були слабо представлені в урядових структурах і не домінували у політичному житті своїх країн, їх діяльність значною мірою була спрямована на загострення вже існуючих українсько-румунських протиріч. Так, на рахунку румунських екстремістів організація антиукраїнських пропагандистських кампаній у прикордонних районах, численні публікації у поточній пресі, що закликали до відтворення "Романія Маре" включно з Чернівцями, Вінницею й Одесою, прямі звернення до румунської меншості в Україні із сепаратистськими гаслами. Восени 1995 р. румунський міністр у справах молоді і спорту А. Миронов заявив, що створення Великої Румунії покладається

на румунську молодь, яка живе в Україні. Київ звинувачували навіть у тому, що "в етнічному плані, порушуючи норми міжнародного права, Україна вигадала неіснуючу націю — молдаван" [3].

Відповідні заходи українських колег були не менш гострими. Дехто з українських політиків, військових і публіцистів використовували ситуацію, що склалася в українсько-румунських взаєминах у 1991— 1994 рр., як аргумент на користь збереження в Україні ядерної зброї, відмови від скорочення збройних сил тощо [32]. Зростанню взаємного відчуження сприяла участь українців та румун у Придністровському конфлікті по різні боки фронту, а також збільшення контрабанди й нелегальної міграції через українсько-румунський кордон, загострення криміногенної ситуації в прикордонній зоні. У 1993 р. Румунія в односторонньому порядку денонсувала радянсько-румунську угоду 1961 р., що була юридичною основою лінії українсько-румунського кордону.

Однак, врешті-решт, гостра економічна криза в Україні і Румунії, пошук власного місця в міжнародній системі розподілу праці, необхідність співробітництва для вирішення певних політичних та економічних завдань підштовхнули українське і румунське керівництво до взаємних компромісів і налагодження сталих добросусідських відносин між двома державами. На наш погляд, вирішальний вплив на готовність Бухареста врегулювати українсько-румунські стосунки мала жорстка позиція НАТО, на членство в якому Румунія була зорієнтована з початку 90-х років, щодо кандидатів на вступ до цієї організації[33]. Від них вимагали обов'язкового врегулювання взаємин із сусідніми державами.

Перший крок у цьому напрямку зробила румунська сторона. У лютому 1995 р. прем'єр-міністр Румунії Ніколає Вакерею направив до Києва офіційного листа з побажанням організувати найближчим часом зустріч керівників урядів двох країн для обговорення питань економічної співпраці. Румунська сторона також виявила зацікавленість у закінченні будівництва Криворізького гірничо-збагачувального комбінату, збільшенні поставок української металургійної продукції, а також продукції важкого машинобудування.

Український уряд позитивно сприйняв ініціативу румун і 9 лютого зробив заяву про направлення до Румунії делегації МЗС України на чолі з Б. Тарасюком, першим заступником міністра закордонних справ. Було визначено й найголовніше завдання переговорів — укріплення договірно-правової бази для розвитку добросусідських партнерських зв'язків, фундаментом яких мав стати міждержавний політичний договір.

У першому раунді переговорів (лютий 1995 р.) проявилися і головні проблеми двосторонніх відносин на офіційному рівні. Румунія вимагала від України денонсувати пакт Молотова-Ріббентропа та змінити на свою користь статус о. Зміїний. Київ зі свого боку висував вимоги визнати принцип недоторканості кордонів, затверджений Заключним Актом у Гельсінкі (1975 р.) і наступними домовленостями з ОБСЄ. Знову загострилася проблема національних меншин в Україні та Румунії.

Ці проблеми безпосередньо порушували складне і делікатне питання про легітимність сучасного українсько-румунського кордону. Його вирішення ускладнювалося труднощами в українсько-російських і румунсько-угорських стосунках. На думку західних експертів, у Бухаресті не бажали, щоб надто радикальні вимоги Румунії щодо Південної Бессарабії й Північної Буковини, прав румунської меншини в Україні стали підставою для аналогічних претензій з боку Угорщини стосовно Трансільванії. Київ, в свою чергу, "боявся порушувати питання про кордони на заході з тим, щоб не підірвати їх на сході", наприклад, у Криму [34].

Отже, зважаючи на обставини, що склалися навколо українсько-румунських переговорів, не дивно, що хід цього діалогу виявився таким складним. Іноді здавалося, що він взагалі зайшов у тупик. Так, після дев'ятого раунду переговорів у березні 1997 р. румунська сторона відкинула як "неприйнятні для себе" затверджені раніше положення базової угоди. Київ побачив у цьому заздалегідь спланований крок політичної гри і звинуватив Румунію в небажанні продовжити переговорний процес [35]. Як елемент політичної гри в Україні сприймали й дії румунських засобів масової інформації, які супроводжували кожний раунд переговорів появою численних антиукраїнських публікацій. У відповідній хвилі критичних щодо румунської зовнішньої політики публікацій в українській пресі насамперед засуджувались екстремістська ідея "Великої Румунії" та безправне становище української нацменшини в Румунії. Наведені українськими журналістами статистичні дані, які не завжди об'єктивно відбивали становище українців у Румунії (100 румунських шкіл в Україні й жодної української в Румунії тощо), беззаперечно свідчили на користь Києва і дозволяли українським дипломатам та публіцистам твердити, що в Україні "проблеми нацменшин нема" [36]. В Києві розуміли, що для офіційного Бухареста міждержавний політичний договір не є цінним сам по собі — для румун це лише перепустка до НАТО, заради якої доводиться йти на значні "історичні жертви" [37]. Щоб бути серед першої черги східноєвропейських країн, прийнятих до цієї організації, Румунії необхідно було врегулювати відносини з усіма сусідніми державами до Мадрідського самміту НАТО (липень 1997 р.). Це й стало головним, на наш погляд, стимулом румун до підписання політичного договору з Україною.

12 раундів дуже складних переговорів на різних рівнях протягом більш як двох років довелося провести дипломатам України і Румунії для того, щоб укласти базовий політичний договір про дружбу та співробітництво між цими державами. Значною мірою прогрес став можливим завдяки підписанню румунсько-угорської угоди (1996) й обранню в тому ж році президентом Румунії Е. Константинеску. Аналітики одностайно відзначили прагматичну й зважену позицію нового президента з цього питання [38]. Також значну роль у зближенні двох держав відіграло співробітництво, що вже розвивалося між ними у межах різноманітних міжнародних організацій — ЧЕС, "Партнерство заради миру", Робоче співробітництво придунайських країн тощо, — безпосередньо між окремими регіонами України і Румунії (Чернівці — Сучава, Мурамуреш — Івано-Франківськ), різноманітними державними та громадськими структурами. Так, виходячи з безсумнівної взаємовигоди двостороннього співробітництва і не чекаючи офіційного укладення базового договору, в 1995—1997 рр. налагоджують зв'язки українські й румунські прикордонники, охоронці правопорядку, екологи, культурницькі товариства й учбові заклади [39].

Договір було підписано 2 червня 1997 р. Делегації обох держав подолали основні розбіжності в позиціях сторін з ключових моментів українсько-румунських взаємин. Виходячи з юридичних і політичних реалій, сторони в принципі засудили у загальній формі несправедливі акти тоталітарних і воєнно-диктаторських режимів, які в минулому негативно впливали на відносини між українським та румунським народами. У договорі сторони підтвердили як "непорушний" існуючий між ними кордон і зобов'язались утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких замахів на цей кордон. При цьому були використані формулювання Гельсінського заключного акта 1975 р. Ці загальні формулювання конкретизує додаткова угода, в якій мова йде про те, що майбутній новий договір про режим державного кордону між Україною і Румунією зафіксує лінію кордону так, як

вона була визначена й описана у договорі 1961 р. "Про режим радянсько-румунського кордону" та у відповідних документах демаркації, дійсних на 16 липня 1990 р. — день прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Розходження стосовно статусу й прав представників нацменшин було знято шляхом застосування формулювань загальновідомих стандартів, зокрема тих, що містилися в Рамковій Конвенції Ради Європи про захист національних меншин і Рекомендації 1201 Парламентської Асамблеї Ради Європи відносно додаткового протоколу до цієї Конвенції.

В результаті цього підписані документи, за оцінками українських дипломатів, є збалансованими й становлять надійний фундамент для забезпечення національних інтересів обох держав [40].

Від дня укладення договору минуло близько півтора року. Не виправдалися прогнози тих аналітиків, які наполягали на виключно "катівському" підґрунті цієї угоди. Використовуючи положення базового договору за юридичну основу, Україна і Румунія значно розширили своє співробітництво у найрізноманітніших сферах. Проте у цілому ще поки рано говорити про активну співпрацю Києва й Бухареста в політичній сфері. Під час тристоронньої зустрічі президентів України, Румунії і Молдови в Ізмаїлі було вироблено спільну позицію трьох держав щодо їх інтеграції до ЄС, а також підписано спільну заяву про тристороннє співробітництво між урядами України, Румунії й Молдови. Під час зустрічі було підписано і спільну заяву про співпрацю трьох держав у боротьбі з організованою злочинністю. Під час подальших зустрічей керівників двох держав основна увага приділялась економічним аспектам міжнаціонального співробітництва. З 1998 р. ведеться робота над угодою про вільну торгівлю між Україною та Румунією, про створення вільної економічної зони: Галац - Рені - Джурджулешти. Передбачається збільшити кількість автопереходів на українсько-румунському кордоні, прискорити будівництво нафтопроводу "Хуст — Сату-Маре", створити Вищу Координаційну Раду з питань двостороннього співробітництва [41].

Досить активно розвивається економічна співпраця між регіонами України і Румунії. 14 серпня 1998 р. було укладено угоду про створення єврорегіону "Нижній Дунай", який об'єднав у єдину транскордонну структуру Одеську область, три райони Молдови і три повіти Румунії. Румунська сторона приділяє цій формі співробітництва особливу увагу, розглядаючи регіоналізм насамперед як засіб для входження Румунії до ЄС. Сьогодні вже 32 румунські регіони-округи приєдналися до діяльності Асамблеї європейських регіонів (АЄР) [42]. Налагоджуються торговельні й виробничі зв'язки між окремими українськими та румунськими фірмами, співпраця у межах українсько-румунських СП тощо [43]. Однак на сучасному етапі потенціал економічного співробітництва між цими країнами використовується далеко не повною мірою як за формами економічної співпраці, так і за обсягом товарообігу. Але основні проблеми двосторонніх стосунків у цій галузі лежать поза сферою дипломатії — в гострій господарській кризі в Україні та Румунії.

У листопаді 1997 р. було укладено протокол-угоду про співробітництво в галузі освіти між Україною, Румунією і Молдовою. Вона передбачає обмін студентами, низку сумісних освітніх програм, наприклад, створення багатомовного університету тощо [44]. Однак ці форми співпраці між Україною і Румунією розвинуті значно слабше, ніж між Румунією та Молдовою, й охоплюють переважно представників румунської нацменшини в Україні.

У грудні 1997 р. науковці-екологи України і Румунії під час робочої зустрічі в Констанці домовились об'єднати всі роботи по вивченню й за-

хисту Чорного моря та Дунаю в єдину комплексну програму[45]. Українсько-румунську співпрацю у цій галузі підтримали відповідні структури ЄС, виділивши 2 млн. дол. на екологічну програму захисту дельти Дунаю.

Конкретних і чітких форм набуває співробітництво прикордонних та військових структур обох країн. У жовтні 1997 р. було прийнято рішення про проведення сумісних навчань, відпрацьовано механізм обміну оперативною інформацією та взаємодію у справі охорони державного кордону [46]. В грудні 1998 р. між військовими відомствами України й Румунії укладено угоду про військово-технічне співробітництво. Румунське Міністерство оборони виявило інтерес до українських танків, інших типів озброєнь і запасних частин до них. Досягнуто попередньої домовленості про створення спільного українсько-польсько-румунського інженерного батальйону.

Однак говорити про вирішення всіх міждержавних і міжнаціональних проблем ще рано. Ще тривають досить складні і напружені переговори про делімітацію континентального шельфу в районі о. Зміїний та про статус самого острова. Румунська сторона висловлює занепокоєння з приводу "Програми розвитку освіти в Україні до 2005 р.", яка передбачає повний перехід усіх шкіл на державну мову навчання. В Україні, за даними соціологічних опитувань, румуни як нація сприймаються вкрай негативно, що, без сумніву, також не сприяє поліпшенню взаємин між двома народами [47]. В Румунії певні політичні сили намагаються заробити політичний капітал, здіймаючи галас з приводу "історичних жертв" — розбазарювання суто румунських земель — Південної Бессарабії, Північної Буковини, округи Герца тощо [48].

Таким чином, в історії взаємин між Україною й Румунією є чимало невирішених проблем, протиріч та взаємних претензій. Таке становище зумовлене певними об'єктивними факторами історичного розвитку цих країн. Довгий час, стиснуті немов у лещатах між могутніми й агресивними Російською, Османською та Австрійською імперіями, СРСР й нацистською Німеччиною, ОВД та НАТО, український та румунський народи були значною мірою позбавлені можливості вести самостійну зовнішню політику, яка б відповідала їх національним інтересам. Чимало суперечливих питань українсько-румунських відносин вирішувалися поза діалогом безпосередньо зацікавлених сторін, без урахування їх національних інтересів, під тиском і в угоду могутнім патронам. Велика кількість конфліктів і протистоянь, в які були втягнуті обидва народи, сприяли формуванню негативних політичних та психологічних стереотипів, зав'язуванню численних вузлів протиріч. Об'єднання України й Румунії в "єдиному соціалістичному таборі", зростаюче в той період економічне й політичне співробітництво між ними значною мірою гасили ці протиріччя, не вирішивши, але "заморозивши" їх.

Після розпаду соціалістичної системи всі ці конфліктогенні моменти знову вийшли на поверхню, наклалися на стрімке зростання національної самосвідомості (а іноді й відвертого шовінізму) і глибоку внутрішню соціально-економічну кризу й негативно впливали на формування відносин між незалежними Україною та Румунією.

Гостра соціально-економічна криза, пошук власного місця в міжнародній системі розподілу праці, вимоги збереження миру й стабільності в регіоні з боку впливових міжнародних структур підштовхнули українське й румунське керівництво до взаємних компромісів і налагодження сталих добросусідських стосунків між двома державами, правовим фундаментом яких мав стати договір про дружбу та співробітництво 1997 р.

Однак формування юридичної бази двосторонніх зв'язків ще не закінчено - належить укласти угоду про делімітацію кордонів і континентального шельфу. Попри численні приклади взаємовигідного українсько-румунського співробітництва у різних сферах, очевидно, що далеко не повністю реалізуються можливості співпраці в галузі економіки. Скромними є також досягнення політичної взаємодії Києва та Бухареста на міжнародній арені. Але минуло надто мало часу з моменту укладення базового договору, щоб робити будь-які остаточні узагальнення чи висновки. Події найближчих двох-трьох років покажуть, чи здатні Україна й Румунія, використавши договір 1997 р. та інші угоди за основу, налагодити широке взаємовигідне співробітництво по всіх напрямках міждержавних зв'язків.

[1]ПогореловаЕ., СомборскийВ. Об экспортном потенциале Украины // Політична думка. — 1995. — № 1.

[2]ВиноградовВ. Н. Россия и объединение румынских княжеств. — М., 1971; Он же. Румыния в годы первой мировой войны. — М., 1969; Краткая история Румынии / Отв. ред. В. Н. Виноградов. — М., 1987; Гросул В. Я., Ч е рта н Е. Е. Россия и формирование Румынского независимого государства. - Кишинев, 1980; ЯзьковаА. А. Румыния накануне второй мировой войны. — М., 1963; Она же. Малая Антанта в европейской политике, 1918—1925. - М., 1974; Она же. Восточная Европа в политике СССР и США (1944—1945) // Новая и новейшая история. — 1991. — № 3; Ж и г а р е в С. Русская политика в восточном вопросе. -М., 1891; ЕрещенкоМ.Д. Королевская диктатура в Румынии, 1938—1940. - М., 1979; Она же. Бессарабский вопрос в лабиринтах дипломатии 1940 г. // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны. — М., 1990; Б о є ч к о В., З а х а р ч у к Б., Г а н ж а О. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; та ін.

[3] Краткая история Румынии. — С. 17.

[3а] Там же.

[4] Ziua. — 1995. — 12 octombrie; Evenimentul zilei. — 1991. — 29 noiembrie; Lumea. — 1992. — N 46; Washington Times. - 1995. - 27 September.

[5] Краткая история Румынии. — С. 114—115.

[6] Я н с о н Ю. Исследование о хлебной торговле в Одесском районе. - СПб., 1870. - С. 42; Т а р л е Е. В. Крымская война. — М.; Л., 1950. — С. 53—57.

[7] Краткая история Румынии. — С. 176—188.

[8] Там же. - С. 299.

[9]СазоновС. Д. Воспоминания. - Париж, 1927. - С. 322—334; НотовичФ. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. — М., 1947. — Т. 1. — С. 189.

[10] Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 7. — С. 2636.

[11] Там же. — С. 2637; N i s t o r l o n. I. Problema ucraineana in Lumina istoriei. — Rdauti, 1997. - P. 185-198, 204-214.

[12] Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 399.

[13] Б о є ч к о В., Г а н ж а О., З а х а р ч у к Б. Назв, праця. — С. 36.

[14] Енциклопедія українознавства. — С. 97.

[15] Б о є ч к о В., Г а н ж а О., З а х а р чук Б. Назв, праця. — С. 39.

[16]Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави XX ст. — К., 1993. — С. 356.

[17] Енциклопедія українознавства. - Т. 1. - С. 98—99; Istoria Basarabiei. - Bucuresti, 1998. - P. 89.

[18]Н а г а є в с ь к и й І. Назв, праця. — С. 291—292.

[19] Там же. — С. 227—228; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 260.

[20]Дюрозель Жан — Батист. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. - К., 1995. - С. 24.

[21] П а в л о в и ч М., Р а ф а и л М. Очерки современной Румынии. — Одесса, 1925. — С. 146—157; З и н ь к о Ф. Кое-что из истории Одесской ЧК. — Одесса, 1998. — С. 72—73; Енциклопедія українознавства. — Т. 7. — С. 2638.

[22]КульчицькийС. Міжнародна діяльність керівництва УСРР // Політика і час. — 1997. -№ 2.

[23] Краткая история Румынии. — С. 360—363.

[24] Там же. - С. 369.

[25] D a l l i n A. Odessa, 1941 — 1944. - Santa Monica, 1957. - P. 105—110.

[26] Там же. - P. 45-105.

[27] П а в л о в и ч М., Р а ф а и л М. Указ. соч. - С. 105—107.

[28] Енциклопедія українознавства. — Т. 7. — С. 2637—2638; Потапов В. И. СРР. — М., 1984; Внешняя политика СССР со странами СЭВ / Б о ч к о в а В. И. и др. — М., 1986.

[29]Дюрозель Жан-Батист. Назв, праця. — С. 624; Урядовий кур'єр. — 1997. — 8 лютого.

[30] Урядовий кур'єр. — 1997. — 5 липня.
[31] Там же. — 8 лютого.
[32] Одесский вестник. - 1996. - № 24, 25; А б л а з о в К. Вони розмирюються. Що робимо ми? // Політика і час. — 1997. — № 1.
[33] Урядовий кур'єр. - 1997. - 15 березня.
[34] The emerging security environment of Central and Eastern Europe. — P. 92—93.
[35] Урядовий кур'єр. - 1997. - 15 березня.
[36] Там же, 4 січня; 8, 18, 28 лютого.
[37] Там же, 8 лютого; 31 травня; Україна. Європа. Світ. — 1997. — 12—18 квітня; Pro Basarabia si Bucovina. - 1997. - N 19. - P. 12—14.
[38] Урядовий кур'єр. — 1997. — 14 січня; The emerging security. — P. 94.
[39] Урядовий кур'єр. — 1995. — 4 квітня; 1997. — 3, 25 квітня.
[40] Урядовий кур'єр. — 1997. — 5, 19, 24 липня.
[41] Україна. Європа. Світ. - 1997. - 29 листопада.
[42] Regionalism. - Bucharest, 1995. - P. 94—99.
[43] Киевские ведомости. — 1998. — 28 марта.
[44] Україна. Європа. Світ. — 1997. — 29 листопада.
[45] Вечерняя Одесса. - 1997. - 9, 18 октября.
[46] Урядовий кур'єр. — 1997. — 2 жовтня.
[47] Слово. - 1998. - 29 травня.
[48] Ziua. - 1998. - 12 august; Insula §erpilor / coor. I. Cruptu. - Bucuresti, 1998.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

І. І. ТЮРМЕНКО (Київ)

Іван Огієнко — головуповноважений уряду УНР (листопад 1919 - жовтень 1920 рр.)

Українська революція 1917—1920 рр. стала ще однією історичною віхою у відродженні української державності. Біля її витоків стояв і Іван Іванович Огієнко (1882—1972) — учений, педагог, громадський, релігійний і державний діяч. Його перу належить понад тисяча наукових праць з мовознавства, славістики, культурології, літературознавства, філософії тощо. Досконало оволодівши старогрецькою і староєврейською мовами, він увійшов в історію свого народу як перекладач Біблії українською мовою. Найяскравіше талант і організаторські здібності І. Огієнка виявилися в Українській революції — спочатку як міністра освіти, пізніше — міністра ісповідань і нарешті Головуповноваженого уряду УНР періоду Директорії. Саме на останній посаді найбільше реалізувалися його задуми. З першого й до останнього дня визвольних змагань він був активним діячем-державником, якого не покидала надія на успіх української справи.

Доба Головуповноваженого уряду УНР ще не знайшла всеохоплюючого висвітлення в літературі. Цей період обминули своєю увагою Н. Полонська-Василенко, П. Мірчук, М. Стахів '. Досить побіжно про існування Головуповноваженого управління розповідають у своїх спогадах 0. Доценко та І. Мазепа [2].

Сучасна українська історіографія тільки починає аналізувати та належним чином оцінювати цей період в історії боротьби за відновлення української державності 1917-1920 рр. [3'5]

Свого часу бажання заповнити історіографічну прогалину цього періоду діяльності УНР спонукало І. Огієнка до написання спогадів. Ставлячись до цієї роботи дуже серйозно, він намагався викласти хронологічну канву подій згідно з документами, які ретельно збирав упродовж усього революційного часу. Його особистий архів містив різнопланові документи: протоколи, накази, акти, доповідні записки, особисті листи, газетні публікації, фотографії тощо. Вчений, зокрема, намагався започаткувати архів і при Кам'янець-Подільському університеті. З цією метою він звернувся до членів уряду, визначних політичних і культурних діячів з проханням надіслати до бібліотеки особисті фотографії та автобіографії, написані власноручно. Частина цих матеріалів зберігається у фонді (№ 1429) Канцелярії Директорії УНР ЦДАВО України. Нам пощастило віднайти відповідні документи О. Безпалка, В. Клепачевського, І. Котеленця, І. Косенка, А. Лівицького, М. Литвиненко-Вольгемут, Ф. Макаренка, О. Мицкжа, І. Огієнка, В. Сальського, П. Холодного та ін. [6]

Після евакуації уряду УНР з території України у 1920 р. І. Огієнко залишив частину документів у Кам'яниі-Подільському, забравши з собою найважливіші. Ним було вивезено сім папок особистого архіву. Переїзд вченого до Варшави змусив його передати документи у 1925—1926 рр. на тимчасове зберігання до бібліотеки НТШ у Львові[7]. 1935 р. І. Огієнко зве-

рнувся до директора бібліотеки І. Кревецького з проханням повернути йому надіслані матеріали [8], але отримав лише частину їх. Із занепокоєнням прохав він "в ім'я наукової правди" розшукати всі документи, бо їх відсутність ускладнює працю над спогадами [9]. Учений прагнув, щоб кожна подія, кожен факт були документально підтверджені.

Своє розуміння подій, їх хронологічну канву й аналіз І. Огієнко виклав у низці своїх праць [10]. Що ж до його державницької діяльності, то вона широко й багатогранне висвітлена в документах фонду "Головуповноваженого уряду УНР" (ф. 1131) ЦДАВО України, в якому зберігаються журнали засідань Комітету та Ради при Головуповноваженому, протоколи фінансової, персональної та військової комісій, санітарного комітету за листопад 1919 — червень 1920 рр. Чималу цінність має особисте листування Головуповноваженого, його накази, документи про стосунки з польською владою, донесення про загальний рівень збитків, завданих нею в Кам'янці-Подільському, аналітичні огляди політичного та економічного становища тощо. Опрацювання документів зазначеного фонду дає право автору статті стверджувати, що ці матеріали — частина зібраного І. Огієнком архіву, який, за його спогадами, було втрачено. Означена збірка документів значно доповнюється фондами "Канцелярія Директорії уряду УНР" (ф. 1429) та "Державна Канцелярія Ради Народних Міністрів" (ф. 1065) того самого архівосховища, а також матеріалами тогочасної періодичної кам'янець-подільської преси.

Перш ніж перейти до висвітлення питання про діяльність І. Огієнка на посаді Головуповноваженого уряду УНР, коротко проаналізуємо його погляди щодо уроків Української революції. Перебуваючи в еміграції, він багато розмірковував про події, які бачив "власними й зрілими очима", про людей, які сприяли катастрофі, проводячи розкладницьку політику в ім'я особистої користі й лицемірно прикриваючись інтересами України ". Роздуми про минуле примусили І. Огієнка взятися за осмислення історичного досвіду та аналіз причин, що призвели до поразки.

В цьому контексті надзвичайно важливими є думки вченого про ступінь готовності української спільноти до революції та її здатність адекватно сприймати комуністичні гасла. І. Огієнко, як безпосередній свідок і учасник тих подій, підкреслював, що підготовка до національно-визвольної боротьби в Україні була недостатньою. Саме з цієї причини українське суспільство фактично не було готове не тільки до організації революційних дій, а й до їх сприйняття. Революція "почалася і творилася в Росії.., а в Україну неслася не Революція, а вже революційні накази" [12].

Однією з головних причин непідготовленості української спільноти до революції вчений вважав відсутність сильних політичних партій, нечисленність національної інтелігенції та низький рівень її суспільно-політичної свідомості. Важливим чинником, на його погляд, була відсутність належної підтримки Української революції з боку народних мас. Навіть такі діячі, як М. Грушевський та С. Петлюра (останнього І. Огієнко назвав "військовим двигуном" революції, з яким "ототожнюється ідея української державності"), своїми ідеями захоплювали головним чином інтелігенцію. "Широкий народ, — писав він, — розумів мало, бо був малосвідомий".

Далася взнаки, як підкреслював учений, і відсутність української політичної "виробленої традиції". Українська еліта, яка була тісно пов'язана з російською, по суті копіювала російські гасла та російський досвід. "Своєї виробленої "революційної" ідеології, — зазначав І. Огієнко, — на початку не було. А коли й була, то тільки в думках небагатьох осіб". За таких умов не могла виникнути ніяка інша ідеологія державного устрою —

тільки автономія. Це, на тверде переконання вченого, віддзеркалювало зародкову форму державницької свідомості українського суспільства, уособленої в діяльності Української Центральної Ради (УЦР) початкового періоду [13]. Варто нагадати, що думку про незрілість українського загальнодемократичного процесу підтримують такі сучасні дослідники Української революції, як Т. Гунчак, О. Дем'янко, Л. Радченко, О. Реєнт, В. Рум'янцев та ін. [14]

І. Огієнко неодноразово підкреслював, що головна суперечність політичної орієнтації уряду УЦР полягала в неадекватному застосуванні соціалістичних гасел до національного грунту. Недовершеність національної частини програм, переобтяження їх надмірним декларуванням утворили таку ідеологему, яка не давала можливості виробити концепцію власного державно-політичного розвитку. І. Огієнко відкидав програми, орієнтовані на автономний чи федеративний устрій України, і не поділяв затримки у вирішенні соціальних питань. Особливо серйозним прорахунком Української революції він вважав незадовільне вирішення проблем землекористування. "Центром усього питання відразу ставала земля. Центральна Рада якраз із цим питанням найбільше воловодилась і відтягала". Зволікала з його вирішенням і Директорія УНР, що змусило І. Огієнка підписатись у червні 1919р. під меморандумом з метою привернення уваги С. Петлюри до щонайшвидшого розв'язання земельних проблем [15].

І. Огієнко був свідомий того, що першочергового значення для українського народу набувало вирішення соціальних завдань. "Усі були замучені безконечною війною, яку на своїх плечах ніс головно безправний народ. І цей "простий народ" легко і довірливо пішов за комуністичними гаслами, які він добре розумів" [16]. Така думка вченого співзвучна з висновками Б. Андрусишина, який підкреслює, що більшовики змогли сповна скористатися своїм шансом через те, що врахували саме соціальний фактор [17].

І. Огієнко з прикрістю зазначав, що українська влада, яка "вела безконечні абстрактні соціалістичні експерименти", так і не змогла створити надійну соціальну опору Українській революції. Народ пішов за більшовиками тому, що вони пообіцяли йому землю, а прошарок українських власників став ворожим до ідеї української самостійності через те, що їх було оголошено буржуазними елементами. Пізніше за останніми від революції відійшли і заможні селяни. Таку досить реальну оцінку припущених помилок було висловлено І. Огієнком ще у 20-х роках в рецензії на працю В. Андрієвського "З минулого". Він, зокрема, писав: "Вся українська влада потроху валилася через невідповідність свою до соціального складу свого народу... І сталася найстрашніша трагедія, може, за все життя нашого краю: і був свій уряд, і була самостійна Україна, але уряд цей "висів в повітрі", бо не спирався ні на жодні реальні і сильні верстви свого народу" [18]. Сучасні дослідники також дотримуються тієї думки, що на кінець 1917 р. соціальна база Української революції значно звузилася, а захоплення соціалістичними гаслами загнало її в глухий кут [19].

До причин поразки Української революції І. Огієнко відносив і відсутність налагодженого державного апарату на місцях [20]. Але найголовнішою втратою революції, на його тверде переконання, стало відсторонення української церкви від державотворчого процесу, її протиставлення державі він вважав "комуністичним насиллям" і наголошував, що політика українських урядів стосовно церкви нічим не відрізнялася від більшовицьких програм [21].

Учений розумів, що успіх розпочатих національно-політичних перетворень цілком залежав від підтримки широкими верствами населення

Української революції. Але саме це не було належним чином враховано українськими урядами. І. Огієнко був абсолютно правий, коли писав, що національні ідеї мають не лише грунтуватися на сильній соціально-економічній політиці, а й бути зрозумілими народу. Відірваність верхівки українського проводу від народних мас виявилась у незадовільній політико-ідеологічній роботі українських партій поміж широкими верствами населення. Повною протилежністю була політика більшовиків, які виграли справу завдяки виробленню продуманої наступальної ідеологічної доктрини, що фактично успадкувала імперські традиції "єдиної, неподільної, панівної" Росії, а обман і насилля зробила "головними двигунами комунізму". Через відсутність належним чином організованої українськими урядами ідеологічно-пропагандистської роботи народні маси так і не змогли усвідомити, що українські уряди "були правдивими європейцями і обману й насилля в своїй праці не вживали" [22].

У цьому контексті великого значення набуває діяльність І. Огієнка на посаді Головуповноваженого уряду УНР. Необхідність введення цієї посади була зумовлена як складністю загального воєнно-політичного становища, так і загостренням внутрішньої кризи в уряді Директорії. Наступ денікінців та більшовиків, окупація Польщею українських земель змусили прийняти рішення про його евакуацію з території України та розпуск усіх урядових структур. По суті це означало капітуляцію української влади, бо втрачалася територіальна ознака державності. На засіданні Ради народних міністрів (РИМ), що проходило 15 листопада 1919 р. під головуванням С. Петлюри, розглядались нагальні питання, пов'язані зі становищем на фронті та необхідністю негайної евакуації уряду. Після доповіді Голови комісії з розробки плану евакуації було прийнято рішення про призначення І. Огієнка Головуповноваженим уряду УНР на території, зайнятій поляками [23]. Хоча процес українського державотворення у період Головуповноваженого управління і був обмеженим у політичному відношенні польською окупаційною владою, а в адміністративному — територією м. Кам'янця-Подільського та Кам'янець-Подільської області, саме існування українських органів влади на цілий рік затримали фізичний розпад української державності. На схилі літ І. Огієнко досить патетично писав про це: "Усі міністри кидали Україну. Погодився тільки один міністр ісповідань — проф. Іван Огієнко... — до жодної партії не належить, він тільки учений і буде боронити Україну перед поляками до кінця! Він згоден віддати життя своє за Україну..." [24]. Поглиблене вивчення питання показало, що це не було вихваляннням чи самозамилуванням. Його слова відповідали реальному станові речей.

Згідно з постановою РНМ від 15 листопада 1919 р., в обов'язки І. Огієнка входило опікування всіма громадянами, які залишилися на цій території, Українським Червоним Хрестом, шпиталями та хворими, збереження державного майна тощо. Постанова РНМ від 16 листопада 1919 р. надавала йому права контролю за державними установами та розпорядження коштами Державної Скарбниці. І, нарешті, постановою РНМ від 14 лютого 1920 р. І. Огієнко призначався Головуповноваженим уряду УНР "у всіх справах перенесення центральних установ за лінію польського фронту" [25]. Загалом надана йому "повновласть" сприяла створенню на території Кам'янця-Подільського та прилеглих земель своєрідної форми державної влади, що дістала назву Головуповноваженого управління уряду УНР. Фактично це був державний осередок, який репрезентував український уряд на окупованій поляками території.

Імовірно, що сам С. Петлюра спочатку не надавав суттєвого значення формі Головуповноваженого управління. Проте з часом, коли І. Огієнко

відновив апарат влади і не тільки повернув на роботу урядовців, якими був переповнений Кам'янець-Подільський, а й почав активно займатися створенням військових формувань, ставлення Головного Отамана різко змінилося. Певною мірою цьому сприяли й донесення, що йшли до С. Петлюри від представників різних партій і центральних урядових структур [26]. Безперечно, С. Петлюра боявся державного заколоту, бо сам факт відновлення державних структур на території України створював для цього прецедент. Щоб мати уявлення про характер управління І. Огієнка та його ставлення до центрального апарату влади, в Кам'янець-Подільський приїжджали особистий ад'ютант С. Петлюри О. Доценко, міністри А. Лівицький та І. Мазепа.

Зустрічаючись з польським комісаром А. Мінькевичем, А. Лівицький та І. Мазепа погодилися з його пропозицією про необхідність обмежити функції посади Головуповноваженого. І. Огієнко добре розумів причини перестороги центрального уряду, але намагання звести його статус до рівня "Головуповноваженого по справах перенесення центральних українських установ за лінію фронта" було не тільки образливим з огляду на його відданість Україні і чесну службу, а й не давало можливості плідно працювати, обстоюючи інтереси УНР. Про це, власне, і писав І. Огієнко в листі до Головного Отамана від 12 березня 1920 р., прохаючи відновити його попередні повноваження чи надати демісію [27]. Про недовірливе ставлення Голови Директорії до Головуповноваженого уряду УНР розповідає й сам І. Огієнко у спогадах про приїзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського. В особистій розмові з ним Петлюра дещо конкретизував причини такого ставлення. "Іще вчора я йнакше думав, але швидко переконався тут в іншому і почув про Вашу державну працю багато такого, чого давніше в Варшаві не знав, і шо змушує мене тепер в імені України сердечно Вам подякувати..." [28].

Треба віддати належне І. Огієнку, який не перебільшував повноважень наданої йому влади, не протиставляв створений ним державний апарат центральному управлінню, не займався провокуванням конфліктних ситуацій. Навпаки, як свідчать протоколи засідань Комітету при Головуповноваженому уряду УНР та журнали засідань РНМ, І. Огієнко всі питання, що виходили за межі його компетенції, передавав на розгляд, вирішення та затвердження до РНМ і стежив, щоб усі прийняті рішення не порушували чинне законодавство УНР [29]. Залишаючись членом РНМ, він, за нашими підрахунками, лише впродовж 1920 р. близько 130 раз брав участь у її засіданнях, а з доповідями, заявами, звітами виступив мало не 70 раз [30]. Затверджений 13 вересня 1920 р. заступником голови РНМ, І. Огієнко очолив та провів з вересня до середини жовтня 1920 р. близько ЗО її засідань [31].

Негативно поставився І. Огієнко до Української Національної ради, створеної на початку січня 1920 р. Цей політичний орган відкрито виступив проти уряду, поставивши своїм завданням оголосити владу С. Петлюри поза законом. До складу Національної ради входили представники всіх політичних партій, що знаходились у Кам'янці-Подільському. І. Огієнко підкреслював, що своєю діяльністю вона лише послаблювала позиції української влади в місті, тому була тільки "на руку полякам". Не приймав він і досить поширену поміж політичними діячами практику інтриг і доносів. Він вважав, що це "не було в інтересах української справи", створювало ворожнечу у відносинах, недовіру один до одного. Власне таку деструктивну діяльність політичних партій та їх деяких лідерів І. Огієнко вважав однією з негативних тенденцій Української революції.

Як уже зазначалося, коло повноважень Головуповноваженого уряду УНР було визначене пакетом документів, що уточнювали функції як по-

сади, так і адміністративного управління. Головуповноважений уряду УНР вважався представником вищої влади, який звільнявся і призначався на посаду Головою Директорії по представленню РНМ. Він мав права міністра по окремих галузях державного життя (освіти, ісповідань, фінансів, юстиції), а свої обов'язки виконував за допомогою товаришів Головуповноваженого, губернських і повітових представників при польській владі та Управління Головуповноваженого. Усі кадрові зміни в останньому, а також призначення на посаду представників губернського і повітового органів влади були в компетенції лише І. Огієнка [32].

Головуповноважений мав також особистий грошовий фонд, який зріс з ЗО млн грн. у листопаді 1919 р. до 50 млн крб. за станом на січень 1920 р. Ці гроші призначались "на видатки державного значення по переведенню всіх доручених йому справ у сферу наданих повноважень" [33]. І. Огієнко складав кошторис прибутків і видатків, мав право відкривати кредити й затверджував видаткові відомості не тільки свого управління, а й усіх українських інституцій на підлеглій йому території, керував асигнованими в його розпорядження державними коштами. Правоздатність Головуповноваженого уряду УНР, підкріплена певною економічною базою, підносила статус як посади, так і створеного ним апарату управління.

Одним з головних напрямів діяльності І. Огієнка на посаді Головуповноваженого було збереження і, по можливості, відновлення державного управління на території, зайнятій поляками. На порядок денний постали такі найголовніші завдання: заспокоїти населення, збентежене виїздом уряду, запобігти паніці, відпрацювати політичну лінію спілкування з поляками, захистити українське населення від посягань окупаційної польської влади, зберегти апарат управління, налагодити його роботу, не допустити розкрадання й розбазарювання державного майна, "прогодувати армію незабезпечених урядовців" та багато інших нагальних проблем.

Законодавчим органом, своєрідним парламентом на території, окупованій поляками, став Комітет при Головуповноваженому уряду УНР, який було створено, згідно з постановою РНМ від 15 листопада, відразу по залишенні центральним апаратом влади Кам'янця-Подільського. На 1-му і 2-му засіданнях Комітету, що відбулися 16 листопада, було визначено його склад та основні напрями діяльності [34].

Оформлення організаційної структури Комітету було пов'язане з "Регуляміном" (регламентом. - */. Т.)* засідань Комітету, прийнятим за основу на позачерговому засіданні 13 грудня 1919р. Майже впродовж місяця до "Регуляміну" ще вносилися поправки, тому в остаточному варіанті його було затверджено 2 січня 1920 р. Згідно з цим документом, Головуповноваженому уряду УНР надавалося право очолювати Комітет і керувати на його засіданнях. Представники міністерств, державної інспектури, державної канцелярії, державного контролю, "які рівно поставлені Міністерством відповідно до змісту повновласти, уділеної урядом УНР п. Міністрові Огієнкові з дня 15/XI 1919 р.", мали право вирішального голосу, що поширювалося також на референтів окремих відділів управління Головуповноваженого та голову фінансової комісії. Інформаційно-дорадчий голос мали фахівці, які в міру потреби запрошувалися Головуповноваженим на засідання Комітету [35].

Поряд з цим практика відхилення Головуповноваженим постанов Комітету створила прецедент для з'ясування положень про правове становище Комітету при Головуповноваженому уряду УНР, його ставлення до Головуповноваженого і навпаки. Для з'ясування спірного питання було створено спеціальну комісію, яка визначила статус Комітету як "рішаючого рівнозначно з Головуповноваженим", а не лише інформаційно-до-

радного органу влади [36], що, певною мірою, вело до обмеження повноважень Головуповноваженого. Однак, як засвідчив аналіз документів, І. Огієнку вдалося знайти необхідний баланс для налагодження нормальних ділових стосунків, уникаючи гострих суперечок і протиріч.

До Комітету ввійшли представники від різних міністерств і центральних державних установ, що залишилися в Кам'янці-Подільському після евакуації уряду. Склад Комітету не був постійним — він змінювався й оновлювався впродовж свого існування. На основі дослідження архівних матеріалів нам вдалося встановити склад Комітету, сформованого 16 листопада 1919р. До нього ввійшли представники від центральних державних установ, а саме: від Міністерства фінансів — К. Ковалевський, Головного управління військово-морського флоту — старший лейтенант Мандрика, Міністерства єврейських справ — Я. Крайз, Міністерства земельних справ — М. Байєр, військового Міністерства — П. Ліхачевський, особистої канцелярії голови РНМ — І. Боцюрко, Міністерства юстиції — М. Тимошок, Міністерства народного господарства - О. Городецький, представник Канцелярії Директорії — О. Чубук-Подільський, Міністерства шляхів — В. Дерев'янко, референт преси і інформації — І. Косенко, Міністерства пошти і телеграфів — О. Сіяк, Державного контролю — М. Парфененко, Міністерства праці — С. Стебельський, Державної канцелярії — В. Оніхімовський, Міністерства освіти — М. Сімашкевич, Головного управління генерального штабу — Артеменко, Міністерства ісповідань — А. Маричів, Міністерства внутрішніх справ — В. Тенянко, Міністерства народного здоров'я та опікування — М. Яковенко, Державної інспектури — М. Теліжинський, Міністерства закордонних справ — В. Д'яконенко, К. Ніщіменко. До Комітету також увійшли референт Міністерства фінансів Андрусенко, референт військових справ — Ф. Колодій, голова фінансової комісії при Головуповноваженому уряду УНР - П. Руткевич та ін. [37] На розгляд Комітету виносилися найтерміновіші питання соціально-економічного, політичного, адміністративного, культурно-освітнього характеру. Для докладного вивчення особливо значущих проблем створювались комісії з представників Комітету [38].

З моменту створення Комітету, тобто з 16 листопада 1919 р., до тимчасового припинення його діяльності було проведено 45 засідань [39]. У зв'язку з відновленням праці державних центральних установ останнє засідання Комітету відбулося 24 квітня 1920 р., проте його не було скасовано, а лише реорганізовано в Раду, що зберігала функції й повноваження Комітету при значному зменшенні свого складу.

Перебуваючи на посаді Головуповноваженого уряду УНР, І. Огієнко намагався реалізувати і власну програму адміністративного управління, що базувалася на засадах колегіальності та принципі демократизму. Поряд з Комітетом він створив структуру виконавчої влади, якою стало Управління при Головуповноваженому, що складалося з галузевих відділів та громадсько-політичної ради. В структуру Управління було введено й референтури, які репрезентували розформовані міністерства.

Колегіальні функції в Управлінні при Головуповноваженому уряду УНР виконувала громадсько-політична рада. Коло питань, на вирішення яких поширювались її повноваження, до речі, як і сфера діяльності Головуповноваженого уряду УНР, характеризувалось різноплановими проблемами суспільно-громадського і міського значення. В її компетенції, зокрема, були питання контролю політичного становища території, зайнятої польським військом; налагодження способів посередництва між урядом УНР та закордонними організаціями, ознайомлення з матеріалами, що передавалися з-за кордону; вирішення справ, пов'язаних із наданням

м. Кам'янцю-Подільському статусу тимчасової столиці У НР, а саме: охорона майна, ліквідація центральних установ, опікування урядовцями, вирішення всього комплексу проблем внутрішнього міського характеру: адміністративно-санітарних, громадської опіки, торгівлі, промисловості, шляхів, комунікації, війська, фінансів, судочинства [40].

Рада Головуповноваженого складалася з колегії радників. Це були досвідчені урядовці управління, громадські діячі, представники контролю. До її структури І. Огієнко запровадив фінансову, військову, санітарну комісії, особисту канцелярію [4|]. Така організація, на його погляд, надала раді "характеру державного й більше ділового" [42].

У спільній справі по збереженню державної влади в умовах польської окупації І. Огієнко з притаманним йому тяжінням до централізму намагався об'єднати представників різних політичних течій і партій (по одному з кожної) та представників національних меншостей. Тому до ради ввійшли представники від соціал-демократів, соціал-революціонерів, соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, народно-республіканської, трудової та партії хліборобів-демократів. Серед членів ради були М. Корчинський, В. Голубович, 1. Липа, С. Баран, І. Кобза, М. Білинський та ін. [43] І. Огієнко рішуче відкидав партійний принцип, за яким будувалася діяльність як уряду УЦР, так і уряду Директорії. Лише в об'єднанні він бачив перспективу політичного розвитку української державності та її майбутнє.

(Далі буде)

[1] П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історія України. Від середини XVII століття до 1923 року. У 2 т. - К., 1992. - Т. 2. - С. 537-539; М і р ч у к П. Українська державність 1917-1920. - Філадельфія, 1967. - 400 с.; С т а х і в М. Україна в Добі Директорії УНР. У 7 т. — США: Українська науково-історична бібліотека в Скретоні, 1966. — Т. 7. - 431 с.

[2] Див.: Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії Української революції 1917-1922. - К., Львів, 1923. - Т. 2. - Кн. 4. - С. 319; М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Кам'янецька доба — Зимовий похід: в 3 т. — Прага, 1942, 1943.

[3~5] Л я х о ц ь к и й В. П. Фонд Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного стану визвольних змагань 1917—1921 рр. // Студії з архівної справи та документознавства: Т. 3. - К., 1998. - С. 101-114: Я б л о н с ь к и й В. М. Директорія УНР: Формування засад української державності в 1918—1920 рр.: Автореферат... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. — К., 1998. — С. 13.

[6] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 35, арк. 1-62.

[7] Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі — ЦДІА, м. Львів), ф. 362, оп. 1, спр. 358, арк. 74.

[8] Там же, ф. 309, оп. 1, спр. 952, арк. 47.

[9] Там же, спр. 1001, арк. 50; ф. 362. оп. 1, спр. 358, арк. 74.

[10] Див.: О г і є н к о І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. Наша культура. - 1936. - № 1. - С. 64-72; № 3. - С. 233-237; № 6. - С. 321-331; № 7. - С. 554-557; № 8-9. - С. 628-636; № 10. - С. 710-712; 1937. - № 8-9. - С. 321, 334; О г і с н ко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. — Вінніпег, 1968. — 94 с.

[11] О г і є н к о 1. Світлій пам'яті Івана Липи. 1919—1923 // Наша культура. — 1937. — Кн. 8-9. - С. 328.

[12] О г і є н к о І. Рятування України. — С. 3.

[13] Там же. - С. 14.

[14] Г у н ч а к Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 82; Див.: Д е м' я н к о О. М. Лютнева революція та становлення національної державності (9 лют. 1917 — січ. 1918 рр.). Автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01 // Київський державний університет імені Тараса Шевченка. - К., 1995. — С. 12; Реє нт О. Проблеми реалізації української державницької ідеї в часи визвольних змагань (1917—1921 рр.) // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали науково-практичної конференції 22 серпня 1996 р. - К.: Інститут історії НАН України, 1997. - С. 49; Р у м' я н ц е в В. О. Українська державність: 1917—1922 рр. (форми і проблеми розбудови). — Харків, 1996. — С. 27.

[15] О г і є н к о І. Рятування України. — С. 5; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — Т. 2. — С. 7.

[16] О г і є н к о І. Рятування України. — С. 5.

[17] Див: Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис з історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. — К.: Федерація професійних спілок України, 1995. - С. 13.
[18] І_ЩІА, м. Львів, ф. 402, оп. 1, спр. 8, арк. 117, 118.
[19] Див: Кривошей Г. Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 — лютий 1918 рр.). Автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01 // Запорізький державний університет. - Запоріжжя, 1997. - С. 13, 16, 17, 18.
[20] ЦДІА, м. Львів, ф. 402, оп. 1, спр. 8, арк. 121.
[21] О г і є н к о І. Рятування України. — С. 6, 7.
[22] Там же.
[23] ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 4, арк. 25.
[24] О г і є н к о І. Рятування України. — С. 17.
[25] ЦЦАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 21, арк. 3.
[26] Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 92, арк. 10 зв.
[27] Там же, спр. 33, арк. 6 зв.
[28] О г і є н к о І. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. Уривок споминів // Наша культура. - 1936. - № 5. — С. 330.
[29] ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 13 а, арк. 13, 15, 23; спр. 53, арк. 4, 50, 51, ПЗзв., 135, 146; Хроніка // Наш шлях. - 1919. - 3, 4 грудня. - Ч. 9, 10.
[30] Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 34, арк. 4-4 зв., 7-11, 12-12 зв., 17-20, 21-21 зв., 24-24 зв., 25-26, 27-28, ЗО, 32, 33-33 зв., 34-36; спр. 35, арк. 53, 54; ф. 1429, оп. 2, спр. 53, арк. 1-Ю, 42, 50-55, 59, 65, 67, 70-78, 81-83, 85, 87, 88, 93, 95-109, 111, 113-115, 117-119, 122-124, 127-135, 138, 143-147, 158, 159-161, 163, 164-177.
[31] Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 53, арк. 114—143; Там же, ф. 1065, оп. 4, спр. 26, арк. 20.
[32] ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 32, арк. 17-18 зв.
[33] Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 7а, арк. 7.
[34] Хроніка // Наш шлях. - 1919. - ЗО листопада. - Ч. 7. - С. 1.
[35] ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 13 а, арк. 24.
[36] Там же, ф. 1131, оп. 1, спр. 2, арк. 139 зв., 148-148 зв.
[37] Систематизовано автором за: ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 4, арк. 2-31; спр. 19, арк. 4 зв. - 5, 53-53 зв.; ф. 1429, оп. 2, спр. 13 а, арк. 12, 13, 15.
[38] Там же, ф. 1131, оп. І, спр. 2, арк. 95, 106, 146, 148, 235.
[39] Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 2.
[40] ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 69, арк. 23.
[41] Там же, спр. 32, арк. 18 зв.
[42] О г і є н к о І. Рятування України. - С. 32-33; ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 19, арк. 55 зв. - 57.
[43] О г і є н к о І. Рятування України. — С. 27—28.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Київська школа акад. М. С. Грушевського*

Микола Ткаченко

Док. № 25

З протоколу допиту М. М. Ткаченка**

7 березня 1928 р.

[...] Будучи предупрежденным о содержании ст. 178 УК УССР, 64 и 167 УПК УССР, по существу дела показал: 1911 або 1912р. я по закінченні 2-ої Київськ. [ої] гімназ.[ії] поступив на істор.[ично]-філолог.[ічний] фак.[ульте]т Київськ. [ого] Університ.[ету] св. Владимира. Університет я скінчив 1916 р. в кінці року. Перебуваючи в Університеті, я був зв'язаний з Українською студ.[ентською] громадою і співчував соціал-демократам. Тоді я простудіював "Капітал" Маркса і з того часу я себе вважаю марксистом і досі як історик працюю марксівським методом і вважаю, що іншого методу бути не може. До революції я заінтересувався життям робітництва та селянства, і це було головною основою, на якій збудувався мій соціальний і політичний світогляд. Я переконався, що головну роль в історії суспільства відіграє робітництво і селянство, а з-поміж цих двох груп домінуюча роль повинна належати пролетаріатові. Оскільки Рад.[янська] влада є репрезентантом співробітництва цих двох груп, а диктатура пролетаріату є тепер основою, на якій будується державна система України і СРСР, то ця форма, на мою думку, являється найбільш відповідною системою для дальшого розвитку людства. Таким чином, я сприймаю Рад.[янську] владу як найкращу систему державного устрою, а також цілком поділяю її принципи. В галузі національній я теж вважаю, що Радянська влада найкраще розв'язує національне питання як взагалі, так і зокрема на Україні. Абсолютно ніяких розходжень принципових з Радянською] владою у мене нема. Весь час з початку революції 1917 р. я живу в Києві. По закінченні Університету я дістав посаду вчителя гімназії, а потім, коли за Радянської влади гімназії перетворилися в тр[удові] школи, я працював вчителем кількох шкіл, а згодом мене призначили завідуючім] одної з трудшкіл. На чолі губнаросвіти тоді стояв т. Л. М. Левицький, і мене в той час було призначено інструктором по шкільній секції Губнаросвіти, і одночасно я залишався завід.[уючим] тр[удової] школи. У 1919 р. я поступив на посаду до Укр.[аїнської] Акад.[емії] наук. Спочатку я був науковим співробітником І Від[ділу] УАН, а потім на короткий час мене призначили дійсним членом істор.[ично]-геогр.[афічної] комісії, на чолі якої стояв проф. Грушевський Ол. Серг. З того часу я і досі працюю в Академії. Основна моя посада по згаданій комісії, а крім того, я працюю і в інших істор.[ичних] комісіях, а також штати.[им] науков.[им] співробітником Кафедри істор.[ії] України акад. М. С. Грушевського. У 1921 р. або у [19]22 р.

Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 5.

Микола Ткаченко був заарештований 6 березня 1928 р.

я поступив асистентом Катедри історії України при ВІНО. Минулого року мене призначили викладачем історії Росії в ІНО, а тепер мені тимчасово доручено викладання істор.[ії] революційного] руху за пропозицією тов. Семка *. Окрім цієї роботи, я є головою місцевкому УАН і уповноважен.[им] Секції наук.[ових] робітників від УАН. Ніколи за часів революції я не займав ніякої урядової посади, окрім безпосередньо педагогічної роботи. Я не служив ні в старій армії, ні в армії якогось протирадянського уряду. Від служби в Червоній Армії я був звільнений як наук.[овий] робітник.

Все тут записане мені прочитано, і я стверджую його справедливість. [...] М. Ткаченко.

Допита провадив Такке-Долореску.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. **1,** № 69709 ФП (кор. 2014), арк, 24 зв. Автограф слідчого на бланку **за підписами** його і **в'язня.**

* Семко-Козачук Семен Михайлович (І889—1938) — активний член ВКП(б), ректор Київського ІНО (1927-1929).

Док. № 26

З протоколу допиту М. М. Ткаченка

27 березня 1928 р.

Уповноважений Т[аємного] Відділення] Київського Окрвідділу ДПУ ТАККЕ проводив додаткового допиту (так) гр. **Ткаченко** Миколи Михайловича, який на поставлені йому запитання відповів:

З.[апитання] 1. Що Ви можете сказати з приводу тих обвинувачень, які я висунув проти Вас?

В.[ідповідь] 1. Передумуючи ті артикули К.[арного] Кодексу, які висунуто проти мене, передумуючи свою ідеологію і свою роботу, я не знайшов жодного матеріалу, що свідчив би про мій політичний злочин. Могли б, звичайно, бути помилки, як і в кожної людини.

3. 2. Чи не почуваєте Ви себе в чомусь винним перед Радвладою?

В. 2. У всій своїй діяльності, оскільки я її пригадую, я не бачу матеріалу, який би міг свідчити про мою антирадянську діяльність, чи взагалі про якісь мої провини проти Радвлади.

3. 3. Чи висловлювали Ви протягом останніх кількох років в приватних розмовах з кимось своє незадоволення Радвладою взагалі, чи її політикою в якоїсь (так) галузі життя?

В. 3. Ні, я думаю, що не висловлював. Я знаю кілька моментів, коли я в розмовах відстоював політику Радвлади.

3. 4. Як Ви ставитесь до національної політики Радвлади на Україні?

В. 4. Визнаю цілком правильне розроблення Радвладою національної проблеми.

3. 5. Чи знаєте Ви наукового співробітника Української Академії наук гр. **Плевако** Олександра Антоновича? *"

В. 5. Так, я знаю його. Я не пригадую точно року, коли я з ним познайомився, але думаю, що це було року 23 чи 24. Я з ним ближче познайомився на професійній роботі, якою він цікавився. Пригадую, що з рік чи півтора тому якось в Академії в гурті співробітників **Плевако** висловив

** Брат літературознавця Миколи Антоновича Плевака. Був живий 1978 р. Після звільнення з ув'язнення мешкав у Дніпродзержинську.

гадку про те, що зараз не обов'язково бути членом профспілки. Конкретніше, пригадати його слова я тепер не можу. З гр. **Плевако** я не в близьких стосунках. Я працюю в І, він в ІІІ Відділі УАН. Стикаюся з ним тільки на професійній частині роботи. Особистих стосунків у мене з ним абсолютно нема. Політичні переконання **Плевако** мені абсолютно невідомі, бо він мені не дав достатнього матеріалу. На політичні теми я з **Плевако** розмов ніколи не вів. В якихось спільних знайомих я з **Плевако** ніколи не стрічався. Я навіть не знаю, чи є у мене з **Плевако** якісь спільні приватні знайомі.

3. 6. Чи знаєте Ви гр. **Турівську** Тетяну Семенівну?

В. 6. Ні. Абсолютно не знаю. Це я вперше од Вас чую цю фамілію. Не можу пригадати такої людини.

Протокола з моїх слів записано вірно й мені його перечитано. **Ткаченко.**

Допит провадив **Такке-Долореску.**

Згідно: <підпис>.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 69709 ФП (кор. 2014), арк. 51. Завірена машинописна копія.

Док. № 27

З протоколу допиту М. М. Ткаченка

2 квітня 1928 р.

[...] Запитання. Чи не можете Ви більш детально оповісти мені про Ваше знайомство з гром, [адянином] Плевако?

Відповідь. Під час попереднього допиту я розповів про свої стосунки з Плеваком. Ближчих стосунків у мене з ним не було, бо ми працюємо в ріжних Відділах Академії і на роботі з ним не стикаємось. Я ніколи не був у гр. Плевака вдома, і він так само до мене додому не приходив.

Запитання. У кого з приватних знайомих Ви бували вдома протягом останніх двох років не в службових справах?

Відповідь. Заходив інколи до проф. Гермайзе, далі, коли бував у Лаврі, заходив до Курін[н]ого П. П. і з того часу, як я живу в буд.[инку Всеукраїнського історичного] Музею [ім. Шевченка], я інколи заходив до небіжчика Щербаківського. Крім цих тр[ь]ох, я більше нікого не можу тепер пригадати.

Запитання. Чи не вели Ви коли-небудь з гром. Плевако або з кимсь іншим розмов про радіо?

Відповідь. Ні. Я можу сказати одверто, що тут я профан і ніколи не інтересувався цим питанням. Ніколи я не міг мати розмови з цього приводу. Тут я кажу про розмови спеціального характеру. Саме слово "радіо", як інші подібні слова "телефон", "телеграф" і т. п. я міг уживати десь в розмові як звичайні культурні слова, але твердо пам'ятаю, що ніколи спеціально не розмовляв з приводу радіо, бо на ньому не розуміюсь і цим питанням не цікавився. Нічого додати до цього протоколу не можу. Протокол з моїх слів записано вірно і мені його перечитано. М. Ткаченко.

Допита провадив Такке-Долореску.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 69709 ФП (кор. 2014), арк. 53 зв. Автограф слідчого за підписами його і в'язня.

Док. № 28

Постанова Київського окружного відділу ДПУ

6 квітня 1928р.

Я, уполномоченный Секретного отделения Киевского Окротдела ГПУ ТАККЕ, рассмотрев дело № 159 по обвинению гр. гр. **Ткаченко** Николая Михайловича, 1892 г. рожд.[ения], уроженца мест.[ечка] Тальное Уманского округа, украинца, женатого, образование высшее, беспартийный, член профсоюза РОБОС, по профессии педагог-историк, науч.[ный] сотр.[удник] УАН и преподаватель] КИНО, подданный УССР, проживает в гор. Киеве по ул. Революции № 29, и **Плевако** Александра Антоновича, 1899 г. рожд., происходит из с. Дворечно Купянского уезда Харьковской губ., украинца, холостого, беспартийного, чл.[ена] профсоюза РОБОС, образование высшее, по профессии научи.[ый] работник - экономист, сотрудник УАН, подданный УССР, проживает в Киеве по ул. Либкнехта, 42/1 - в деяниях, предусмотренных ст. ст. 18, 54-10, 54-8, 54-11 УК УССР,

Нашел:

Что гр. гр. **Ткаченко и Плевако** обвинялись в попытках проведения антисоветского террора, антисоветской агитации и пропаганде и попытке создания антисоветской организации и что материалы, добытые следственным путем, недостаточны для предания гр. гр. **Ткаченко и Плевако** суду,

Постановил:

Дело по обвинению гр. гр. **Ткаченко** Николая Михайловича и **Плевако** Александра Антоновича в деяниях, предусмотренных ст. ст. 18, 54-8, 54-10, 54-11 УК УССР, прекратить на основании ст. ст. 197-2 и 213-1 УПК УССР, о чем сообщить Киевскому Окрпрокурору.

Уполномоченный СО КООГПУ <підпис> (Такке) Согласен: НачСО КООГПУ <підпис> (Гражуль) Утверждаю: НачКООГПУ <підпис> (Западный).

Т1.ДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 69709 ФП (кор. 2014), арк. 53 зв.

Док. № 29

Обвинувальний висновок у справі М. М. Ткаченка та О. А. Плевака

10 квітня 1928р.

[...] В начале 1926 года гр-н **Ткаченко,** по имеющимся в деле агентурным данным, заинтересовался делом военизации ВУЗ'ов и работой в них отделений Военно-научного о-[бщест]ва. **Ткаченко** связался с некоторыми лицами, работающими в тех.[нических] ВУЗ'ах, где предполагалось проводить военизацию, и пытался через них проводить свое влияние в этой области. В данном случае **Ткаченко** выступал не от себя лично, а от группы лиц, из которых он называл гр-на **Плевако** Александра Антоновича, о котором речь будет ниже. Здесь гр-н **Ткаченко** задался целью через Военно-научное о-[бщест]во поставить руководящие украинские круги вплотную с вопросом обороны Украины, быть в курсе его и, по мере возможности,

захватив в укр.[айнские] руки работу этого Об[щест]ва, быть в состоянии статической готовности. Эту задачу гр-н **Ткаченко** ставил как часть общей задачи завладения украинцами всех решительно высот на Украине. Ввиду того, что в тот момент работа по военизации ВУЗ'ов была еще в зачаточном состоянии, а отделений ВНО, в частности, в КПИ, на который гр-н **Ткаченко** обратил особенное внимание, совсем еще не было, работа по захвату военного дела оставалась только в проекте. В то же время некоторые международные события, как переворот Пилсудского и, в особенности, убийство Петлюры, направил внимание фигурантов настоящего дела несколько в другую сторону. Здесь уже на первый план выступает гр-н **Плевако.**

[...] Из имеющихся в деле агентурных данных видно, что **Плевако** учился в Харьковской гимназии до революции и кончал ее уже после революции. К моменту наступления на Харьков Деникина и боев с большевиками **Плевако** поступил в "Национальную украинскую оборону". Когда Деникин занял Харьков, **Плевако** через Киев пробрался в Каменец-Подольск, где поступил в петлюровскую школу старшин. Все время занимался в школе и вместе с нею наступал против красных по направлению на Киев. В школе **Плевако** считался весьма щирым. В то время, когда части укр.[айнской] армии во главе с Волохом * перешли на сторону красных, захватив с собой и школу старшин, **Плевако,** не желая служить в Красной Армии, скрылся неизвестно куда. Через некоторое время **Плевако** появляется в Киеве и работает здесь в Академии Наук. Помимо этого, **Плевако** занимается в КИНХ'е и кончает его года два-три назад. По окончании КИНХ'а **Плевако** стал работать у академика Воблого и специализироваться по экономике сахароварения. **Плевако** является, по агентурным данным, убежденным антисоветским типом. Во время пребывания его в ВУАН он однажды предложил сотрудникам Академии подать коллективное заявление о выходе из профсоюза. Мотивировал он это тем, что профсоюзы, мол, ничего не дают своим членам, а платить деньги только за звание члена союза нет смысла. Кроме того, по словам **Плевако,** профсоюзы, благодаря практиковавшемуся автоматическому приему в союз до того засорились, что человек, уважающий себя, не может оставаться в союзе. Из этой затеи **Плевако** ничего не вышло и никто из сотрудников, ни он сам не вышли из профсоюза. В период 1920-1922 гг. гр-н **Плевако** проживал в селе Гоголеве и проходил тогда по делу контрреволюционной организации. По имеющимся в настоящем деле агентурным данным, **Плевако** назывался **Ткаченко,** как лицо состоящее в курсе планов последнего в отношении работы по военизации ВУЗ'ов и захвата украинцами влияния в работе Военно-научного о-[бщест]ва. В дальнейшем уже и сам **Плевако** неоднократно справлялся о ходе дела и давал свои указания в этом направлении. Когда произошло убийство Петлюры Шварцбартом, гр. **Плевако** был чрезвычайно возмущен этим событием и стал вырабатывать план мести, направленный против Соввласти, которая является, по мнению Плевако, виновницей убийства Петлюры. План был **Плевако** выработан следующий: необходимо достать тысяч 20—30 рублей, потратить на дело 1 1/2—2 года, постараться пробраться в высшие советские и партийные сферы, завоевать их доверие с тем, чтобы потом в здании какого-нибудь высшего советского или партийного органа, как ЦИК, например, поставить мощный радиоаппарат с зарядом волны определенной длины, а за-

Волох Омелян Іванович (1886, ст. Кальниболоцька на Кубані — 1937, Соловки). На початку 1919 р. — командувач Запорізького корпусу, згодом Гайдамацької бригади. Захопивши державну скарбницю, перейшов до більшоиикін. Член КП(б)У. 23 вересня 1933 р. засуджений на 10 років позбавлення волі. Розстріляний (Б і л о к і и ь С. Розстрільний список Соловків//Літературна Україна. — 1992. — 16 липня. — № 28. — С. 8).

тем в день годичного съезда партии, стоя где-нибудь на площади, включить в карманный радиоприемник нужную волну и таким путем вызвать в здании взрыв, который сможет "погубить всю эту сволочь". Для проведения этого плана в жизнь **Плевако** поставил перед собой задачу оборудовать хорошую радиолабораторию, привлечь надежных специалистов и провести несколько опытов для проверки и подготовки технической возможности такого радиовзрыва. Гр-н **Плевако** утверждал, что технически проведение этого вполне возможно и ссылался на взрыв собора в болгарской Софии, который, якобы, тоже был вызван по радио. **Плевако** занялся уже вербовкой надежных специалистов по радиоделу с тем, чтобы поставить опытную радиолабораторию. При этом **Плевако** ссылался как на своего соучастника в этом предприятии на гр-на **Ткаченко** Николая Михайловича. Объясняя, почему именно он взял на себя проведение антисоветского террора, **Плевако** говорил, что единственной партией, имеющей опыт в проведении террора, являются русские с.[оциалисты]-р[еволюционеры], но ни в СССР, ни за границей они не решаются сейчас встать на путь террора, ибо у большевиков имеются сейчас заложники с[оциалисты]-р[еволюционеры], а посему необходимо, чтобы инициативу проведения террора взяла на себя другая партия или просто группа лиц, которая является менее связанной. В подыскании специалистов по радиоделу принимал участие и гр. **Ткаченко.** В силу некоторых обстоятельств, а именно отъезда намеченного гр-ми **Плевако** и **Ткаченко** специалиста в отпуск, отсутствие у них средств для проведения опытов и т. д. привели к тому, что предприятие их заглохло и снова оживилось лишь к лету 1927 года. Летом 1927 г. **Ткаченко** снова заговорил о плане радиовзрыва. Из агентурных материалов, имеющихся в деле, видно, что опыты по передаче энергии на расстояние по радио были поставлены и удалось оборудовать опытную радиостанцию. При чьей помощи эта станция была оборудована, не удалось выяснить. Агентурным путем удалось выяснить со слов гр. **Ткаченко,** что станция эта была ликвидирована приблизительно в мае 1927 г. В июне 1927 года **Ткаченко** снова был озабочен устройством хорошей приемной радиостанции для приема заграничной информации. В имеющемся в деле агентурном материале отмечается то обстоятельство, что гр. **Плевако и Ткаченко,** имея раньше очень слабое понятие о радио, впоследствии стали проявлять большую осведомленность в этой области, что может свидетельствовать о том, что они занимались изучением теории радиодела. В связи с известием о произведенном в Ленинграде в "Дискуссионном клубе" взрыве и покушении на взрыв общежития сотрудников ОГПУ **Ткаченко** говорил, что опыты с производством взрывов по радио не удались. Эти разговоры происходили после убийства тов. Войкова и в напряженный политический момент. **Ткаченко** высказывал мнение о том, что возможность самостоятельной борьбы Украины за независимость весьма мизерна и поэтому нужно обязательно ориентироваться на иностранную помощь. Всякое событие внутреннего или международного порядка **Ткаченко** старался использовать в невыгодную для соввласти сторону. Как, например, можно указать на случай с проф. **Щербаковским,** который покончил жизнь самоубийством из-за того, что в Государственном историческом музее, в котором **Щербаковский** работал, создались благодаря внутренней склоке и неумелому руководству музеем со стороны директора его [Андрея Винницкого] чрезвычайно тяжелые для работы условия. По этому поводу **Ткаченко** говорил повсюду, что самоубийство **Щербаковского** весьма характерно для тех условий, которые существуют для работы при Советской власти. **Ткаченко,** состоя председателем месткома УАН, был одним из главных инициаторов написания пресловутого заявления группы украинских научных работников с требованием, чтобы расследование дела о самоубийстве Щербаковского

проводилось под их контролем. Этот случай с заявлением следует расценивать как попытку антисоветских украинских кругов подчеркнуть свое недоверие к Советскому суду и противопоставить себя последнему.

Из имеющихся в деле агентурных данных видно, что **Плевако** написал и собирался каким-либо способом опубликовать труд чисто политического характера, посвященный вопросам о социальном строе и задачах интеллигенции. Далее из агентурных материалов видно, что гр. **Плевако** посвятил в свой план с радиовзрывом гр-ку **Туровскую** Татьяну Семеновну и делал попытки привлечь ее к своему предприятию.

Туровская Татьяна Семеновна, 1900 г. рожд., уроженка г. Москвы, разведенная, украинка, подданная УССР, беспартийная, чл.[ен] союза "Робос", служит деловодом Киевской электропрофшколы им. Ильича, образование среднее, проживает в Киеве по ул. Гершуни № 24, кв. 3, была, по имеющимся в деле агентурным данным, близко связана с **Плевако** и посвящена им в план радиовзрыва. 5 марта 1928 г. была арестована КООГПУ гр. Туровская Татьяна Семеновна, а затем гр. **Плевако и Ткаченко.** Кроме того, у них был произведен обыск. Обыск у **Ткаченко** не дал никаких результатов, а во время обыска у **Плевако** была обнаружена целая пачка различных записок, черновиков, заметок и выписок контрреволюционного содержания, которые, очевидно, представляют собой черновые заметки к той политической работе, которая была написана гр. **Плевако,** о которой речь шла выше. Среди этих заметок была одна, на которой сверху написано: "Програм[ма] партии" и, судя по этому и по содержанию имеющихся нескольких строк, представляет собой черновик программы или проекта программы какой-то партии фашистского направления.

На допросе гр-ка **Туровская** созналась в том, что она действительно была в близких отношениях с гр. **Плевако** и что последний рассказал ей о задуманном плане с радиовзрывом. Она заявила, что в период частых встреч с **Плевако** она находилась в очень тяжелом материальном положении и это отражалось на ее идеологии и отношении к Соввласти. Ее политические симпатии и антипатии почти всегда разделял гр. **Плевако,** и этим объясняется то обстоятельство, что **Плевако** вполне доверял гр-ке **Туровской** и посвятил ее даже в свой план.

Опрошенный гр. **Плевако** заявил, что сейчас он вполне и безраздельно стоит на советской платформе, совершенно разделяет все ее принципы и никакой антисоветской работы или агитации не проводит. **Плевако** признался в том, что он когда-то служил в войсках УНР в школе старшин и в том, что принимал участие в боях с Красной Армией, однако категорически отрицает то обстоятельство, что он дезертировал из школы в тот момент, когда школа вместе с другими частями Петлюровской армии во главе с **Волохом** перешла на сторону Красной Армии. **Плевако** заявляет, что он тогда только отбился от своей части, а кроме того, что он тогда не понял смысла переворота **Волоха** и не *знал,* что **Волох** переходит в Красную Армию. После переворота **Волоха Плевако,** по его словам, больше в Петлюровской армии не служил. Далее **Плевако** заявляет, что с тех пор никогда никакой антисоветской работы не проводил и ни в каких контрреволюционных организациях не участвовал. В апреле 1920 г. **Плевако** поступил на службу в канцелярию Непременного секретаря Академии Наук и с тех пор беспрерывно работает в УАН. Лишь в период между концом 1921 и началом 1923 г. он жил в с. Гоголеве, где был преподавателем экономических дисциплин в агрошколе, одновременно оканчивая КИНХ.

Плевако не отрицал на допросах того, что найденные у него во время обыска заметки писаны действительно им и представляют собой черновики и тезисы "небольшой работы социологического характера о перспективах украинского дела в будущем". Эти заметки, по утверждению **Плева-**

ко, писались им приблизительно в 1924 и самое позднее в 1925 году, во всяком случае, с тех пор он перестал подготовлять материалы к своей работе и не возвращался к мысли об ее написании. Далее **Плевако** заявляет, что сейчас он с большинством тех мыслей, которые записаны в этих заметках, не согласен и не подписался бы под ними. Свою идеологию сейчас он представляет в следующем виде: "В основном я стою на советской платформе. В общем социальное и национальное строительство, которое проводит советская власть, меня удовлетворяет. Социальная революция в такой форме, какую ей придает советская власть на Украине и в России, преждевременна. Экономически вся наша страна к проведению социалистического хозяйства не созрела". На вопрос о том, действительно ли вел гр. **Плевако** в 1925 г. агитацию среди сотрудников Академии за массовый выход из профсоюза, он ответил, что говорил с некоторыми лицами, но эти разговоры нельзя квалифицировать как агитацию. На вопрос о значении черновика программы партии, найденного у **Плевако** во время обыска, и о том, не пытался ли он основать какую-нибудь политическую партию или группу для ведения политической работы при Советской власти, **Плевако** ответил, что эта бумажка была написана приблизительно в 1924 г. и представляет собой эскиз программы, от которой он отказался, не закончив, и не приводил в порядок. (Из продолжения] допроса 10—11 марта 1928 г.).

Во время дальнейших допросов **Плевако** утверждал, что никогда ни с кем не вел разговора о необходимости организации какой-либо группы для проведения контрреволюционной или антисоветской деятельности и что у него даже нет таких близких людей, с которыми бы он мог вести такие разговоры.

Своего знакомства и близких (интимных) отношений с **Туровской Плевако** не отрицает, но утверждает, что совершенно не знал и не знает ее политических убеждений и даже национальной принадлежности и поэтому абсолютно никогда не вел с ней никаких разговоров на политические темы и тем более не беседовал с ней о плане с радиовзрывом. **Плевако** утверждает, что история с радиовзрывом для него явилась полнейшей неожиданностью. Очная ставка **Плевако с гр. Туровской** также ничего не дала. Несмотря на подтверждение гр. **Туровской** во время очной ставки своих показаний, **Плевако** продолжал категорически отрицать какие бы то ни было свои разговоры с **Туровской** и с кем бы то ни было об этом деле. **Плевако** выражал удивление тем обстоятельством, что **Туровская** возводит на него такое ни на чем не обоснованное обвинение. Такой же позиции **Плевако** держался во все время следствия.

Допрошенный гр. **Ткаченко** заявил себя абсолютно советским человеком, ни в чем не расходящимся с Советской властью и ее принципами и политикой. Он считает, что Советская власть — единственная форма правления, которая может дать Украине широкие возможности развиваться культурно и экономически. **Ткачекко** не отрицает своего знакомства с **Плевако** как сотрудником одного и того же учреждения, но утверждает, что никогда он с ним не был в близких отношениях и ни на какие темы, кроме служебных и профессиональных, с ним никогда не говорил. О плане радиовзрыва **Ткаченко,** по его словам, ничего абсолютно не знает, впервые о нем слышит и вообще о радио, даже просто как о достижении человеческой техники, знает только очень поверхностно, по-обывательски, никогда никакой литературы не читал и специально этим вопросом никогда не интересовался. Далее **Ткаченко** утверждает, что никогда за все время существования Советской власти он ни с кем не вел каких бы то ни было разговоров против Соввласти и не высказывал даже какого бы то ни было недовольства линией Советской власти в том или ином вопросе.

Имеющийся в деле агентурный материал в достаточной степени устанавливает виновность гр. гр. **Ткаченко и Плевако,** а материал, найденный у последнего во время обыска, подтверждает имеющиеся агентурные данные.

На основании всего изложенного и принимая во внимание, что обвиняемые гр. гр. **Ткаченко и Плевако** являются социально опасными элементами

п о л а г а л бы:

направить настоящее дело в Особое Совещание при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством заключить гр. гр. **Плевако** Александра Антоновича и **Ткаченко** Николая Михайловича в концентрационный лагерь сроком на ПЯТЬ лет.

Уполномоченный <підпис> (Такке) Согласен: Нач. СО <підпис> (Гражуль) Утверждаю: (Нач. КООГПУ <підпис> (Западный).

Справка: гр. гр. **Ткаченко** Николай Михайлович и **Плевако** Александр Антонович арестованы во время операции по укр. [айнской] к[онтр]-революции] в ночь на 6.III.28 г. и в настоящее время содержатся под стражей при комендатуре КООГПУ.

Вещдоки к делу прилагаются. Уполномоченный (Такке) *"

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 69709 ФП (кор. 2014), арк. 59-62. Машинопис із підписами.

**Виписка з протоколу № 33/188 Особливої наради при Колегії ДПУ УРСР від 25 квітня 1928 р.: "Возбудить ходатайство перед Особсовещан.[ием] при Коллег.[ии] ОГПУ о заключении Плевако и Ткаченко в концлагерь сроком на ТРИ года" (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, № 69709 ФП (кор. 2014, арк. 73). Виписка з протоколу Особливої Наради при Колегії ОДПУ від 8 жовтня 1928 р.: "Ткаченко Николая Михайловича приговорить к лишению свободы сроком на восемь месяцев, считая срок с 6/3—28 года. Дело сдать в архив" (Там же, арк. 71).

Документи до друку підготував
С. І. Білокінь

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

О. О. РЖЕШЕВСЬКИЙ (Росія, Москва)

А. Ідей у Москві (1941 р.)

Невідомі сторінки

8 грудня 1941 р. на борту крейсера "Кент" міністр закордонних справ Великобританії А. Іден вирушив до Радянського Союзу для ведення переговорів, що мали на меті зміцнити співробітництво двох країн у війні проти нацистської Німеччини та її союзників у Європі. А. Ідена супроводжували постійний заступник міністра закордонних справ А. Кадоган, особистий радник О. Харві, представник Форін Офіс Ф. Роберте, заступник начальника імперського генерального штабу генерал А. Ней та інші особи. З делегацією також виїхав з Лондона у Москву посол СРСР у Великобританії І. М. Майський.

Воєнно-політичне становище нашої країни було вкрай важким. З початком війни німецькі війська в короткі строки просунулися в північно-західному напрямку на 400—450 км, у західному — на 450—600, у південно-західному — на 300—350 км, захопивши територію Латвії, Литви, частину Естонії, України, майже всю Білорусію і Молдавію, вдерлися на територію РРФСР, вийшли на підступи до Ленінграда, Смоленська і Києва. Незабаром війська Південно-Західного і Південного фронтів залишили Київ, Одесу, Донбас. Противник прорвався у Крим, підійшов впритул до Севастополя і у листопаді досяг Ростова-на-Дону. На головному московському напрямку радянські війська ще в кінці липня залишили Смоленськ. Дивізії вермахта наближалися до Москви. 20 жовтня у столиці і прилеглих районах був оголошений стан облоги. Обстановка дійшла критичної межі, коли противник форсував у листопаді канал Москва-Волга і на якийсь час досяг Химок (нині знаходяться у міських межах Москви). Втрати радянських військ були величезними. З червня по грудень 1941 р. Червона Армія і Військово-Морський флот втратили вбитими, померлими від ран, полоненими і тими, що пропали безвісти, 3138 тис. чоловік, а також більш як 6 млн одиниць стрілецької зброї, 20 тис. танків і САУ, 100 тис. гармат і мінометів, 10 тис. літаків. Тільки під Києвом і Вязьмою близько 1,2 млн бійців і командирів Червоної армії були оточені і потрапили у полон. Територія, захоплена ворогом, перевищила 1,5 млн км^2. Перед війною на ній проживало 74,5 млн чоловік. У руках противника опинилися могутні промислові й сировинні ресурси країни. Однак поступово в запеклій боротьбі дедалі більшого значення набували міцність духу та єдність багатонаціонального радянського народу, його самовідданість на фронті й в тилу, переважаючі матеріальні можливості країни. Мужня оборона Бреста, Ліепаї, Таллінна, Могильова, Ленінграда. Одеси, Севастополя і, нарешті, Москви сприяли зриву гітлерівського плану "блискавичної війни" — розрахунків завершити її до зими 1941 р. Радянські війська вчилися мистецтву ведення війни, чинили все рішучіший опір. За німецькими даними, з червня по листопад 1941 р. в сухопутних силах, без врахування втрат союзників Німеччини, налічувалося понад 750 тис. вбитих, поранених і полонених. Знищено 5,5 тис. німецьких літаків. 5—6 грудня війська Червоної армії перейшли під Москвою в стратегічний контрнаступ,

який кардинально змінив обстановку на фронті і справив великий вплив на воєнно-політичне становище в світі.

Візит їдена внаслідок збігу непередбачених обставин відбувався у ті дні, коли сталася надзвичайна подія, що змінила розстановку сил у війні в цілому — в результаті підступного і раптового нападу 7 грудня 1941 р. японських авіаносних сил на головну воєнно-морську базу США на Тихому океані почалася війна між США і Японією. Звістка про напад Японії на Перл-Харбор і вступ США у війну дійшла до Ідена ще в Англії на шляху з Лондона в Скапа Флоу, де його чекав крейсер "Кент". Великобританія на цей час була в не менш тяжкому становищі, ніж СРСР, хоч загроза вторгнення вермахта безпосередньо на британські острови вже минула. Країна воювала більше двох років, стійко витримала "бліц" 1940 р., розбила італійські армії у Східній і Північній Африці, але зазнала поразки у битві за Францію і втратила стратегічні позиції на скандинавському плацдармі. Контрнаступ 8-ї британської армії в Африці, який почався 18 листопада (його успіх повинен був зміцнити на переговорах позиції Ідена, так же, як і контрнаступ Червоної армії під Москвою — позиції Сталіна) змусив італо-німецькі війська відступити від кордонів Єгипту. Проте різко загострилась обстановка на Тихому океані. Англія вимушена була вступити у війну з Японією. Після удару по Перл-Харбору японські збройні сили атакували найважливіші стратегічні позиції Великобританії в цьому районі, висадивши 8 грудня десант у Британській Малайї і Таїланді (як і авіаносні сили, що завдали удару по Перл-Харбору, десант був таємно направлений до місця призначення ще до початку війни). Японська авіація, розбомбивши британські аеродроми в Малайї і Сінгапурі, 10 грудня потопила лінкор "Принц Уэльский" і крейсер "Рипалс" — основу могутності Східного флоту Великобританії, решта якого дістала притулок потім в Австралії. Це означало, що практично всі імперські володіння Великобританії у Східній Азії, включаючи Сінгапур, Цейлон та Індію, опинилися без прикриття з моря, що в умовах переваги японського флоту, авіації і сухопутних військ загрожувало катастрофою.

Британсько-радянські відносини з часу нападу Німеччини на СРСР відразу змінилися. Жорстке протиборство на міжнародній арені у передвоєнні роки, яке заважало напередодні другої світової війни створенню системи колективної безпеки і запобігання німецькій агресії, поступилося місцем прийняттю важливих політичних рішень з метою об'єднання зусиль двох країн у боротьбі проти спільного ворога. Великою подією стало підписання 12 липня 1941 р. у Москві радянсько-британської угоди про спільні дії у війні проти Німеччини, яка започаткувала формування коаліції. Угода містила зобов'язання подавати один одному допомогу і підтримувати у війні проти гітлерівської Німеччини і не вступати в сепаратні переговори.

А. Іден мав обговорити в Москві та підписати союзний договір між Великобританією і СРСР. До початку переговорів невідкладного пояснення вимагали як мінімум дві проблеми — про воєнну взаємодію сторін і післявоєнний устрій Європи, в першу чергу, про майбутні західні кордони СРСР. Від позицій сторін у цих питаннях залежав успіх візиту А. Ідена і його головної мети — підписання союзного договору між Великобританією й СРСР. Радянська та англійська сторони детально готувалися до переговорів. Іден віз із Лондона британський проект угоди. В Кремлі та на Кузнецькому мосту, де розташувався будинок НКЗС, були підготовлені проекти двох договорів. Принципіальних відмінностей між проектами угоди і договором, судячи по їх текстах, не було. Англійська делегація підкреслювала природний зв'язок евентуальної угоди з Атлантичною хартією Ф. Рузвельта і У. Черчилля, підписаною 14 серпня 1941 р. (СРСР висловив

свою згоду з основними положеннями хартії у вересні 1941 р.) в той час, як радянська сторона пропонувала укласти не угоду, а договір, який би більше зобов'язував, і підписати його юридичне вищими посадовими особами держави. Дійсність виявилася набагато складнішою.

Крейсер "Кент" після тривалого й небезпечного шляху прибув 12 грудня в Мурманськ. Іден практично весь цей час провів у ліжку через сильну простуду. Далі було вирішено їхати поїздом, оскільки розбурхалася завірюха і літаки не літали. 13 грудня Ідена на борту крейсера вітали офіційні радянські представники. Він записав у своєму щоденнику: "...Отже, прощавай Англія. Через кілька хвилин ми були на березі, де перед нами відкрилася вражаюча картина. Все та ж таємнича півтемрява. Шеренга солдатів у кожухах на тлі державних прапорів двох країн, дуже яскравих, виготовлених з дешевої тканини, які зливалися в загальний сплеск світла, а за ними збіговище бараків, недобудованих халуп, випадкові глядачі темними плямами на снігу, які кинули виклик завірюсі. Заграв оркестр. Ми віддали салют, відбулася звичайна церемонія. Солдати виглядали дуже молодими. В цілому картина раптово справила чудове враження. Ми сіли в машини, до Мурманська було шістнадцять миль. По дорозі, у півтемряві віддавали честь солдати, які стояли з інтервалами. Переконливе свідчення радянської людської могутності" '.

Того ж дня Іден з делегацією виїхав поїздом до Москви. З Мурманська він надіслав телеграму Черчиллю: "Глибоко шкодую про втрату кораблів "Принц Уельський" і "Ріпалс". Згоден, що в обстановці, яка склалася, ми нічого не зможемо запропонувати росіянам, за винятком уже обіцяних поставок. Я зроблю все можливе, щоб справити на Сталіна враження значимістю наших операцій в Лівії і нашою рішучістю їх продовжувати. Необхідність забезпечення шляху через Середземне море зросла внаслідок переваги японських сил на Тихому океані і потенційної загрози Індійському океану. Аргументи на користь послаблення нашого повітряного наступу у Франції тепер набувають нової сили. Якщо Ви вирішите утриматися (від завчасно погодженої посилки ескадрильї англійських літаків з Лівії на радянсько-німецький фронт. — О. Р.) з тим, щоб забезпечити підтримку в Лівії і на Далекому Сході, я впевнений, що Сталін поставиться до цього з розумінням..." [2].

В дорозі (а вона нерідко проходила поблизу лінії фронту) Ідена найбільше вразила протиповітряна охорона поїзда - через кожні два вагони була відкрита платформа з зенітними установками, обслуга якої хоч і змінювалася кожні дві години, але несла службу при сильному морозі й вітрі. У Вологді до англійської делегації приєднався посол Великобританії в СРСР С. Кріппс (посольство було евакуйоване із Москви в Куйбишев). У Москві близько півночі з 15 на 16 грудня Ідена і супроводжуючих осіб зустрічали заступник голови Ради народних комісарів і народний комісар закордонних справ В. М. Молотов, заступник начальника Генерального штабу РККА генерал-лейтенант О. М. Василевський, комендант Москви генерал-майор К. Р. Синилов та інші офіційні особи. Згідно з проханням С. Кріппса британську делегацію, в тому числі А. Ідена, розмістили в готелі "Національ". Харчування, забезпечення легковим транспортом і підготовка бомбосховища для англійської делегації були покладені на НКВС.

Наступного дня, 16 грудня, відбулася перша бесіда Й. Сталіна з А. Іденом. Нижче даний запис бесіди, яка тривала приблизно півтори години. На ній були присутніми Сталін, Молотов, Майський, Іден і Кріппс.

"Після взаємних вітань і висловлення задоволення з боку Ідена знову опинитися в Москві[3] і зустрітися з т. Сталіним, тов. Сталін запропонував Ідену проекти двох договорів — про воєнну взаємодопомогу і вирішення

післявоєнних проблем. (Тексти цих проектів додаються) [4]. Нашвидку ознайомившись з названими текстами, Іден заявив, що яких-небудь принципових заперечень проти такого роду договорів у нього немає, але що він хотів би, звичайно, дещо уважніше вивчити запропоновані тексти і, може, внести в них ті чи інші невеликі поправки.

Т. т. Сталін і Молотов не заперечували проти намірів Ідена [5].

Потім тов. Сталін заявив, що, на його думку, було б бажано додати до другого договору таємний протокол, в якому була б накреслена загальна схема реорганізації європейських кордонів після війни. Схема ця зводилася до такого:

1. Польща. Західний кордон Польщі повинен включати Східну Пруссію і Коридор, причому німецьке населення цих районів має бути евакуйоване в Німеччину. Східний кордон Польщі (кордон з СРСР) повинен проходити по річці Неман, причому Тильзит повинен знаходитись у руках Литви, яка є складовою частиною СРСР. Далі на південь цей кордон в основному повинен проходити, приблизно, по лінії Керзона, яка може бути у відомих пунктах частково модифікована.

2. Чехословаччина повинна бути поновлена у своїх старих межах, включаючи Судети. Цей останній район, через його стратегічну важливість ні в якому разі не може бути переданий в руки Німеччини. Понад це, територія Чехословаччини повинна бути збільшена на півдні за рахунок Угорщини, яка має понести належну кару за свою поведінку в ході цієї війни.

3. Югославія повинна бути поновлена в своїх старих межах і дещо розширена за рахунок Італії (Трієст, Фіуме, острови в Адріатичному морі і т. д.).

4. Албанія може бути поновлена як незалежна держава при гарантії її незалежності іншими державами.

5. Туреччина як компенсацію за дотримання нею нейтралітету може одержати Додеканес, населений турками район Болгарії на південь від Бургаса і, може, якісь території в Сірії.

Корисно було б також передати Туреччині деякі острови Егейського моря, що замикають виходи з її найважливіших портів, на зразок Смірни. По цьому пункту Іден зауважив, що на Додеканес давно вже претендують греки, бо населення названих островів є грецьким, однак визнав необхідність обговорення і того або іншого врегулювання даного питання. Тов. Сталін, з свого боку, додав, що відхід від Болгарії Бургаського району став би покаранням за поведінку Болгарії під час війни. Болгарія повинна була б також дещо втратити територіальне і на своєму югославському кордоні. На думку тов. Сталіна, для Болгарії цілком досить мати один морський порт у вигляді Варни.

6. Греція має бути поновлена в своїх старих межах. Те ж повинне бути зроблене і відносно всіх інших окупованих Німеччиною країн.

7. Франція. З питання про майбутнє Франції тов. Сталін запитав Ідена, що він думає на цю тему? Досить очевидно, що Псген і компанія — люди зовсім безнадійні, люди, котрі зробили ставку на перемогу Німеччини. Але яке все-таки можливе майбутнє Франції? Чи можна тепер висловити з даного приводу відомі припущення чи ж краще ігнорувати всю цю проблему? Іден відповів, що він цілком згоден з тов. Сталіним в оцінці Петена і компанії. Щодо майбутнього Франції, то йому здається, що Франція пройде через дуже довгий період розкладу і депресії, перш ніж вона знову зможе стати великою державою. Не виключено, що цього і взагалі не трапиться і що Франція перейде на становище другорядної європейської держави, на зразок Іспанії. Тов. Сталін висловив думку, що якби Франція залишилася після цієї війни в стані тривалої прострації, то в ін-

тересах безпеки Великобританії було б доцільно, щоб остання мала свої військові і морські бази на французькому березі в таких пунктах, як, наприклад, Булонь, Дюнкерк і т. д. Так само було б доцільно, щоб Бельгія і Голландія перебували у відкритому воєнному союзі з Великобританією і щоб остання на їх території також мала право тримати свої військові, повітряні та морські бази. Це було б важливо не лише з точки зору інтересів безпеки Великобританії, але також і як гарантія незалежності Бельгії і Голландії. Радянський Союз був би готовий підтримати ці домагання Англії. Радянський Союз також не заперечував би проти того, щоб Англія мала свої морські бази в Норвегії або Данії, за умови гарантії деякими державами входів і виходів з Балтійського моря. Іден висловив тов. Сталіну подяку за його обіцянку підтримати Великобританію в одержанні морських та інших баз в тільки що названих країнах.

8. Німеччина. Відносно Німеччини тов. Сталін сказав, що абсолютно необхідним є ослаблення Німеччини, в першу чергу, шляхом відокремлення Рейнської області з її промисловим районом від решти Пруссії. Як повинна бути оформлена подальша доля Рейнської області — чи у вигляді незалежної держави, протекторату тощо, — можна буде обговорити потім. Важливе саме відокремлення. Австрія повинна бути відновлена як незалежна держава. Можливо, що те ж слід би зробити з Баварією.

9. Радянський Союз вважає необхідним відновлення своїх кордонів, якими вони були в 1941 р., напередодні нападу Німеччини на СРСР. Це включає радянсько-фінський кордон, установлений за мирним договором між СРСР та Фінляндією в 1940 р., Прибалтійські республіки, Бессарабію і Північну Буковину. Щодо кордону СРСР з Польщею, то він, як уже вище було сказано, загалом і в цілому міг би проходити по лінії Керзона і з включенням Тільзіта в склад Литовської республіки. Крім того, Радянський Союз, який зробив в 1940 р. подарунок Фінляндії у вигляді повернення Петсамо, вважав би за необхідне, з огляду на позицію, зайняту Фінляндією в теперішній війні, повернути собі цей подарунок. Далі Радянський Союз хотів би, щоб Румунія мала воєнний союз з СРСР з правом для останнього мати на румунській території свої військові повітряні та морські бази. Обсяг самої Румунії повинен бути дещо збільшений на заході за рахунок Угорщини, в межах якої нині проживає до 1,5 млн румунів. Це також стало би додатковим покаранням для Угорщини за її роль у війні. На півночі такі ж відносини Радянський Союз хотів би мати з Фінляндією, тобто Фінляндія повинна була б перебувати у воєнному союзі з СРСР, з правом останнього мати на фінській території свої військові, повітряні й морські бази.

Висловивши все це, тов. Сталін зауважив, що дана схема мала б лягти в основу того таємного протоколу, який слід було б додати до договору про післявоєнні проблеми. Далі тов. Сталін торкнувся ще двох питань післявоєнного порядку. По-перше, він висловив думку, що Німеччина повинна відшкодувати країнам, які від неї потерпіли (Великобританії, Радянському Союзу, Польщі та ін.) завдану нею шкоду. По-друге, в майбутній реконструйованій Європі, в інтересах підтримання миру і порядку, бажано б було створити воєнний союз демократичних держав, на чолі якого стояла би якась рада або інший центральний орган, що має у своєму розпорядженні міжнародну військову силу. Радянський Союз також не заперечував би проти створення в Європі тих чи інших державних федерацій. Тов. Сталін просив Ідена висловити свою думку з усіх питань, яких він торкнувся.

Іден почав з текстів договорів, які підлягали оголошенню, і у цьому зв'язку вручив т. Сталіну вироблений ним свій проект угоди. (Текст додається). Іден вважав, що текст майбутніх договорів міг би певною мірою

стати об'єднанням нашого тексту із запропонованим ним англійським текстом, — тим більше, що в ряді пунктів вони збігаються.

Що стосується проблем післявоєнної Європи, то Іден висловив свою велику подяку тов. Сталіну за такий детальний й відвертий виклад того, що він думає з цього приводу. Особисто Іден згоден з думкою, висловленою тов. Сталіним. Іден вважає, що у післявоєнній Європі відповідальність за її реконструкцію і за підтримання миру і порядку ляже, головним чином, на наші дві держави спільно, звичайно, з Сполученими Штатами, наскільки останні готові будуть взагалі співробітничати у иій справі. Відносно майбутнього Німеччини Іден може запевнити тов. Сталіна, що британський народ твердо вирішив зробити все, що в його владі, для запобігання нового повторення німецької агресії. Як це має бути зроблено, вимагає детального розгляду і обговорення. Ідену уявляється, що за будь-яких умов необхідний найсуворіший воєнний контроль над Німеччиною і що Англія, Радянський Союз і Сполучені Штати (якщо останні цього захочуть) повинні будуть організувати подібний контроль. З питання про роздроблення Німеччини британський уряд не приймав ніяких рішень, але в принципі він проти цього не заперечує. Ідену здається, що роздроблення Німеччини бажано було б провести по можливості шляхом стимулювання сепаратистських рухів у Німеччині. Однак британський уряд готовий обговорювати і будь-які інші способи проведення даної політики. Британський уряд за будь-яких умов стоїть за незалежність Австрії. Він готовий розглядати питання про незалежність Баварії і незалежність Рейнської області. Іден повинен, однак, зазначити, що британський уряд досі серйозно не займався проблемою майбутнього Німеччини, як і взагалі проблемами післявоєнної Європи. Тут він далеко відстав від Радянського уряду. Тому тепер він може висловити лише свою власну думку як окремий міністр. Проте по поверненні додому він доповість всі питання кабінету, який його обговорить, і після того дискусія на дану тему може бути продовжена через Майського у Лондоні або через Кріппса в Москві. У питанні репарації британський уряд дотримується тієї точки зору, що грошові репарації не мають ніякої ціни. Досвід минулої війни показав, що грошові репарації ведуть тільки до цілого ряду фінансових і економічних утруднень і більше шкодять переможцям, ніж переможеним. Інша справа реституція тих матеріальних цінностей (товари, машини і т. п.), які Німеччина знищила або захопила.

Тов. Сталін зауважив, що Радянський Союз також вважає, що грошові репарації мало корисні і що Німеччина повинна здійснити реституцію в натурі. Найкраще було б позбавити Німеччину й Італію їх найбільш досконалих верстатів в інтересах окупованих або потерпілих країн.

Іден повністю погодився з тов. Сталіним і заявив, що він не бачить підстав, чому ми не повинні були б вимагати, щоб Німеччина поновила, наприклад, Радянському Союзу ті верстати, машини, фабрики і т. д., які вона зруйнувала.

Переходячи далі до більш загального питання про схему післявоєнної реконструкції, Іден додав, що ще до того, як СРСР був втягнутий у війну, Рузвельт надіслав Черчиллю послання, в якому просив британський уряд не брати на себе ніяких таємних зобов'язань щодо післявоєнної реконструкції Європи без попередньої консультації з ним. Це, звичайно, не виключає можливості дискусій між Англією та СРСР з питання про базис майбутнього світу. Однак в інтересах більш успішного проведення реконструкції післявоєнної Європи було б дуже важливо тримати весь час тісний контакт з Сполученими Штатами.

Тов. Сталін заперечив, що є ряд питань, які стосуються інтересів безпеки тільки наших двох країн. Такі питання, здавалося б, ми могли б обговорювати цілком самостійно.

Іден з цим почасти погодився, проте продовжував наполягати на тому, що в питаннях світового порядку участь Сполучених Штатів є обов'язковою.

Тов. Сталін погодився з цією останньою заявою.

Іден висловив подяку тов. Сталіну за його позитивне ставлення до питання про федерування невеликих європейських держав. Іден вважає, що конференція Польщі й Чехословаччини, яка готується, повинна розглядатися як позитивний факт. Було б бажано, щоб і Балканські країни також знайшли ту чи іншу форму федеративного об'єднання. Тим самим всім цим країнам легше було б зберігати і підтримувати свою економічну і політичну незалежність.

Далі Іден знову повернувся до питання про договори і став запитувати тов. Сталіна, що було б краще зробити з трьома документами (два радянських і один англійський), які у нас є? Чи не слід було б як-небудь їх об'єднати?

Тов. Сталін відповів, що текст, запропонований Іденом, дуже нагадує декларацію. Навпаки, радянський уряд пропонує два договори. Декларація — це алгебра, договори — це проста практична арифметика. Ми хочемо арифметики, а не алгебри. Оскільки Іден в цьому місці дещо двозначно посміхнувся, то тов. Сталін додав, що з його слів не слід робити висновок, ніби він ставиться неповажно до алгебри. Алгебра — добра наука, до якої він ставиться з повною повагою, але тепер, за даних конкретних обставин, ми віддаємо перевагу арифметиці. Гітлер на кожному кроці похваляється укладеними ним договорами. Було б тому доцільніше, щоб ми не обмежувалися деклараціями, а укладали справжні договори. Потім тов. Сталін запитав, як бути з запропонованим ним таємним протоколом?

Іден відповів, що він не може підписати подібного документа без попередньої консультації з своїми колегами. До того ж британський уряд досі ще не прорублював по-справжньому порушених тов. Сталіним проблем.

Тов. Сталін тоді заявив, що він не наполягає на негайному прийнятті тих його пропозицій, які стосуються зміни кордонів за межами СРСР, але він вважав би, що питання про західний кордон СРСР могло би бути вирішеним негайно.

Іден заперечив, що він не може дати зараз відповідь на це запитання. Дане питання, як і взагалі питання про зміну кордонів, що відбулася протягом нинішньої війни, британським урядом досі відкладалася до мирної конференції. Британський уряд не раз робив заяви, що він не вважає можливим визнання нових кордонів негайно, до кінця війни. Такою була політика британського уряду протягом минулих двох років. Далі британський уряд обіцяв американському уряду консультуватися з ним з усіх питань подібного роду. Нарешті, відповідно до конституції Британської імперії, британський уряд повинен консультуватися також з домініонами. Тому Іден вважає, що відповідь на запитання про радянський західний кордон він зможе дати тільки у Лондоні через Майського після того, як він зв'яжеться з усіма вищезгаданими інстанціями.

Іден вважає, що такий метод більш правильний, не тільки з суто юридичної, а також і з політичної точки зору.

Тов. Сталін поцікавився, не полегшило б вирішення питання про визнання західного радянського кордону, якби дане питання в Лондоні було врегульоване не в порядку договора, а в порядку обміну нотами?

Іден відповів, що технічно це, можливо, дещо полегшило б бажане вирішення питання, але по суті все ж таки перш ніж приймати відповідне рішення, британському уряду довелося б консультуватися з Сполученими Штатами і домініонами. Тов. Сталін відзначив, що він не має ніяких запе-

речень проти інформування Сполучених Штатів про наші переговори з даного питання. Навпаки, він був би дуже задоволений, коли б Сполучені Штати взяли участь у визнанні радянського західного кордону 1941 року.

Іден заперечив, що сумнівається у готовності уряду Сполучених Штатів це зробити в даний час. На його думку, найкраще буде, коли після повернення в Англію він насамперед проконсультує прем'єр-міністра, а потім повідомить нам його точку зору.

Тов. Сталін відповів, що він хотів би підкреслити своє бажання досягти угоди з Англією у даному питанні, щоб мати тут з нею єдиний фронт.

Іден підтвердив, що він також дуже хотів би єдиного фронту з Радянським Союзом як з цього, так і з багатьох інших питань, але зараз він знаходиться у великому утрудненні. Питання про кордони взагалі ще не вивчалися і не вирішувалися британським урядом. Іден ілюструє свою думку прикладом. У питанні про майбутнє Польщі він особисто цілком згоден з тим, щоб Східна Пруссія увійшла у склад Польської республіки. Він не має підстав думати, що Черчилль буде проти цього заперечувати. Однак тепер він не може висловити ніякої думки від імені прем'єра просто тому, що досі ніколи не говорив з ним на дану тему.

Тов. Сталін зауважив, що цілком розуміє позицію їдена, проте він повинен з особливою силою підкреслити, що воєнні цілі СРСР і Англії повинні бути ідентичними, бо тільки в цьому випадку наш союз може бути міцним. Якщо у нас будуть різні воєнні цілі — не буде ніякого союзу.

Іден висловив згоду з цим положенням і додав, що його метою є примирення воєнних цілей обох країн. Він припускає, що між СРСР і Англією можуть бути певні розбіжності по тому чи іншому пункту, однак не сумнівається, що в основному наші воєнні цілі однакові і що єдиний фронт в цій галузі цілком можливий. Але оскільки питання про кордони ще не обговорювалося і не вирішувалося кабінетом, Іден все-таки не вважає можливим брати на себе тепер у Москві будь-які зобов'язання, що зв'язують. Іден запитав тов. Сталіна, чи говорив він що-небудь полякам з питання про кордони майбутньої Польщі? Тов. Сталін відповів, що поки нічого не говорив, але скаже, якщо це виявиться потрібним. У всякому випадку тов. Сталін вважає, що Польщі мають бути віддані всі землі до Одеру, а решта хай буде Пруссія або, вірніше, не Пруссія, а Берлінська держава.

Іден висловив сумнів у доцільності роздроблення Німеччини на частини, якщо для цього не буде передумови у вигляді сепаратистських рухів серед німецького народу. Інакше виникне іредентистський рух, який у недалекому майбутньому знову об'єднає всю країну.

Тов. Сталін заперечив, що саме такого роду міркування привели нас до нинішньої війни. Чи бажає Іден нового нападу з боку Німеччини?

Дещо зніяковілий Іден намагався захищатися, посилаючись на те, що не можна надто спрощувати подібні питання.

Далі Іден заявив, що за дорученням прем'єра він хотів би ознайомити тов. Сталіна з воєнним становищем Великобританії і повідомити йому деякі дані про кількість і диспозиції її збройних сил. Суть повідомлення Ідена зводилася до такого.

В 1939 р., на початку війни, Англія порівняно з Німеччиною була сильною на морі, хоч їй і не вистачало суден для конвоювання торговельних караванів. Перша лінія британського повітряного флоту складалася з 1300 літаків. Кількість сухопутних військ була невеликою, причому не було жодної механізованої дивізії. Після Дюнкерка Англія залишилася в жахливому стані. У Фландрії було втрачене все озброєння десяти дивізій і дуже багато авіації. Німеччина зайняла північний французький берег, з якого їй легко було бомбити великі промислові центри Великобританії. Постала

загроза вторгнення. Завдання флоту були надзвичайно обтяжені. Повітряних сил не вистачало. По всій Англії була лише одна повністю навчена і озброєна дивізія. Не було ні укріплень, ні плану захисту. Не краще стояла справа в імперії, в Єгипті і взагалі на Близькому Сході. Британських сил була зовсім мізерна кількість.

Досить сказати, що, наприклад, в Судані після Дюнкерка знаходилася лише одна бригада, в той час як італійці в Абіссінії мали понад 150 тис. військ.

Перед Англією зі всією гостротою постало питання про те, щоб як-небудь вижити. Становище ускладнювалося небезпечною ситуацією на морі. У звичайний час Англія возила щороку до 70 млн тонн вантажів. Тепер програма була скорочена до 40 млн. тонн. Для реалізації цієї програми Англія мала торговельний флот в 12,5 млн тонн *. Кожного дня на морі перебувало 600 воєнних суден. Морська війна з кожним днем посилювалася. Потоплення суден зростали. Найвищої точки ці потоплення досягли в травні — липні 1941 р., коли Англія в середньому втрачала до 500 тис. тонн в місяць. Таких втрат вона довго переносити не могла б. На щастя, однак, завдяки вжитим заходам цифра потоплень була сильно скорочена і, наприклад, у листопаді впала до 130 тис. тонн у місяць.

Тепер, через півтора року після Дюнкерка становище Англії значно міцніше, її сухопутні сили (включаючи метрополію, Близький Схід і т. д.) становлять 2 1/4 млн. чоловік. Повітряний флот налічує 750 тис. чоловік і скоро, мабуть, досягне 1 млн. У морському флоті є 500 тис., в торговельному — 125 тис. Велика кількість людей зайнята в суднобудуванні і на ремонті суден. Беручи загалом, це становить 4 млн. чоловік. Понад це Англія має до 1,5 млн. "вітчизняної гвардії" (ополчення). Велика кількість жінок залучена у промисловість і у воєнну справу. На Близькому Сході Англія зараз має 18 дивізій. До весни наступного року вона розраховує мати там 28 дивізій, в тому числі 5 або 6 механізованих. В Індії створюється армія в 1,5 млн. чоловік, з яких 800 тис. в наявності. Гарнізон в Малайї складається з 4 дивізій. Імперія дала Англії загалом 25 дивізій, з них Канада — 5, Австралія — 4, Південна Африка — 2, Нова Зеландія — 1,5 та Індія — 13.

У повітряному флоті Англія найсильніша у винищувачах. Виконання авіаційних програм було дещо уповільнено під час торішніх повітряних нальотів. Кількість бомбардувальників поступово збільшується. На Близькому Сході Англія має нині 60 ескадрилій. Головна маса їх зосереджена в Північній Африці, де Англія веде наступальну кампанію в Лівії. Тут сили противника налічують 10 дивізій, з них близько однієї третини — німці. Авіація противника в Лівії досягає 600 літаків. Німці й італійці намагаються направляти підкріплення в Лівію, але неспроможні покрити втрати. Британський уряд ставить своїм завданням у найближчий час очистити Середземне море, зайняти не тільки Лівію, а й Тріполі з тим, щоб зробити можливим використання Середземного моря для транспортних цілей, а також підготувати можливість наступальних операцій в Європі. Однак події на Далекому Сході, які почалися вже після від'їзду Ідена з Лондона, вносять зовсім новий елемент в загальну ситуацію.

Вислухавши повідомлення Ідена, тов. Сталін заявив, що, на думку радянського військового командування, вельми великі німецькі повітряні сили (до 1500 літаків) перекинуті німцями в Японію і що якраз ці німецькі повітряні сили, а не японські, завдали останнім часом таких відчутних ударів британському флоту на Далекому Сході. На підтвердження своєї думки тов. Сталін вказав, що за останній час на нашому фронті кількість німецької авіації скорочується, тоді як німецьке виробництво літаків досягає в середньому 2—2,5 тис. в місяць. Куди ж у такому випадку діваються німецькі аероплани? Крім того, ми добре знаємо з власного досвіду, що

являють собою японські льотчики. Ми спостерігали їх також у Китаї. Можна сміливо сказати, що останні події в Малайї — не японська робота.

Іден був надзвичайно зацікавлений повідомленням тов. Сталіна і став запитувати, яким чином німці опинилися в змозі перекинути свої повітряні сили на Далекий Схід?

Тов. Сталін відповів, що це зроблено, найімовірніше, через Південну Америку, а, можливо, також через Іспанію і Португалію [6].

Іден висловив тов. Сталіну велику подяку за надані відомості і сказав, що з свого боку постарається здійснити належну перевірку їх через англійські канали. Потім Іден заявив, що їдучи з Англії, він мав у себе "в кишені" 10 ескадрилій літаків, які і хотів запропонувати нам для посилки на радянський фронт, як тільки це дозволять операції в Лівії. Однак зараз він одержав повідомлення, що ці десять ескадрилій британський уряд змушений направити в Сінгапур.

Тов. Сталін відповів, що цілком розуміє становище британського уряду і не заперечує проти переадресування названих десяти ескадрилій.

Іден висловив жаль з приводу такого обороту справ, але тов. Сталін ще раз підтвердив, що цілком розуміє ситуацію, що створилася, бо ми, на нашому фронті, теж не раз переживали важкі періоди. Тов. Сталін поцікавився, чи не позначаться останні події на відправленні танків в СРСР?

Іден відповів, що не позначаться, коли, у всякому випадку, мова йде про Англію. У Ідена є, однак, побоювання відносно Америки. Якщо американці припинять свої поставки, то, наприклад, англійці на Близькому Сході опиняться у дуже тяжкому становищі, адже там вони оперують американськими літаками, а "Харрикейни", що виготовляються в Англії, йдуть в СРСР.

Далі тов. Сталін запитав, що Іден хотів би знати про нашу воєнну ситуацію?

Іден відповів, що йому було б цікаво мати уявлення про наш спільний план операцій протягом зими і весни наступного року.

Тов. Сталін відмітив, що воєнна політика СРСР досі зводилася до політики відступу з боями. Ми захищали кожний пункт, кожний район, прагнучи поступово втомити і вимотати німецькі сили. Тепер настав переломний момент. Німецька армія стомлена, її командири сподівалися закінчити війну до зими і не зробили належної підготовки до зимової кампанії. Німецька армія зараз погано одягнена, погано харчується, морально падає все нижче. Вона починає відчувати надрив. В той же час СРСР підготував великі підкріплення і в останні тижні пустив їх у дію. Це створило перелом на фронті і привело до тих подій, які ми спостерігали протягом останніх тижнів. Німці намагалися закопатися у землю, але вони мало були схильні до побудови сильних укріплень. Наші війська проривають їх укріплення. Наші контратаки поступово розвинулися в контрнаступи. Ми маємо на увазі вести таку політику протягом всієї зими. Очевидно, німці зроблять спробу створити нові формування і кинути їх на Східний фронт з тим, щоб зупинити наш наступ. Коли це буде, невідомо, але, треба думати, не раніше, як місяців через два. Цей час ми постараємося використати якнайкраще. Важко загадувати, як далеко ми просунемося в ході нашого наступу, але, у всякому випадку, такою буде наша лінія аж до весни. У нас є тепер певна перевага в повітрі, хоч і не дуже велика. Німці мають ще велику перевагу в танках, а танки нам дуже потрібні, особливо "Валентины", які виявляються цілком придатними для операцій в зимовий час. Танки "Матильда", навпаки, придатні для операцій влітку, але не взимку, бо їх мотори недосить потужні для зимового часу. Ми наступаємо і будемо наступати на всіх фронтах. Німецька армія, кінець кінцем, зовсім не така сильна. Репутація її дуже роздута.

Іден подякував тов. Сталіну за його повідомлення, підкреслив його велику важливість й інтерес для британського уряду. Потім Іден торкнувся питання про Туреччину і запитав, чи не можна щось зробити для того, щоб тісніше зв'язати Туреччину з союзниками?

Тов. Сталін відповів, що найкращим засобом для досягнення такого результату було б пообіцяти Туреччині Додеканес.

Іден знову повернувся до грецьких зазіхань на Додеканес, але тов. Сталін відповів, що в Греції адже теж є турки і що, у всякому випадку, можливо було б запропонувати туркам і грекам відомий обмін островами.

Іден визнав думку тов. Сталіна досить правильною, але відмітив, що деякий час тому, коли англійці розраховували захопити Додеканес, вони почали вести переговори з греками і турками у питанні про його подальшу долю. Розмови ці не привели ні до якого позитивного результату. Однак Іден вважає, що можна було б зробити спробу піти по лінії, що вказує тов. Сталін. Далі Іден запитав, чи спостерігаються в останній час у ставленні турок до Німеччини якісь зміни?

Тов. Сталін відповів, що турки дуже бояться німців, хоч і не люблять їх.

Іден поцікавився думкою тов. Сталіна у питанні: чи пропустять турки німецькі війська через свою територію? Тов. Сталін висловив сумнів у цьому. Іден відповів, що він згоден з тов. Сталіним. На закінчення Іден запропонував, щоб наступного ранку тов. Майський і Кадоган (постійний товариш міністра закордонних справ, який приїхав з Іденом) зустрілися і накреслили б на основі трьох документів, що є, текст тих двох договорів, які має на увазі тов. Сталін.

Ця пропозиція була прийнята" [7].

Конфіденційно

Додатковий протокол

до Договору про встановлення взаємної згоди між СРСР і Великобританією при вирішенні післявоєнних питань і про спільні дії по забезпеченню безпеки в Європі після закінчення війни з Німеччиною

Сторони, які підписали цього числа вищевказаний Договір, вважаючи необхідним уточнити постанови статей 1 і 2, погодилися з тим, що під організацією справи миру і безпеки в Європі, а також під заходами по забезпеченню неповторення агресії і порушення миру з боку Німеччини вони розуміють:

1. Відновлення **Бельгії, Голландії, Норвегії, Данії, Люксембургу** в їх колишніх кордонах, які існували до окупації їх військами гітлерівської Німеччини.

2. Відновлення **Франції** в її кордонах, які існували до окупації її військами гітлерівської Німеччини, за умови усунення уряду Петена і відновлення демократичного режиму.

3. Відновлення **Чехословаччини** у колишніх кордонах і розширення її території за рахунок Угорщини.

4. Відновлення **Югославії** і розширення її території за рахунок Італії по узбережжю Адріатичного моря і шляхом приєднання прилеглих островів.

5. Відновлення **Албанії** як самостійної держави з встановленням міжнародної гарантії її самостійності.

6. Відновлення **Греції** в її кордонах.

7. Розширення території Туреччини за рахунок Болгарії (район Бургаса) і Додеканезьких островів, а також острова Родос — за рахунок Італії.

8. Встановлення контролю заінтересованих країн над проливами, які з'єднують Балтійське і Північне моря, В. і М. Бельти, Ересун, Каттегат і Скагеррак.

9. Відносно **Румунії** визнається необхідним:

а) в цілях забезпечення безпеки СРСР передати Радянському Союзу територію, що займає гирло Дунаю з його трьома рукавами;

б) передати Румунії ті райони Угорщини, які населені переважно румунами.

10. Відновлення Польщі в кордонах 1939 р., з залишенням на користь СРСР територій Західної України і Західної Білорусії, за винятком районів, де переважає польське населення (залишити в складі Польщі місто Львів, за умови передачі СРСР Білостока й Вільно або, навпаки, передати Польщі Вільно та Білосток, з залишенням Львова в СРСР), а також — розширення території Польщі за рахунок західної частини Східної Пруссії.

11. В інтересах організації миру і безпеки на Заході Європи встановлюється воєнний союз Англії з Бельгією і Голландією, з наданням Англії права тримати свої війська і воєнно-морський флот в цих країнах.

З цією ж метою Англії надається право мати свої військово-морські бази в деяких портах на західному узбережжі Німеччини.

12. При вирішенні всіх можливих планів організації європейських держав і в першу чергу у Східній частині Європи буде врахована роль СРСР як держави, що веде велику визвольну війну в інтересах всіх європейських держав, які зазнали агресії і окуповані нині військами гітлерівської Німеччини, і яка є великим фактором в справі забезпечення міцного миру в Європі і недопущення нових актів агресії з боку Німеччини.

13. З огляду на те, що **Фінляндія** порушила підписаний нею 12 березня 1940 р. Мирний Договір з Радянським Союзом, взявши участь разом з Німеччиною у віроломному нападі на СРСР, і своєю політикою підтримки гітлерівської агресії примушувала Англію оголосити стан війни з нею, визнається необхідним відновлення Фінляндії в кордонах і на умовах Мирного Договору від 12 березня 1940 р., з відокремленням від неї на користь СРСР району Петсамо, який раніше добровільно був відданий Радянським Союзом Фінляндії. Ці мінімальні територіальні зміни в Фінляндії повинні супроводжуватися: а) укладенням радянсько-фінляндського пакту про взаємодопомогу, з правом СРСР тримати протягом 20 років на території Фінляндії обмежену кількість своїх військ і б) усуненням винного в нападі на СРСР фінляндського уряду.

14. Відновлення окупованих військами гітлерівської Німеччини територій **Естонії, Латвії і Литви** в складі СРСР — в державних кордонах, які існували до 22 червня 1941 року.

15. Відновлення окупованих військами гітлерівської Німеччини та її співучасником — Румунією **Бессарабії і Північної Буковини** в складі СРСР — в державних кордонах, які існували до 22 червня 1941 року.

16. Німеччина, Італія, Угорщина, Румунія, Фінляндія повинні відшкодувати Англії, СРСР, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Греції, Бельгії, Норвегії, Голландії збитки, завдані нападом вказаних вище країн.

17. Відносно **Німеччини** (крім вказаного в п. 16) визнається необхідним:

а) повне роззброєння, необхідне в інтересах гарантії спокою європейських держав;

б) відновлення Австрії як самостійної держави;

в) розділ Німеччини на ряд самостійних держав, причому Пруссія перетворюється у самостійну державу з відокремленням від неї території Східної Пруссії;

г) частина Східної Пруссії, прилегла до Литви (включаючи Кенігсберг), відходить до СРСР строком на 20 років як гарантія відшкодування збитків СРСР від війни з Німеччиною. Друга її частина — відходить до Польщі (як це передбачено п. 10).

18. В частині, що стосується можливих **післявоєнних** державних **утворень** в Європі у вигляді федерацій, союзів або блоків деяких європейських держав на Півночі Європи, у Східній Європі або на Балканах, і питання про доцільність цих утворень, сторони, що договорюються, домовились обговорити ці питання додатково, причому основними передумовами для вирішення цих питань вони домовилися вважати такі:

а) добра воля і згода безпосередньо зацікавлених держав - можливих учасниць цих федерацій і союзів — на такого роду державні утворення;

б) демократичний характер устрою держав-учасниць цих утворень;

в) відсутність загрози безпеці з боку таких утворень по відношенню до обох сторін, що договорюються.

19. Визнається необхідним створення Європейської Ради як міжнародної організації, в розпорядженні якої, як знаряддя збереження миру в Європі, повинна знаходитись певна кількість військ [8].

Усього відбулося чотири бесіди їдена зі Сталіним. Обговорювалося немало варіантів договору. Наполегливі спроби Ідена знайти компроміс і добитися підписання договору не увінчалися успіхом. Каменем спотикання стала умова Сталіна визнати в договорі радянські кордони за станом на 22 червня 1941 р. У ході заключної бесіди 20 грудня сторони прагнули пом'якшити конфлікт, що виник, — необхідність союзу в боротьбі проти спільного ворога була очевидною. В опублікованому 29 грудня після повернення Ідена в Англію комюніке говорилося, що "бесіди, які проходили в дружній атмосфері, констатували єдність поглядів обох сторін особливо на необхідність повного розгрому гітлерівської Німеччини і вжиття після того заходів, які зробили б повторення німецької агресії в майбутньому абсолютно неможливим" [9].

Через півроку для підписання договору в Лондон прибув В. Молотов. Йому запропонували текст, в якому було відсутнє кардинальне питання про радянські кордони 1941 р. Молотов і Майський у телеграмі Сталіну, одержаній в Москві 24 травня 1942 р., однозначно розцінили англійський проект як неприйнятний, "пусту декларацію, якої СРСР не потребував" [10]. Того ж дня Молотову була зроблена вказівка: "Проект, переданий тобі Іденом, одержали. Ми його не вважаємо пустою декларацією і визнаємо, що він є важливим документом. Там немає питання про безпеку кордонів, але це, мабуть, непогано, оскільки у нас залишаються руки вільними. Питання про кордони або скоріше про гарантії безпеки наших кордонів на тій чи іншій ділянці нашої країни буде вирішуватися силою... Бажано найшвидше підписати договір і найшвидше вилетіти в Америку. Інстанція". 26 травня договір між Англією і СРСР про союз у війні і післявоєнне співробітництво був підписаний ". Радянська сторона внесла лише незначні поправки.

Чому практично за кілька днів відбулася така радикальна зміна радянської позиції? Важко припустити, що Молотов, вилетівши з Москви, не був орієнтований на відхилення англійського проекту, який виключав визнання радянських кордонів 1941 р. Думається, що істотною причиною стала, як і під час візиту Ідена в Москву, конкретна воєнно-політична обстановка, становище на фронтах. В період візиту Ідена в Москву контрнаступ радянських військ був використаний радянською стороною, особисто Й. Сталіним, для тиску на англійську делегацію, що представляла сторону, яка зазнавала тяжкої поразки на Тихому океані.

У другій половині травня 1942 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті щодня змінювалася на гірше. В результаті поразки Червоної армії на Керченському півострові і очевидного провалу Харківської операції наступ німецьких військ загрожував катастрофою на південному крилі радянсько-німецького фронту. Але головне — радянська сторона пов'язувала з візитом Молотова розрахунки на досягнення угоди про відкриття в 1942 р. другого фронту в Європі і готова була для досягнення цієї мети на чималі поступки і компроміси.

Надії були. Ф. Рузвельт, запрошуючи В. Молотова у Вашингтон, куди він відправився з Англії, писав Й. Сталіну: "Я маю на увазі вельми важливу воєнну пропозицію, пов'язану з використанням наших збройних сил таким чином, щоб полегшити критичне становище на Вашому західному фронті. Цій меті я надаю величезного значення" [13].

Нарешті, договір, необхідний як Великобританії, так і СРСР, мали намір укласти строком на 20 років з гарантіями співробітництва як у роки війни, так і в післявоєнний час. Цим, мабуть, і слід пояснити згоду Москви підписати союзний договір з Великобританією на англійських умовах. Очевидне і те, що з підписанням англо-радянського договору курс на зміцнення антигітлерівської коаліції дістав ще одну важливу опору.

[1] The Eden Memoirs. The Reckoning. - L., 1965. - P. 287, 288.

[2] Ibid. - P. 282.

[3] Вперше А. Ідей відвідав Москву в березні 1935 р. Див.: Трухановский В. Г. Антони Идеи. Страницы английской дипломатии, ЗО—50-е годы. — М., 1974. — С. 99—104.

[4] Див.: Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны // Документы и материалы в двух томах. - Т. 1, 1941-1943. - М., 1983. - С. 184-187.

[5] Ці рядки бесіди опубліковані у збірнику "Советско-английские отношения..." — С. 184.

* Мається на увазі флот океанського значення, за винятком каботажного, риболовецького і т. п.

[6] Цілі, які ставив Сталін цим екстраординарним повідомленням, і його джерело залишаються невідомими. — О. Р.

[7] Архів Президента Російської Федерації (далі - АПРФ), ф. 45, оп. 1, спр. 279, арк. 10-21.

[8] АПРФ, ф. 45, оп. 1, спр. 279, арк. 144-147.

[9] Известия. - 29 декабря 1941 г.

[10] АПРФ, ф. 45, спр. 231, арк. 12.

[11] Там же.

[12] Советско-английские отношения. — С. 237—240.

[13] Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - Т. 2. - М., 1986. - С. 16.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

СПОГАДИ

Л. В. ГОНЮКОВА (Київ)

Спогади Софії Русової

Одним із важливих джерел вивчення історії є спогади видатних діячів, учасників переломних подій. До таких джерел належить книга Софії Федорівни Русової — "Мої спомини", яка була надрукована у Львові в 1937 р. Раніше спогади Софії Федорівни публікувалися в журналі "За сто літ", котрий видавала історична секція Академії наук України під керівництвом М. Грушевського (Русова С. Спогади // За сто літ. Під рбд. М. Грушевського. — Кн. 2, 3. — К., 1928). Михайло Сергійович особисто редагував ці спомини, що робить їх ще ціннішими для науковців. Спогади С. Русової, які стосуються періоду після 1917 р., в Україні тоді оприлюднені не були, треба думати, з цензурних міркувань. Про них згадував М. Грушевський у листах як до С. Русової, так і до її сина — Юрія Русова '. В листі до С. Русової М. Грушевський писав: "З цензурних мотивів прийдеться зробити дуже невеликі пропуски чи заміни, і між ін. пропустити епіграф "Мені однаково" [2]. Однією з умов друкування її спогадів в Україні було зобов'язання більше ніде їх не друкувати ні частково, ні повністю протягом 10 років. Софія Федорівна витримала цей термін і видала у Львові в 1937 р. спогади, доповнені подіями періоду визвольних змагань та початком еміграції. У Києві в 1996 р. було здійснено репринтне видання її мемуарів до ювілею з дня народження, але дуже малим тиражем.

Спогади С. Ф. Русової — одне із важливих історичних джерел вивчення не тільки її життя та громадсько-політичної діяльності. Вони широко висвітлюють життя української інтелігенції другої пол. XIX — поч. **XX** ст. Софія Русова особисто спілкувалася з представниками української громади Києва — М. Старицьким, М. Лисенком, П. Чубинським, Ф. Вовком, М. і О. Драгомановими та ін. Знайомство з київською громадою радикально змінило життя С. Ліндфорс *. З постановок українських опер М. Лисенка в оселі сестер Ліндфорс почалася громадська діяльність Софії. Доленосною для неї стала зустріч з О. Русовим. Вона, за її словами, "непомітно для себе самої почала піддаватись його впливові і демократизувалась якось не зокола, а зсередини" [3]. Вже на схилі життя Софія Федорівна згадувала, що найбільший вплив на становлення її поглядів мали М. Драгоманов і О. Русов [4]. М. Драгоманов був виразником українського соціального й політичного радикалізму того часу. Змушений російським урядом покинути Україну за свої проукраїнські симпатії, він мав великий вплив на українську громадськість.

Народження Софії Ліндфорс (1856 р.) збіглося з кризою в країні, пов'язаною з поразкою уряду царської Росії у Кримській війні. Почався період реформування Російської імперії. Батько Софії Русової належав до поступової інтелігенції, яка вживала всіх заходів, щоб піднести освіту серед селянства, зробити визволених кріпаків свідомими громадянами. З цією метою видавалися книжки для народу, засновувалися школи для дітей бідного населення та недільні школи для дорослих.

Батько мав значний вплив на формування особистості юної Софії. Опікувалась її вихованням і старша сестра Марія (мати рано померла), а також няня Дуняша з чернігівських селян, яка мала відповіді на всі запи-

тання допитливої дитини. Події 1861 р. залишились яскравим спогадом дитинства: "Щось велике стає в житті цілого мого оточення" [5]. Федір Ліндфорс, обраний мировим посередником після реформи 1861 р., впроваджував уставні грамоти на користь селян. А сестра влаштувала в маєтку школу для сільських дівчат та хлопців.

Невдовзі родина переїхала до Києва. Софія Ліндфорс закінчила з золотою медаллю Фундуклеївську гімназію. Чудово грала на фортепіано і навіть думала про музичну кар'єру. Під впливом брата захопилась юридичними науками, хотіла вступати до університету на юридичний факультет. Але в 1871 р. родину спіткало несподіване горе - помер батько. "Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь заповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати", — згадувала Софія Ліндфорс [6].

Марія Ліндфорс, старша сестра Софії, запропонувала організувати дитячий садок. Перші приватні дитячі садки в Україні були створені у 1866 р. в Одесі та Миколаєві. У Києві ще не існувало подібної форми роботи з дітьми [7]. Софія погодилася, хоч і не без вагань. Вже в 16 років вона проявила свій характер та силу духу, відмовившись, заради дитячого садка, від навчання в петербурзькій консерваторії, хоч дуже любила музику. "Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?" [8]. Ці слова - кредо усього її життя, присвяченого служінню українському народу.

Готуючись відкрити дитячий садок, сестри Ліндфорс досконало вивчили праці з педагогіки та психології Руссо, Дістервега, Фребеля, Песталоцці. Характерною рисою особистості Софії Ліндфорс, яка проявилася ще з юних літ, було постійне вивчення передових ідей та досвіду свого часу, їх творче переосмислення та використання на практиці.

В 1871 р. в Києві було відкрито перший дитячий садок [9]. І надалі Софія Ліндфорс пов'язала свою практичну діяльність з педагогікою. Спостерігала, як впливають на дітей ті чи інші вправи. І врешті прийшла до розуміння необхідності побудови виховання дітей на національному грунті [10]. Глибока обізнаність з ідеями світової, зокрема європейської, педагогіки дозволила їй всебічно проаналізувати та розвинути основоположні принципи наукової і практичної педагогіки в Україні, роблячи акцент на національному вихованні та його гуманізації.

Зміни в економічному та суспільно-політичному житті країни не могли не вплинути на формування світогляду Софії Ліндфорс. Початок нової хвилі національно-визвольного руху позначився і на її родині, молоде покоління якої позитивно зустріло зародження нових суспільно-політичних течій та сил.

Софія Федорівна захопилась народницькими ідеями та брала участь у діяльності партії "Народна Воля" ". За радикальні погляди її неодноразово заарештовували.

В своїх спогадах вона розповідає про таких народовольців, як М. Лангінс та М. Маковіїв. Згадує про ідейні суперечки з ними свого чоловіка О. Русова. З часом Софія Русова відійшла від народників і сконцентрувала свою увагу на роботі для національного та соціального визволення українського народу.

В цей період (70—90-ті рр. XIX ст.) С. Русова формується не тільки як педагог і психолог, а й як публіцист, літературознавець, мистецтвознавець, історик. Свою журналістську практику почала з рекламної статті про Тараса Шевченка. Пізніше неодноразово зверталася в своїх статтях до творчості поета. Ціла низка праць цього періоду була присвячена життю та творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Драгоманова, Марка Вовчка, Н. Кобринської, М. Заньковецької, а також видат-

ним представникам зарубіжної літератури та мистецтва, її науково-публіцистичні праці, написані у формі художньої літератури, друкували Товариства грамотності Києва, Харкова, Петербурга. Критика їх високо оцінювала. Б. Грінченко в рецензії на твір "Божа іскра. Оповідання про Рафаеля" писав, що ця книга є дуже корисною для розвитку "слухачів з народу". Відмічав новизну теми та своєрідну подачу матеріалу [12]. Особливо плідним для літературної роботи був харківський період діяльності (1889—1894), коли Софія Федорівна почала писати та друкувати науково-публіцистичні та художні твори. В наступний, петербурзько-київський період (1902—1917) головну увагу зосередила на педагогічній творчості, хоча і не залишила громадської і політичної діяльності. Журнальні та газетні статті С. Русової охоплювали різноманітні теми: це і огляд подій дня, і педагогічні нариси, і тюремні оповідання, і огляди зарубіжної літератури, і рецензії на твори молодих українських поетів та письменників. Таке широке коло її інтересів пояснювалося нагальними потребами молодої української преси. Вона була не винятком серед свого покоління, а типовим представником літературних діячів початку XX ст. До цієї когорти належали І. Стешенко, С. Єфремов, О. Лотоцький, Б. Грінченко та ін. Очевидно, обмеженість літературних сил примушувала кожного з них писати про те, що далеко виходило за межі їх фаху.

Весь цей час не припинялася громадська діяльність Софії Федорівни. Надзвичайно насиченим був харківський період життя Русових (1889-1894). До того родина жила у Чернігові (1876-1877), де Софія Федорівна брала активну участь у створенні громадської бібліотеки. На Херсонщині (1882, 1885—1889) Софія Федорівна, знаходячись під гласним наглядом поліції, підтримувала зв'язки з українською громадою, допомагала у виданні збірника. Багато часу приділяла вихованню дітей.

У Харкові С. Русова працювала у видавничому комітеті "Общества грамотности" та відстоювала думку про необхідність просвітницької роботи серед українських селян, хоч і російською мовою. "... Використовувати школу, яка є. Книжки, писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, все ж таки здіймає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації", — писала С. Русова [13].

На початку XX ст. склалися сприятливі умови для часткового вирішення українського питання. В країні посилилися революційні настрої у зв'язку з поразкою в Японській війні. Цей момент і використала українська громада Петербурга для подання прохання про скасування обмежень на друковане українське слово. Була створена комісія під головуванням акад. Ф. Корша, в роботі якої брала участь і С. Русова [14]. До Петербурга Русови були змушені переїхати після арешту та висилки з Полтави у 1902 р. і жили там до 1908 р.

Окрім написання доповідних записок і статей на захист української мови та освіти, Софія Федорівна брала активну участь у створенні всеросійської та української учительських спілок з мстою захисту прав вчителів та учнів на навчання рідною мовою.

В 1905 р. у Фінляндії організувалося Всеросійське товариство вчителів, до якого належала і С. Русова як представниця українського учительства. Товариство вимагало від уряду дозволу на національні школи для кожного народу Російської імперії та поліпшення умов праці і життя народного учителя.

Влітку 1905 р. там же, у Фінляндії, відбувся 1 з'їзд товариства, який активно готувала С. Русова. Від України присутніми були С. Черкасенко і М. Куцяк. У тому ж році відбувся 11 з'їзд. Під час підготовки 111 з'їзду серед патріотично настроєних українських діячів виникла думка про засну-

вання власного професійного об'єднання. Конкретним поштовхом до цього стало запрошення члена Центрального бюро з'їзду Всеросійського Товариства С. Русової надіслати на з'їзд представників від української національної школи [15]. Про роботу з'їздів Софія Федорівна інформувала громадськість через пресу. Вона вважала великим здобутком учительського товариства проголошення гасла: "Вільна школа у вільних народів". Разом з тим критикувала українських учителів за те, що вони нібито "соромились і визнавати себе окремими представниками іншого народу, іншої, зовсім окремої нації" [16]. Наголошувала, що під час потрясінь український народ є вдячним середовищем для пропаганди визвольних ідей, які має нести в народні маси інтелігенція. Майже повну відсутність свідомої інтелігенції в Україні вона вважала фатальним результатом політики русифікації царського уряду.

Паралельно з педагогічною діяльністю Софія Русова працювала і в українській громаді Петербурга. О. Лотоцький (український громадський діяч) вважав, що приїзд Русових пожвавив життя тамтешньої української громади. "Жива громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя" [17].

Члени Політичного клубу, а серед них і С. Русова, зробили значний внесок у розробку Декларації про автономію України, що готувалась Українською парламентською громадою в І Думі [18]. Софія Русова брала активну участь в розробці законопроекту "Про мови" [19].

У квітні 1917 р. на Українському Національному конгресі Софію Федорівну обрали до Центральної Ради від просвітніх організацій Києва[20].

Спогади Софії Русової, зокрема періоду визвольних змагань українського народу, дають можливість глибше зрозуміти настрої та мотиви дій учасників цих подій, подивитися зсередини на процес становлення української державності. 1917—1920 рр. — один із найцікавіших періодів історії України, коли після 300-річного поневолення український народ спромігся проголосити незалежну державу та боротися за її утвердження.

Саме в той час Софія Русова працювала в Генеральному секретаріаті народної освіти, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти. Вона писала: "Позашкільна освіта ставить собі метою — дати всьому людові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків" [21].

У цей час на місцях почали створюватись і ширитися шкільні ради, комітети по народній освіті, "Просвіти", народні будинки, до яких входили представники учительства, земств, міських дум тощо. Гостро постала проблема пошуку нових форм організації та управління освітньою справою. С. Русова вважала, що це питання необхідно винести на колективне обговорення нарад та з'їздів й ініціювала проведення колективних форумів. Сама вона була прихильницею децентралізації управління освітою.

Будуючи нову систему управління освітою, необхідно було створити і нові діяльні освітянські структури. Саме такою структурою, що мала цілеспрямовано проводити політику українізації освіти, стала Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), очолювана С. Русовою. В період гетьманату, який так емоційно описала С. Русова в своїх спогадах, ВУС знаходилася в опозиції до влади і брала участь в роботі Національного Союзу.

В період, спогади про який пропонуються увазі читачів, С. Русова, будучи директором Департаменту дошкільного виховання та позашкільної освіти, докладала багато зусиль для створення відділів дошкільного виховання та позашкільної освіти при повітових та губернських народних Управах для розробки теоретичних питань виховання та освіти. Впрова-

докувати в життя теоретичні розробки відділів мали інструктори позашкільної освіти. Для освіти дорослого населення відкривалися вечірні школи, книгозбірні, гуртки тощо. Це було тим необхідніше, що тільки 20 % населення знало грамоту. В доповідній записці до міністра освіти про стан і потреби освітянського руху С. Русова писала, що неграмотність дає можливість кожному ворогу України знайти слухачів і послідовників. "Боротьба з загальною несвідомістю, з безмежною темнотою народних мас України мусить провадитися рішуче і систематично" [22]. Головна роль у роз'ясненні політичного та соціально-економічного стану України відводилась інструкторам позашкільної освіти. Для підготовки останніх департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти організував 6-тижневі інструкторські курси. Там викладались українознавство, бібліотечна справа, організація музичних та театральних гуртків, психологія юрби та ін. Лекції читали такі видатні діячі народної освіти та культури, як С. Русова, С. Сірополко, Л. Старицька-Черняхівська, К. Стеценко, В. Зіньківський, М. Порш, Є. Перфецький [23].

Для кращої підготовки дітей до школи та виховання їх в національному дусі, а також прагнучи допомогти працюючим батькам, департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти ініціював створення дитячих садків, ясел (захоронків), майданів. З метою підготовки вихователів для цих дитячих закладів департамент впровадив семінаріум з дошкільного виховання [24].

На нараді для Вищих педагогічних шкіл України під головуванням С. Русової (19—20 червня 1918 р.) обговорювалися питання організації вищої і середньої педагогічної освіти та українізації всіх освітніх закладів. Департаменту дошкільного виховання та позашкільної освіти було доручено розробити плани бажаних вищих педагогічних інститутів у складі 3-х факультетів: дошкільного, шкільного і позашкільного. С. Русова на нараді виступила з доповіддю "Про українізацію педагогічних шкіл" [25]. Сама вона брала активну участь в українізації педагогічних шкіл. Саме з її ініціативи і під її керівництвом уже в 1918 р. ввели паралельний виклад предметів українською мовою у Фребелівському інституті, про що вона згадує в своїй книзі.

При департаменті діяв зразковий дитячий садок, в якому С. Русова раз на тиждень вела предметні уроки. Департамент безпосередньо опікувався 2-ма бурсами, де навчалися діти з бідних сімей. При департаменті також діяв Український дитячий клуб на засадах праці і самоврядування.

Велика робота проводилася Міністерством освіти по створенню "Проекту єдиної школи на Вкраїні". С. Русова активно працювала в комісії по створенню "Проекту" до січня 1918, а пізніше брала участь у його розгляді[26]. Підготувала законопроекти про дошкільне та позашкільне виховання, ініціювала прийняття закону про загальне обов'язкове дошкільне виховання дітей (1918 р.) та ін.

В той же час С. Русова продовжувала співпрацювати з часописами та видавництвами. Всеукраїнська учительська спілка, де вона головувала, випускала журнал "Вільна українська школа" (1917-1920), який продовжував розвивати ідеї української національної школи, закладені журналом "Світло", розглядав загальнопедагогічні питання, проблеми розбудови національної школи в Україні[27]. Для видання українських підручників було створено нове видавництво "Українська школа", до керівництва яким входили С. Русова, Я. Чепіга, Ю. Сірий, С. Черкасенко. Перевидавалися старі підручники С. Русової, видавалися нові (Про колективне та групове читання. — К., 1917; Дошкільне виховання. — Катеринослав, 1918; Позашкільна освіта. Засоби її проведення. — К., 1918; Методика початкової географії. — К., 1918; В дитячому садку. — Полтава, 1919).

Читачам пропонується 12 розділ книги С. Русової "Мої спомини", в якому розкривається період панування гетьманату та повстання проти нього, створення Директорії під керівництвом С. Петлюри та В. Винниченка. В поданому розділі описується цікавий факт проведення останнього засідання Національного Союзу перед повстанням проти гетьмана. Саме полум'яна промова С. Русової надихнула С. Петлюру на активні дії. Про промову С. Русової на засіданні Національного Союзу згадував Микита Шаповал, який також брав участь у цьому засіданні. Він писав, що при обговоренні питання про подальшу долю гетьманату "встала сивенька Русова і гарячою промовою закликала присутніх на... повстання, на боротьбу" [28]. Пізніше С. Петлюра казав, що саме ця промова С. Русової надихнула його на повстання: "Я Вам нагадаю, як Ви самі своєю щирою промовою причинилися до політичного перевороту" [29], — звернувся він до С. Русової під час прийому на його честь.

Запропонований увазі читачів розділ зі спогадів С. Русової цікавий також розповіддю про відкриття університету у Кам'янці та його першого ректора — І. Огієнка, розповідями про С. Петлюру, В. Науменка, В. Винниченка, М. Шаповала та інших видатних діячів революції. Софія Федорівна подає свою точку зору на причини неефективної діяльності Директорії. І хоча розповідь С.Русової суб'єктивна, вона все ж доповнює історичні портрети згаданих політичних діячів. Крім того, емоційна розповідь Софії Русової дає можливість відтворити колорит того часу.

* Софія Федорівна належала до родини прогресивного ліберального поміщика Федора Ліндфорса, шведа за походженням. Про батьків С. Русової вже не один раз писали дослідники її життєвого та творчого шляху: П р о с к у р а О. Біля джерел української національної педагогічної думки //Русова С. Вибрані твори. — К., 1996. — С. 5—6. Проскура О. Софія Русова //Дивослово. — 1995. — № 9. — С. 53—59. Проскура О. Софія Русова — вчений, педагог, громадський діяч // Педагогіка і психологія. - 1996. - № 1. - С. 171-180.

[1] Центральний державний архів вищих органів України (далі - ЦДАВО України), ф. 3889, оп. 1, спр. 22, арк. 57, 64.

[2] Там же, арк. 60 зв.

[3] Р у с о в а С. Мої спогади. — Львів, 1937. — С. 51.

[4] ЦДАВО України, ф. 3889, оп. 1, спр. 17, арк. 52.

[5] Р у с о в а С. Назв, праця. — С. 16—17.

[6] Там же. - С. 34.

[7] Сергеєва В. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: Дис... канд. пед. наук. — К., 1997. — С. 17.

[8] Р у с о в а С. Назв, праця. — С. 35.

[9] С е р г е е в а В. Назв, праця. - С. 42-43.

[10] П і н ч у к І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової: Дис... канд. пед. наук. - К., 1994. - С. 41-84.

[11] ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 157, арк. 8.

[12] Національна бібліотека України, Інститут рукописів, ф. 170, № 5.

[13] Р у с о в а С. Назв, праця. — С. 130.

[14] Л о т о ц ь к и й О. Сторінки минулого. — Ч. II. — Варшава, 1933. — С. 365—381; Р у с о в а С. Назв, праця. — С. 168.

[15] Нариси історії українського шкільництва. — К., 1996. — С. 75.

[16] Р у с о в а С. Украинцы на съезде учителей // Украинский Вестник. — 1906. — № 5. - С. 320.

[17] Л о т о ц ь к и й О. Назв, праця. — С. 44.

[18] Р у с о в а С. Украинский вестник. - 1906. - № 1. - С. 47.

[19] Доморослий В. І. Діяльність української Парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907): Дис... канд. іст. наук. - К., 1994. - С. 84-90.

[20] Українська Центральна Рада. В 2-х т. - Т. 1. - К., 1996. - С. 63.

[21] Р у с о в а С. Позашкільна освіта. Засоби її проведення. — К., 1917. — С. 6.

[22] ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 381, арк. 1.

[23] Там же, спр. 399, 400.

[24] Там же, спр. 503.

[25] Там же, спр. 505, арк. 3—10.

[26] З а й ч е н к о І. В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX - початку XX ст.: Дис... док. пед. наук. - К., 1996. - С. 294-328.

[27] Там же, арк. 289-292. 311-312, 342.

[28] ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 75, арк. 29.

[29] Р у с о в а С. Мої спомини. — С. 224.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

Софія РУСОВА

Мої спомини

XII

З приходом німців на Україну трохи полегшало: большевики притихли, сякий-такий порядок встановився, а головне — Україна зліквідувала війну проти західних держав миром у Берестю й увійшла в коло самостійних державних народів. Ніколи не забуду свята в помешканні Центр. Ради, коли всі горішні кімнати в ньому були вистелені килимами, прикрашені квітами, а наші молоді дами, чепурно вбрані, кокетували з членами посольств різних держав, що вже визнали Україну як окрему республіку. На сходах вартовими стояли гарні матроси чорноморського флоту.

Але відносини між німцями й правительством Центр. Ради скоро попсувалися і Центральну Раду заступив Гетьман Скоропадський. Дехто з українців дуже радів з цієї зміни, як от Микола Міхновський, Людмила Черняхівська, брати Шемети. Це були люди щирого українського патріотизму і гетьманат вважали за щось стале, що могло забезпечити Україні державну певність. Але ми, члени Центр. Ради, бачили всю штучність і непевність цієї державності, що грунтувалася на чужій допомозі.

На міністра освіти призначений був Микола Василенко, відомий русофіл. В його руках українізація освіти, що її так енергійно розпочав Стешенко, посувалася дуже мляво, та й екзекуції, що їх проводили по селах чи то німецькі вояки, чи таки гетьманські козаки, дуже перешкоджали нашій праці. Села стогнали, стояли в пожежах і ніхто не знав, за що й нащо робилися ці знущання. Незадоволення зростало. Його використовували большевики, що не переставали вести в підземеллі ворожу для України роботу. Місцевим большевикам помагала російська Мирова Делегація в Києві, на чолі з Раковським. Якраз тоді Київ пережив одну з чергових трагедій — вибух складів військового матеріалу на Звіринці, що напевно був ділом большевиків. Було багато жертв в людях і зруйновано цілу дільницю.

Українські національні кола також насторожилися й почали мобілізовувати свої сили. Навіть гетьманці розчарувалися гетьманом і разом з іншими українськими партіями творили одноцілий національний протигетьманський фронт. Організувався Національний Союз під проводом Вінниченка. Гетьман все більше оточував себе москалями, й почали ширитися чутки, що він проводить переговори про Федерацію з Росією — страшне слово для того часу. В українських колах часто обмірковувалось питання, чи підтримувати гетьмана, чи брати участь в уряді, коли гетьман закликав поступових українців на урядові посади, і майже завжди одноголосно приходили до негативної відповіді на ці питання. Коротка участь ес-ефів в кабінеті Лизогуба й їх невдала спроба спровадити політику гетьманського правительства на українські тори тільки потвердила слушність позиції Національного Союзу.

Вже визрівала думка ізолювати цілком гетьмана, перевести відповідний Coup d'Etat і гетьманство замінити знов на республіку. — Але кого поставити на чолі? А тут щодень зростала небезпека й з боку большевиків: вони знову насувалися на Україну. У Києві большевики вже походжали одверто, вербували собі прихильників на мітингах.

На той час випущено з тюрми Петлюру. Я зустрілася з ним на засіданні Національного Союзу. Не забути мені цього історичного засідання в маленькій кімнатці нового клубу на розі Прорізної вул. Нас було небагато, із жінок була я одна. Проти мене сидів Петлюра у військовій уніформі,

трохи змарнілий від тюремного життя, але з такими самими променястими очима. Винниченко, яко голова, відкрив засідання болючим запитом: "Ми мусимо сьогодні вирішити, — сказав він, — чи маємо силу скинути гетьманат з його москвофільством і з чужоземними господарями, чи ми мусимо скоритись і підпорядкуватися їм". По цих словах настала тиша. Питання було поставлене руба і всі боялися сказати остаточне слово. Але я не могла мовчати: діяльність Кістяковського, приятелювання Скоропадського з москалями, їх наплив до Києва з усіх усюдів Росії, німці із своїми драгонами по селах — все це так тривожило всіх, так нівечило саме уявлення про незалежну Україну, що неможливим було це далі мовчки терпіти. Тим більше, що з виходом Петлюри з тюрми ми мали кого поставити на чолі повстання. Моє становище підтримували інші й вирішено було, що Петлюра зараз же візьметься до справи. Ще під час своєї праці в "Союзі Городів" і в Центральній Раді Петлюра придбав велику популярність і серед військових частин, і серед селянства, і ми вірили, що на заклик Петлюри народ повстане. Розійшлися дуже пізно в піднесеному настрої.

Була місячна ніч, на вулицях вже нікого не було, мої кроки дзвінко лунали. Ми мешкали на Володимирській, зараз за університетом. Ідучи, я пригадувала собі події з часів гетьманату. Між ними була лишень одна світла, про яку треба тут згадати, — це відкриття університету у Кам'янці.

Приїхали туди окремим поїздом - ціле Міністерство освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін. Це було восени. Кам'янець справляв враження південного міста, в садах сила овочів, дерева в золотих кольорах. Зустрічали нас: Приходько, Солуха, о.Січинський й інш., як представники інтелігенції Кам'янця й організатори університету. Тут справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї, великий будинок семінарії і так близько до Галичини, до Європи. Всі казали, що це прорубується вікно в Європу, до її науки. Ніхто тоді не гадав, що в цих мурах, які ми так радісно присвячували науці, буде потоптана наука

і гідність її діячів, що це вікно буде старанно замуроване руками більшовиків від "буржуазної" Європи. Після офіційного свята усіх нас запросили на вечерю. Чимало було сказано промов, і на культурні й на політичні теми, але мене найбільше вразила промова Микити Шаповала, занадто вже соціалістична і революційна, від чого ми вже почали було тоді відвикати. І багатьом ця промова здалась занадто лівою, крайньою. Шаповала я тоді персонально не знала, а лише як поета й критика з "Української хати" (під псевдонімом Сріблянський), з постійним антагонізмом супроти Єфремова в літературних оцінках. Але його промова була виголошена з таким запалом, що можна було відразу сказати, що ця людина цілком щира в своїх переконаннях, а тоді тим більше, бо Шаповал був одним з ініціаторів повстання й інтенсивно переживав болючі проблеми української дійсності. На ректора університету призначений був Огієнко, відомий тоді тільки як автор української граматики й завзятий філолог. Вибір був правильний, бо Огієнко відразу весь віддався організації нового університету, професорської колегії, бібліотеки та влаштуванню лабораторій. Це була людина дуже амбітна, яка для піднесення свого авторитету не жаліла ані своїх власних сил, ані сил усіх своїх співробітників. Пізніше, за часів Директорії, він довший час з'єднував дві посади — міністра освіти й ректора. Хоч уся праця в міністерстві лежала на плечах П.{.Холодного, але жодної справи не можна було провести без згоди чи за відомістю Огієнка. І це дуже гальмувало справи, часто спричиняло різні конфлікти. Дріб'язкове честолюбство Огієнка доходило до того, що до нього навіть у звичайних справах не можна було звертатись інакше, як "Пане Міністре" або "Пане Ректоре". Але цю дріб'язковість треба Огієнкові простити й цінити його за надзвичайну працездатність та повну відданість українським справам, які він

підтримував часто не без ризика для себе, зостаючись на сторожі їх до останньої хвилини.

А тим часом становище у Києві все гіршало. На міністра освіти в останні часи гетьманату призначений був В.П.Науменко. Хай пером лежить над ним земля! Замучили його большевики, і він з шляхетною мужністю прийняв за Україну мученицьку смерть. Багато він зробив для української культури, бо це була людина надзвичайного розуму і широкої освіти, хоч, може, більшу частину своїх успіхів він досяг умінням сидіти на двох стільцях. І тут, коли його призначили міністром освіти в таку тяжку хвилину, коли все українське громадянство було обурене проти гетьмана, коли влада хиталася під натиском москалів, коли вже почались повстання по селах, - Науменко видав заклик до молоді боронити державу, записуватись в ряди гетьманського війська. Цей заклик звертався не тільки до студентів, але й до гімназистів. Відповідальні урядовці міністерства страшенно були обурені цим виступом свого шефа. Ми вже були обурені тим, що Науменко правив у міністерстві цілком абсолютно, а моральну відповідальність перед громадянством несли ми всі. Сходились ми на збори групами й ставили питання, чи не податись нам до димісії. У мене з Науменком були близькі особисті відносини, він був мій кум і друг цілої нашої родини. Я пішла побалакати з ним не тільки офіційно, а й по-товариськи. Принесла йому своє подання про димісію й сказала, що такий заклик до наших учнів, щоб вони йшли на смерть, не може виходити з міністерства освіти, це може робити в хвилину розпачу військове міністерство або голова державного уряду, але не ми, педагоги, які мають один обов'язок — берегти від усякого лиха нашу молодь, а не можуть робити з неї chaire a canon. Науменко розумів, що ми, опозиція проти гетьманату, найбільше обурюємось тим, що нашу молодь офірують не стільки для оборони рідного краю, як для оборони гетьмана, що своїм невдалим правлінням довів Україну до такого жахливого стану. На кінець нашої розмови я казала: "Володимире Павловичу, як ви не відкличете цього заклику, дозвольте мені податись до димісії, бо я бачу, що діяльність міністерства освіти бере напрямок, якого я не можу погодити з моїми переконаннями". І вручила йому своє прохання про димісію. В.П. холодно прочитав і спокійно сказав мені: "Я не приймаю вашої димісії, бо не бачу для неї важливих підстав. А якби ваші приятелі стояли в уряді, хіба вони не зробили б того самого, що роблю я, і чи не співчували б тоді всі ви цьому".

Тим часом цей заклик зібрав тільки зобов'язаних військових і цілком несвідому молодь, В Педагогічному музею, де засідала колись Центральна Рада, зібрались ці добровольці-гетьманці. Свідомі українці втікали до повстанців або до німецького табору в Святошині і тут перечікували, аби тільки не підтримувати гетьманського уряду. На самого гетьмана вже ніхто не звертав уваги, в усіх на устах було ім'я Петлюри, до нього хилилась уся пошана й довіра українського громадянства. В міністерствах на той час майже не працювали, бо Київ був відрізаний від решти України повстанцями.

Всі ми тоді пильно стежили, що робить Петлюра, з якого боку підійдуть повстанці. Прихильники Скоропадського вже покидали його, тікали з Києва або старалися переховатися. Потроху підступали до Києва окремі частини війська Петлюри, і ось настав той день, коли воно з самим Петлюрою з'явилося в Києві. По Бібіковському бульварі замаячили наші прапори, і весело та бадьоро йшли козаки-повстанці, вкриті порохом. Ввесь Київ вийшов їм назустріч і засипав квітками і самого Петлюру і все військо. А з другого кінця Києва, з Липок, бувший гетьман, переодягнений, тікав з Києва, з України. Коли козаки прибули до гетьманського па-

лапу, він уже був порожній, утікла й почесна варта і служба. На радощах ніхто й не кинувся шукати Скоропадського. Особливою рисою Петлюри було шляхетне поводження з своїми супротивниками, - він ні на кому не мстився. На радощах громадянство й міська влада влаштували на честь Петлюри й усіх його отаманів парадний обід в залах Українського Клубу. Як було тоді весело! Як щиро ми вітали наших переможців. І я вітала від усього серця. А Петлюра, як завжди, зрікався усяких похвал, перекидав увесь успіх на мужність своїх співробітників, особливо вихваляв таких героїв, як Болбочан, Сокирка. Хто міг тоді гадати, яка трагічна доля їм судилася.

В бувшій палаті гетьмана розташувався новий республіканський уряд — Директорія: Винниченко, Андрієвський, Петлюра, Швець і Макаренко. Почалося нове українське республіканське життя. Але ще в будинку Центр. Ради сиділи арештовані, так звані "добровольці", що з наказу гетьмана мусили боронити Київ від "бандитів". Вони не мали ні сантименту до гетьмана, ні особливої прихильності до Петлюри, а просто, як призивні, мусили стати в ряди війська. Тепер вони зі страхом чекали, яка то доля їх спіткає. Там сидів і мій небіж, Олександр Русов. Коли я прийшла до цього "добровольця" довідатися, що з ним діється, то застала коло будинку багато матерів, які хапали мене за руки, зі слізьми в очах благаючи врятувати їхніх дітей. Були там і високопоставлені пані, що силкувались до мене говорити по-українськи, були й справжні українки. Я запевняла їх, що новий український уряд ніколи не покарає несвідомих юнаків. Мій син Юрко й я поручилися за всіх, хоч трохи нам відомих хлопців. Скоро всіх їх випустили на волю.

Запрацювало жваво й наше міністерство освіти, і наша Учительська Спілка. Учителів, що їх позаарештовував Кистяковський, випустили. Для забезпеки вчительства уряд асигнував чимало грошей. Гарно працювалось, але не довго. Почали ширитися чутки, що між Петлюрою й Винниченком повстають конфлікти на грунті різниці поглядів. Петлюра зостався соціал-демократом меншовиком, а Винниченка тягло до комунізму, як він сам признається у своїй книжці "Відродження Нації". Були це різниці й принципіальної й тактичної натури, які довели нарешті до порізнення двох визначних провідників повстання й дезорганізації Директорії. Центральну Раду замінив Трудовий Конгрес, що скликаний був в січні 1919 р. Конгрес мав залагодити багато пекучих справ, а між інш. справу форми правління, чи скорше органів державної влади. Конгрес мав обрати нову Директорію або затвердити вже зорганізовану, або, може, замість Директорії прийняти іншу форму правління. Ця справа лишилася також не порішеною. Конгрес зібрався вже тоді, коли большевики знову оточили Київ з усіх боків. І знов, як і за Центральної Ради, бракувало тепер війська. Я ніколи не могла цього факту зрозуміти: та ж ми два місяці тому вітали силу вояків, які бадьоро входили з Петлюрою до Києва, де ж було те військо тепер? Правда, частина його билась на Слобожанщині з большевиками, і там були найкращі формації під проводом Болбочана. А Київ, наш благословенний Київ, столиця молодої держави - він залишився без порятунку! Знову почулись розмови про евакуацію.

Різдво пройшло сумно. Моя дочка з Олею й своїми дітьми поїхала на Різдво на село, на Чернігівщину. Я відмовляла їх, бо вже в Конотопі та інших містах Чернігівщини панували большевики. Але вона хотіла дати дітям найліпший спочинок та обіцяла вернутися на Новий Рік. Проте ми побачилися лише за два роки. Син мій Юрко був призначений асистентом до Кам'янецького університету і виїхав туди разом з генеральним штабом, де служив один наш кревняк. У січні 1919 р. уряд успішно евакуювався до

Вінниці. Всі казали, що великої небезпеки нема й що уряд повернеться не пізніше, як за 2—3 тижні. Я вірила в те, хоч тепер цілком не розумію, на чому могли тоді грунтуватись такі рожеві надії, коли всі знали, що у большевиків сила війська, а в нас — велике безсилля! Я довго не хотіла виїздити, завжди евакуація здавалася мені слабодухістю, якоюсь невитривалістю. Вже й міністерство поїхало, всі приятелі вимагали, щоб і я виїздила, вже якісь шпиги кружляли коло мого помешкання. Але що моя куховарка і її чоловік були справжніми большевицькими шпигами — я тоді того не знала. Жалко було покидати Учительську Спілку, в якій я головувала, але треба було щось рішати, бо вже останні евакуаційні поїзди від'їздили. Тішила себе також думкою, що від'їжджаю на два тижні, нічого з свого майна не заховала, ані свого, ані доччиного. В помешканні примістила панну Донець, мою помічницю з Фреблівського Інституту, і пані Зерову, яка чекала на дитину і не мала жодного помешкання. Поїзд від'їздив о 10-й годині. О 8-й зійшлася наша Учительська Рада — Дорошкевич, Бакулинський та ще два-три чоловіки. Усі були сумні, наче грунт під ними захитався, майбутнє ставало перед ними хмарне й грізне. Але не було часу вдаватися в лірику. Підвели грошові рахунки, вирішили чергові справи, головування передала я Дорошкевичеві і попрощалась із дорогими товаришами. Не знали ми тоді, що то вже було майже назавжди. Побігла я додому з маленьким клуночком — бо ж на два тижні тільки! — а звідти вирушила на двірець. Там лише завдяки випадковій зустрічі з кимось, хто знав мене, пощастило мені дістати місце в вагоні з якоюсь румунсько-сербською місією, що виїздила до Одеси. В якомусь паралізованому стані просиділа я цілу ніч, думки про дочку і дітей, що не могли вже повернутися до Києва, думки про стан держави цілком пригноблювали мене.

Ранком вийшла я з поїзду в Вінниці, тій самій Вінниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому готелі, де розташувався Уряд, й пішла подивитись на свій хуторець. І тут — таке щастя! - зустрічаю мого Юрка й чоловіка моєї небоги. Вони затрималися в Вінниці, чекаючи на поїзд до Кам'яния, а це не так було легко на ті часи, бо вже була порушена всяка регулярна комунікація. Вони були обоє такі веселі: Юрко радів, що розпочиналася його вчена діяльність, другий — що вирвався щасливо з Києва та ще й архів вивіз, про який він дбав, як про власну дитину.

Вони переконали мене, що зимою мені неможливо жити на хуторі і щодня ходити на службу до міністерства. Ця зустріч мене наче повернула до життя. Улаштувалася я у Лозінських, які дали мені чудову кімнату й прийняли мене на повний пансіон. Я почала знову свою працю.

Але українська справа не налагоджувалася. Провадились якісь переговори з Францією через її представника в Одесі, але цей представник так зневажав наш Уряд, так образливо говорив з нашими делегатами, що скоро можна було впевнитися, що з цього нічого не вийде, а навіть вийшло щось цілком несподіване. Винниченко цілком порізнився з Петлюрою й вийшов із Директорії та подався за кордон. А в Директорії справи теж не йшли як слід. Один із членів пиячив на всі заставки, другий прогульки робив автом, третій суєтився на всі боки. Взагалі підбір членів Директорії був невдалий. І як Винниченко уступив, то цілий тягар праці й уся відповідачьність спали на плечі Петлюри. Я найбільше мала до діла з Швецем. Він провадив у Директорії освітні справи і, спасибі йому, ніколи не відмовляв мені в грошах на різні дитячі притулки, які були під моїм доглядом. Бувало, просиш у Холодного допомогу на організацію якого-небудь притулку для дітей й чуєш від нього: "Нема, Софіє Федорівно, грошей, учителям нічим платити". Знав, чим мене дойняти. А підеш до Швеця, розка-

жеш справу — і зараз 5—6 тисяч дасть. Вірив мені, знав, що на бідолашних дітей витрачу.

Минуло два-три тижні, а за поворот до Києва не могло й бути мови. Там уже засіли большевики куди певніш, ніж першого разу. Замість повороту до Києва, зарядили нову евакуацію до Кам'янця. На цей раз я вже не опиралася, а разом з міністерством на початку березня 1919 р. поїхала до Кам'янця. Там нас усіх жінок, що служили в міністерстві, примістили в школі мистецтва, біля університету. Мені припала величезна кімната з одним ліжком, одним столом і одним стільцем. Як почнеш було ходити по ній, то лякаєшся луни своїх власних кроків. Ранком і ввечері якийсь сторож приносив нам гарячої води на чай. З вікна видно було, як Юрко в зоологічному кабінеті провадив вправи з студентами. Скінчивши їх, прибігає, бувало, до мене пити чай. Зрання до обіду складали плани позашкільної освіти, підтримували місцеві "Просвіти", були в найближчих відносинах із земським відділом позашкільної освіти, де працювали молоді земці — Куриленко, Савицький та ще якийсь скрипак з довгим волоссям, який на всіх концертах грав завжди ту саму річ, якийсь журливий ноктюрн. Голова Земельної Управи, Віктор Приходько, ставився до мене дуже добре, показав усю земську працю, бібліотеку для вчителів, познайомив з дошкільним відділом, що його провадив Животко, який почав організовувати дитячі садки по селах. Добре працювала Земельна Управа.

Міністерство освіти розташувалось в університеті, де вже відбувалися регулярні виклади.

Починалася весна, але справи на фронтах не кращали. А наприкінці березня заряджено нову евакуацію, найтяжчу, бо їхали вже, самі не знаючи куди, навіть не всі міністерства в те саме місце. Нам призначили Рівне. Що це за страшне місто! Повне жидів, без жодних культурних умов життя. Тут уже ми засумували. Надійшли Великодні Свята, а грошей ні в кого немає. Настрій препаскудний. Чорним хлібом (та ще яким чорним!) з чаєм розговілись замість паски. Великодньої ночі, як задзвонили на заутреню, вийшла я з своєї хати на подвір'я — ніч тепла, тополі пахнуть, дзвони гудуть. Стояла й скрізь думкою облетіла. Що тепер у Києві, а що з дочкою на далекій Чернігівщині, як там Юрко, чи вибрався з Кам'янця до приходу большевиків, — він мав їхати з Дм.Дорошенком за кордон. Аж до світу стояла, журилася за всіх і знала, що всі, що були тут зі мною, в Рівному, так само сумують. На перший день Великодня п.Холодний, щоб нас трохи підбадьорити, запропонував усім спільну прогульку. Зібралось нас яких десять люда й пішли в прекрасний ліс за містом, збирали весняні квітки. Холодний оповідав нам про їх українські назви та вживання їх серед народу. Дозволили собі навіть маленьку розкіш — у лісника випили молока, замість обіду. Спробували заспівати хором, але нічого не виходило, якийсь невимовний сум панував у всіх на душі. Пішли додому, а тут як настигне нас злива — змокли всі до нитки.

Політичне становище не кращало. Почали до нас ходити залізничники, обмірковували становище, до якої партії звернутися, у кого шукати помочі. Спочатку ми схилялися до єднання з ними, але коли одного ранку довідались, що один із залізничників, Оскілко, зрадив Петлюру й виступив проти нього, то ми всі відсахнулись від таких діячів. Скоро після цього виявилася конечність покинути нам Рівне: большевики були вже зовсім близько, а на жидівське населення не можна було покладатися. Призначили нам вагони III класу, і ми всі посунули на двірець. Там простояли кілька тижнів! У вагонах було тісно, розкластися не було де, на дворі сльота. В тому самому вагоні, де й я, мешкала була родина Іваненків. Вони, на щастя, мали свій власний примус, - і ми хоч гарячою їжею

були забезпечені. Цілий день було шумить той примус, то для нас, то для сусідів. З харчами взагалі було тяжко. Чого в жидівок не дістанеш, того вже ніде нема.

І з туалетою погано було: вискочиш, бувало, ранком з вагону, щоб умитись коло помпи, — уже натовп людей стоїть. Поки дочекаєшся, то вмиватись відхочеться. Обіч наших вагонів стояли вагони Уряду, ясно освітлені електрикою, з власною кухнею. Там увесь час відбувались засідання, вирішувалися питання, що робити далі. Залишався один вихід — дальша евакуація, бо большевики вже зайняли Поділля й кільцем оточували Уряд, що сидів у вагонах. Втратили не тільки столицю, але й цілу територію УНР, і не було вже певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, крім кількох вагонів українських залізниць в непевному місці.

Куди ж їх послати? Звичайно, до братньої Галичини. І ми прямували на Станіслав.

Тут на той час мав осідок галицький Уряд. Трохи підбадьорились ми всі, а галичани, яких чимало було в нашому міністерстві, зовсім зраділи. Одного ранку прибули ми до Станіслава, і тут — о, радість! — зустрілась я з сином Юрком. Він уже відбув свою подорож із Дорошенком і тепер їхав шукати мене. У Станіславі для мене реквірували дуже гарну кімнату у якогось культурного поляка і після важкого вагонного життя було нам тут з Юрком досить приємно.

В місті стояли ще страшні руїни з війни, але було повно життя. Був тут наш уряд, галицький уряд, багато людей, ще більше метушні, одні працювали, другі відпочивали. Дехто від безділля поводився так, що викликав нарікання. Про декого з наших старшин і політиків ширились чутки, що вони пиячать по реставраціях, розкидають гроші і т. ін. Після кам'янецьких злиднів вражала тут змога дістати все: крамниці, реставрації, все було відчинене і всього можна було дістати по приступних цінах. Я досі маю два прості горнятка, що їх на радощах купила в Станіславі. Але ніщо добре не триває довго. Поляки розпочали свою офензиву, міністерство освіти виїздило до Коломиї. Я сказала Холодному, що побуду ще трохи в Станіславі та приїду до них за два-три дні. Але в ті часи не можна було нічого обіцяти. Міністерство виїхало, а Юрко каже мені: "Не вирушай нікуди, я сам тебе відвезу до Коломиї, якщо буде треба, а тепер я спробую проїхати на фронт дізнатись, чи не можна дістатися до Кам'янця, — за два дні я вернуся". Послухала. Він поїхав до Борщева, а на другий день поляки були вже під Станіславом.

До мене прийшли товариші ес-ефи (соц. федералісти) й пропонують їхати з ними якнайскорше: сьогодні вони ще мають до своєї диспозиції вагон і можуть вивезти й мене. Почала я вагатись: що буде з Юрком, як він вернеться, й мене не застане? Знову розгубимося? Проте товариші вмовили-таки мене. Притягла я свої речі на двірець, а там справді стоїть поїзд, готовий до від'їзду. Шукаю своїх. Вхожу до одного вагону III класу і, на щастя, бачу там Черкасенка, — теж тікає, мріє повернутися до Кам'янця. Присідаю до нього. Ждемо годину, другу, але поїзд ані руш! Перед вечором приходять до мене ес-ефи, переводять до свого вагону, а там столи, м'які дивани, їдемо. Товариство дуже приємне — пані Мартос і ще якась пані, пани Чепурківський, Маційович, Ігнатович з сином, знаний бандурист Ємець і я. Чвалав наш поїзд, наче черепаха. До Борщева їхали більше тижня! На моє щастя, на якійсь станції зустріла Юрка — він, звісно, зараз же перебрався до нас, та й не сам, а з Левком Маркевичем. На деяких станціях стояли ми по півдня, ходили по селах, заходили в хати, знайомилися з Галичиною. Іноді лякали нас поляками, але це були тільки якісь глухі чутки, і ми спокійно посувалися до Борщева. Там ми розлучилися з ес-ефа-

ми й висіли своїм гуртком: Юрко, Левко, Юхим Гавриленко і Ємець. З великими труднощами дістали дві кімнатки у якогось поляка. Не було в них нічого, крім соломи, наші валізи поставили ми замість столів і стільців. Але як було весело, скільки пісень переграв і переспівав нам бандуриста - і журливих, і веселих, а скільки анекдотів розповів нам жартівливий Левко! Доходило навіть до гопака. *Але* господар наш збунтувався, прибіг до нас і погрожував, що покличе стражника, бо ми не даємо спати мирним мешканцям! Але Юрко і Юхим так елегантно почастували його якимсь напоєм, що гнів його відразу розсіявся.

Всі думки наші були повні поворотом до Кам'янця. Вже тоді вирішено було робити наступ, провадити його мав генерал Удовиченко і полковник Олександер Шаповал. Юрко записався до санітетів і з вечора санітарним автом виїхав разом з козаками на фронт. Вночі з мого балкона чутно було гуркіт гармат, видно було, як підлітали в повітря стрільна, серце билося від тривоги й щастя. Потім Юрко мені розказував, як козаки просто рвалися в бій, — звечора лагодились, проспівали молитву і національний гімн, а вдосвіта пішли в наступ. Не хотілося їм руйнувати своє місто гарматним огнем, але гранати таки прилітали на місто. І дивно, мешканці дому, куди одна з них впала, потім мені показували те місце, як щось святе: сюди козаки стріляли! Большевики тікали, бо бачили в наших козаків таке піднесення, що не мали надії встояти перед ними. І того таки дня наші ступили до Кам'янця. Людність їх засипала квітками, всі раді були пристати до давно жданих рідних переможців. На другий день Огієнко й я автом виїхали з Борщева. Боже, я цілувала землю, коли переїхали в Скалі Збруч і рідні степи прийняли нас у свої обійми! Наше авто раз у раз псувалось й останню частину дороги довелось йти пішки. Огієнко сердився - ректорові університету не личило пішки входити в своє місто, але я раділа. Юрко їхав з санітарним обозом, перегнав нас і зустрів за фортецею. Що то була за щаслива ніч! Всі вдома. Правда, всі: і Юхим, і Левко, і Юрко спали бо-знає як, але зате у своїх. Женя Ватич аж світила з радощів своїми чудовими очима. Слідом за ними в'їхав до Кам'янця й Петлюра. Ентузіазм був величезний. Маленькі діти з дитячого садка йшли спереду перед Петлюрою й тонесенькими голосками співали "Ще не вмерла Україна", а він підняв і поцілував ту дитину, що подала йому квіти. За кілька днів місто й земство влаштували на честь Петлюри урочистий обід в залі колишнього дворянського зібрання. З жінок були лише я та панна Залевська, як представниця студенток. Я вітала Петлюру від жіноцтва й казала, що хоч жінки не можуть брати участі в обороні рідного краю в шерегах вояків, але вони всім серцем раді працювати для зменшення фізичних страждань героїв. Петлюра мені на це відповів: "Ні, пані, жінки можуть щось більше зробити. Я Вам нагадаю, як Ви самі своєю щирою промовою причинилися до політичного перевороту". І він випив за моє здоров'я. Це він пригадав мою промову на засіданні Національного Союзу в Києві, на якому було порішене протигетьманське повстання.

З боку козаків чулися скарги, що громадянство не виявляє необхідної уваги до війська, що вояки голодні, занедбані. В цій справі були збори громадянства, на яких головував Ілінський, а реферував справу мій Юрко. Багато правди було в тих скаргах. І ось земство, з ініціативи пані Приходькової, зорганізувало жіночий комітет допомоги козакам. Спершу зорганізували вуличну збірку, змобілізували всю молодь. Був чудовий сонячний день, гарно вбрані дівчата жваво провадили продаж відзнак, і хоч серед дня й прибризкало всіх дощем, але збірка вдалася. А вечером був концерт. Все це разом дало нам понад 40 000 чистих. Одночасно піднесено

гадку про влаштування громадського шпиталю для козаків. Юркові доручили знайти помешкання. Навколо Кам'янця було чимало покинутих польських економій. Одна особливо нам сподобалась, в с.Панівцях, 6—7 верст від Кам'янця. Дня 27 липня Юрко повіз мене на земських конях в Панівці. Навкруги жита золоті, серед них червоні маки, аж горять, як краплі крові, по ровах високі сріблясті будяки, на обрії зелені гаї. Дорога йде з гори на гору, люди сапають кукурудзу, юрбами вертаються з базару, ведуть то свиню, прив'язану за задню ногу, то теличку. В Панівцях стояла колись пишна, зруйнована палата п.Старжинського. Колись у XVI ст. була тут літографія й школа. Костел при домі був замкнений. Веранди пообвалювались, чудовий сад запущений. А кімнати високі, великі, з фресками.

Але раніше, ніж починати організацію шпиталю, треба було самим зорганізуватись, бо наш комітет висів у повітрі. Земство не мало грошей, щоб нас підтримати. Від громадянства ми не мали жодних уповноважень, жодної влади. Нам порадили увійти у склад Червоного Хреста, як окремий "Комітет допомоги козакам". На чолі Червоного Хреста стояв тоді Огієнко, і він дуже підозріло дивився, що провадиться якась діяльність поза Червоним Хрестом. Дехто був проти такого об'єднання, бо Черв. Хрест був інституцією цілком урядовою, а ми хотіли працювати незалежно, на цілком громадському фунті. Проте матеріальні вимоги змусили нас таки увійти в склад Черв. Хреста, з деякою автономією. На чолі комітету поставили мене. Комітет поділявся на три секції: одна організувала шпиталь, і ця справа була цілком доручена мені й Юркові, друга секція організувала лікарську допомогу, третя — возила їдальні по місцях скупчення війська — в Проскурові, Кам'янці, Жмеринці. Після того, як зупинились на Панівцях для влаштування там шпиталю, прийшлося витратити чимало грошей на ремонт цього панського будинку. Але сама місцевість, чудовий сад, велика кількість кімнат і господарські забудовання — усе складалося на добре приміщення для хворих.

З п. Животком оглядала в Кам'янці притулки: хлоп'ячий був у дуже поганому стані, дівочий, навпаки, в дуже дбайливих руках. Животко почав організовувати товариство дошкільного виховання імені Песталоцці й хотів улаштувати дитячий клуб. Це була така щира людина, просто аж горів, щоб щось гарне влаштувати. Мене примусив прочитати цілий курс викладів про дошкільне виховання.

Тим часом повернулось наше міністерство. Воно десь забарилося в Коломиї, де його настигли поляки. Вернулися усі засмалені, добре виглядали. Холодний — наче батько численної родини. Втікали майже пішки. В Коломиї залишилось морське міністерство й не знало, що робити, як сховати свої мільйони. Всі вихваляли Коломию. Шугаєвський, мій помічник з департаменту, розказував, як населення добре ставилось до них.

Поки йшли підготовчі роботи в Панівцях, ми з панею Приходьковою рішили відвезти козакам подарунки в тих частинах, які були найближче, за Новою Ушицею. Я цілком захопилася цією працею й взяла в Холодного відпустку на місяць. Здавалося мені, що це є на той час найпотрібніша праця. В Ушиці переночували і поїхали на головну кватиру генерала Удовиченка. Велике село, в усіх хатах розташовані старшини й козаки. В якійсь величезній клуні ми вечеряли з старшинами, слухали, в якому жахливому стані перебувають оборонці рідного краю, роздали їм булки, сало, мило, борошно, тютюн, часописи, книжки. Боже, якою мізерією здались нам усі наші подарунки перед тією правдивою бідою, серед якої перебували наші козаки! А скільки з-поміж них було хворих, виснажених! Вертаючись до Кам'янця, ми оглянули кілька шпиталів по селах в околиці Нової Ушиці. Скрізь лежали тифозні, лікарі скаржилися на брак ліків. Мабуть,

тоді в шпиталях і я захопила заразу: прийнявши в Панівцях перший транспорт хворих, сама занедужала на поворотний тиф. Там і пролежала три тижні. Ходив у нас коло хворих дуже милий молодий військовий лікар Дорошкевич. Сестри-жалібниці були дуже віддані своїм обов'язкам, але мало тямилися на медичній допомозі. А найгірше йшла справа господарська. Тяжко признатися, але не можна було знайти елементарно чесної людини, яка б не обкрадала хворих на харчах. І треба сконстатувати, що цей шпиталь дуже дорого обійшовся Червоному Хресту. Я, яко головна управителька, не могла завести в ньому того необхідного ладу, без якого хворі ніколи не можуть бути задоволені. А тут іще моя хвороба. Двічі повертався тиф, видужувала я дуже мляво, взагалі коли б не пильний догляд Юрка, то я, певне, не вижила б. Але вже кінчився місяць моєї відпустки і, як тільки лікарі дозволили мені, я повернулася до праці в міністерстві. З Кам'янця керувати шпиталем було тяжко, і я передала його цілком під управу Червоного Хреста.

Скоро тяжка звістка вразила нас усіх. Помер військовий міністр і голова Лікарської Управи В'язлов. Він заразився плямистим тифом і згорів за один тиждень. Ховали його дуже пишно.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ДОКУМЕНТИ РОСІЙСЬКИХ АРХІВІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Т. 1. ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА 1613-1620рр. (упоряд. — Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря)

Львів, 1998. - 442 с.

Поглиблення дослідницьких пошуків значною мірою залежить від введення до наукового обігу джерельного матеріалу. Особливо гостро ця проблема постає у медієвістів, адже від середньовічної епохи до нас дійшло небагато не лише актових, але й наративних свідчень. Тому поява кожного нового збірника документів є неординарною подією. До такої можна віднести й спільну публікацію Канадського інституту українських студій, Центру українських історичних досліджень ім. П. Яцика, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту слов'янознавства і балканістики Російської Академії наук.

У передмові до рецензованої праці охарактеризовані шляхи формування комплексу джерел з історії України в російських архівосховищах, специфіка публікації матеріалів, в яких відбиті свідчення про запорозьке козацтво першої половини XVII ст., а також особливості відтворення документів у виданні. Обгрунтовані його тематичні та хронологічні межі, вказано назви фондів Російського державного архіву давніх актів, звідки були почерпнуті матеріали для публікації. Коментарі до документів відзначаються змістовністю і достовірністю. Перелік документів українською, російською та англійською мовами відкриває можливості для ознайомлення з ними широкого кола фахівців. Важливим елементом наукового видання є наявність іменного та географічного покажчиків.

Опубліковані в книзі документи — важливе джерело для дослідження цілого ряду питань з історії України першої половини XVII ст., насамперед запорозького козацтва. У донесеннях російських дипломатів та воєвод містяться різноманітні свідчення про морські та сухопутні козацькі походи на територію Кримського ханства та в межі Московської держави. Відзначаються імена і прізвища запорозьких ватажків, шляхи пересування загонів, нерідко вказується чисельність останніх. Зокрема, досить детально висвітлюється діяльність гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного протягом 1616—1620 рр. Цей матеріал є цінним для характеристики військового мистецтва запорожців, відтворення картини зовнішньополітичної активності українського козацтва.

Значною інформативністю відзначаються донесення воєвод порубіжних міст на ім'я царя про перехід запорозьких козаків на російську службу. В них не лише містяться дані про особовий склад козацтва, але й вказуються місця їх попереднього проживання. Перераховуються також адміністративні центри Московської держави, куди переселялися запорожці, розкривається зміст царського пожалування (грошима і сукном) для обзаведення господарством, процедура прийняття на службу. Документальні свідчення дають можливість добре уявити обставини, за яких козаки приймали такі рішення, і мотиви їх дій.

Із "роспросных речей", зафіксованих воеводами, можна визначити причини переселенського руху з України в першій половині XVII ст., значну частину якого становило козацтво. Записки і повідомлення сучасників досить яскраво характеризують стосунки Запорожжя з Донським військом, взаємовідносини запорожців і донців, їх спільні походи на Чорне море проти "государевых неприятелей и разорителей веры христианской". У грамотах царя Михаила Федоровича простежуються засади, якими керувався московський уряд у міжнародних відносинах, у тому числі й щодо українського козацтва. Тим більше, що опубліковані матеріали стосуються періоду воєнного протистояння Речі Посполитої і Московської держави. Звідси велика кількість свідчень про бойові дії запорозьких козаків з російськими ратними людьми, насамперед під час походу королевича Владислава. Приведені списки козаків дозволяють повніше охарактеризувати особовий склад Війська Запорозького, а також є додатковим джерелом при дослідженні козацьких родинних династій в Україні.

В широкому ракурсі документи відображають російсько-українські відносини. Зокрема, наводяться приклади козацьких посольств до Москви 1616 та 1620 рр., що свідчить про фактичну самостійність козаків, їх небажання слідувати сліпо в руслі політики Речі Посполитої. З іншого боку, матеріали публікації дають можливість судити про ставлення до запорожців офіційних властей Московії, яке відзначалося неприхильністю через участь козаків у польській інтервенції.

Значною мірою в публікації представлені й відносини України з Кримом, насамперед у повідомленнях російських послів у Бахчисараї. В них відбита своєрідна хроніка татарських походів в Україну з описами захопленого ясиру, їх співвідношення із джерелами, які походять від влади Речі Посполитої, допомагають змалювати об'єктивну картину боротьби козацтва з татарською агресією та вплив останньої на життя українського суспільства.

З текстів документів можна почерпнути важливі свідчення, які характеризують суспільну свідомість українців першої половини XVII ст. Зокрема, мова йде про негативну оцінку релігійної політики уряду Речі Посполитої, котрий нав'язував "ляцьку" віру. Запорозьке козацтво постає силою, яка дбає про інтереси православ'я й готова захищати його зі зброєю в руках.

Відзначаючи важливе значення цієї публікації для дослідників історії України XVII ст., хочеться вірити, що наступний том серії не забариться з виходом у світ.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. Елисаветский

ПОЛВЕКА ЗАБВЕНИЯ:
ЕВРЕИ В ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ
И ПАРТИЗАНСКОЙ БОРЬБЕ В УКРАИНЕ (1941-1944)

Киев, 1998. - 399 с.

В рецензованій книзі глибоко й правдиво висвітлено роль євреїв у боротьбі проти фашистських загарбників у складі партизанських загонів, груп та великих з'єднань, підпіллі тощо. Автор переконливо викриває брехливість тверджень окремих дослідників, ніби євреї не чинили опору окупантам і покірно йшли під ворожі кулі.

Ця заувага покликана підкреслити важливість висвітлюваної проблеми для торжества історичної правди, для кращого порозуміння між українцями й євреями в сучасній Україні.

Особливого значення праці надає широка джерельна база, на тлі якої документально обгрунтовано висновки, дано правдиві характеристики героїчних діянь учасників підпілля та партизанських загонів і груп. Автор здійснив копіткі пошуки матеріалу, що здебільшого зберігається у фондах, поки що не доступних більшості дослідників. Він широко залучив документи вітчизняних та багатьох зарубіжних архівів — російських, польських, білоруських, ізраїльських, зокрема матеріали, що зберігаються в Інституті Яд Ва-Шем.

Такий підхід, особливо зіставлення використаних джерел, 'їх перевірка у багатьох документальних фондах, дали змогу авторові грунтовно відобразити картину боротьби проти окупантів і жертви, що їх зазнали українські євреї в досліджуваний період, розкрити об'єктивні причини та суб'єктивні фактори непомірне великої кількості таких жертв.

Звичайно, дослідник не міг широко показати всі форми і компоненти опору, особливо підпільні акції, повстання в гетто, головним чином тому, що про це збереглося обмаль документальних свідчень.

І все ж С. Єлісаветський спромігся висвітлити виступи євреїв у численних гетто на території Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, в інших регіонах України. При цьому автор акцентує увагу читачів на майже цілковитій відсутності зброї у повстанців, що зумовило швидке придушення виступів євреїв і величезні жертви з їх боку.

Новизною постановки питання позначається авторська концепція розгляду трагічних фактів самогубства в'язнів гетто. Там, де не було анінайменшої можливості організувати повстання, особливо в разі відсутності молоді й чоловіків, здатних вчинити опір ворогу, євреї, які потрапили у гетто, - старі люди, діти - вважали за краще самоспалення або отруєння, ніж знущання катів.

Автор показує, як за вкрай несприятливих умов тисячі євреїв у гетто, командирів та рядових бійців, яким вдалося вирватися з полону чи оточення, активно шукали шляхів опору окупантам, створювали бойові групи, загони, вливалися до діючих партизанських загонів. У книзі вперше відтворено портрети сотень євреїв — партизанів і підпільників. Деякі з них стали видатними партизанськими ватажками загальноєвропейського масштабу, героїчно билися не лише на українській землі, а й у Росії, Білорусі, Польщі, Чехословаччині.

Зокрема, яскраво змальовано в праці образ Леоніда Беренштейна — начальника штабу, а згодом командира прославленого партизанського загону ім. Пожарського, організатора й керівника партизанських рейдів по територіях Польщі та Словаччини. З висоти сучасного бачення подій уявляється, що лише за організацію виведення оточених ворогом партизанів загону ім. Пожарського з Трекової гори, що на Черкащині, у листопаді 1943 р. й за оборону захопленого плацдарму на правому березі Дніпра Л. Беренштейн по праву заслуговував на присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу. Проте цього не сталося.

Іншим невизнаним офіційними властями колишнього Союзу РСР героєм руху Опору був начальник розвідки партизанського з'єднання, колишній лейтенант Червоної армії Євген Волинський, який згодом став одним з організаторів і командиром 2-ї партизанської бригади "За волю слов'ян". Під його керівництвом бригада провела кілька успішних операцій під час Словацького повстання, а восени та взимку 1944 р., відступаючи під тиском переважаючих сил ворога, вміло маневруючи, завдала окупантам раптових ударів, вийшла з кількох оточень й з'єдналася з частинами Радянської армії, що наступали.

Заслугою С. Єлісаветського є його прагнення відновити історичну справедливість і фактично вперше в історії України назвати імена тисяч євреїв — борців Опору, що незаслужено забуті. На сторінках книги читачі

знайдуть імена тих, хто ціною життя виборював нашу волю. Дослідник наводить переконливі дані про місце та роль українських євреїв в акціях опору спільному ворогові. За наведеними у книзі ретельно перевіреними різноманітними джерелами, загальна кількість євреїв — учасників партизанських загонів і груп — становила на окупованій території України 2929 чол., а не 1078, як вказувалося в деяких офіційних документах.

Рецензовану працю міг написати лише такий вдумливий дослідник, як С. Єлісаветський, доцент міжнародного Соломонового університету, знавець історії єврейського народу, один з першопрохідників висвітленої у книзі теми. Звичайно, не всі наявні в нашій країні документальні фонди, архівні джерела Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини були доступні авторові книги. Проте слід віддати йому належне - там, де не мав точних даних, С. Єлісаветський неодноразово співставляв факти, вираховував цифри, уперто шукав історичної правди. Скажімо, питання про чисельність і конкретний внесок майже кожного учасника партизанських загонів він досліджував, вивчаючи безліч свідчень, по краплинах збирав факти в сотнях фондів, публікацій. Зрештою, склав докладний список учасників руху Опору — єврейських громадян України, імена яких відтепер навіки залишаться не лише в книзі, а й у пам'яті народній.

Зважаючи на високий рівень монографії, ґрунтовну розробку в ній теми про євреїв-партизанів, підпільників, висловимо лише одне побажання. На нашу думку, навряд чи можна категорично твердити, що населення України, в тому числі єврейське, всіляко підтримувало дії органів радянської влади і боролося з ворогом лише заради її відновлення.

Автор показав справжній патріотизм євреїв, які не відступили перед знахабнілим спільним ворогом, сміливо боролися, гинули і перемагали. Книга - гідний пам'ятник живим і загиблим за нашу волю, за Україну - рідну землю як для українців, так і для євреїв. Загалом рецензована праця заслуговує на найвищу оцінку.

М. М. Ф РОЛ КІН (Київ)

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевин, Р. М. Матейко

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ І УКРАЇНИ

К., 1997. - 480 с.

Під такою назвою у видавництві "Економічна думка" Тернопільської академії народного господарства порівняно недавно вийшов підручник для студентів вищих навчальних закладів. Його автори — викладачі кафедри українознавства названої академії.

Принагідно зазначимо, що над проблематикою економічної історії світу і України колектив кафедри, яку очолює професор Б. Д. Лановик, плідно працює уже тривалий час. У зв'язку з відсутністю узагальнюючих праць про економічний розвиток України співробітники кафедри підготували і в 1994 р. видали посібник, адресований викладачам та студентам '.

В наступний період професори Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич і доцент Р. М. Матейко продовжували грунтовно розробляти дану тему, результатом чого став вихід у світ підручника [2], визнаного одним з кращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та Міжнародним фондом "Відродження" у рамках програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні".

Нарешті, читачі отримали друге, доповнене його видання. Воно адресоване студентам та викладачам вищих навчальних закладів, а також науковцям, які цікавляться економічною історією. В книзі наведені нові факти, характеристики, аналіз, тлумачення економічних процесів.

На наш погляд, оптимальною є структура підручника: три частини, 12 розділів, 47 підрозділів, короткий термінологічний словник, список використаної літератури. В кінці кожного розділу подано ґрунтовні висновки, а також запитання і завдання для самоперевірки. В книзі наведено близько 60 таблиць.

Рецензований підручник дає відповіді на багато актуальних питань економічної історії України і світу. Як відомо, донедавна історія господарства України вивчалася як складова частина історії Росії. Автори підручника дотримуються зовсім іншого підходу. Вони подають історію розвитку господарства України у світовому контексті, що є особливо актуальним сьогодні. Адже наша молода держава повинна якомога швидше долати кризу, виходити з ізоляції та пробивати дорогу у широкий світ.

Автори оригінально підійшли до періодизації економічної історії. Замість формаційного підходу вони обгрунтували періодизацію, яка найповніше відображає логіку розвитку народного господарства та відповідає потребам і запитам історико-економічної науки. У трьох частинах книги висвітлено історію господарств: первісної доби і стародавніх цивілізацій; доби середньовіччя; індустріальної та постіндустріальної епохи.

Конкретніше зупинимося на характеристиці цих частин. Порівняно невеликою за обсягом є перша частина (с. 5—32), в якій автори спочатку розглядають господарський розвиток за первісної доби і доходять висновку, що на території України зміни матеріальних культур відбувалися таким же чином, як у світі в цілому, але з певними особливостями. Більш докладно показано економічний розвиток стародавніх цивілізацій: особливості східного рабства, господарства стародавньої Греції і Риму, скіфів, грецьких колоній Північного Причорномор'я. Не оминають увагою автори і такого питання, як античне господарство втягнуло в свою економічну орбіту місцеве автохтонне населення.

Змістовною є і друга частина книги (с. 33-91). В її першому розділі йдеться про розвиток господарства країн Європи епохи середньовіччя. Подано стислий аналіз землеволодіння і сеньйориально-селянських відносин, агрокультури і сільськогосподарської техніки, середньовічного міста, розвитку ремесел, торгівлі, кредиту і фінансів. У другому розділі читач знайде досить детальний опис господарства українських земель у V—XV ст. Висвітлюються різні сфери господарства України-Русі, коли український народ постав перед світом як цілком сформована історична спільність спочатку під іменем "русь", а потім — "українці". Наводяться факти з економічної історії Галицько-Волинської держави, розкривається господарський розвиток українських земель у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського. Автори також звертають увагу на деякі дискусійні питання: особливості генези феодалізму в українських землях порівняно із Західною Європою, форм землеволодіння, розвитку міст тощо.

Віддаючи належне давній і середньовічній економічній історії, автори все ж основну увагу зосереджують на розкритті подій і явищ нової і новітньої історії. Тому найбільшою за обсягом є третя частина підручника (с. 92—470), присвячена становленню і розвитку господарства індустріальної та постіндустріальної епохи. Навіть назви розділів цієї частини дають читачеві уявлення про масштабність і різноплановість висвітлюваних у ній проблем і фактів розвитку господарства світу, Європи та України: "Господарство країн Європи, США у період генези індустріального сус-

пільства (XVI-XVIII ст.)", "Господарство України у XVI-XVIII ст.", "Економічний розвиток провідних країн світу в XIX — на початку XX ст.", "Господарство України в XIX - на початку XX ст.", "Господарство світу в міжвоєнний період", "Господарство України в 1914-1939 рр.", "Світове господарство (1939 р. - 90-ті роки XX ст.)", "Господарство України в 1939 р. - 90-ті роки XX ст.".

Дослідники відходять від традиційної історіографії і прагнуть усунути ізольованість та відставання української історико-економічної науки від європейської. Крім того, вони вписують українську економічну історію у загальне русло європейського економічного процесу. Здійснений авторами аналіз соціально-економічної історії України нової і новітньої доби, поряд із культурно-національним підходом у висвітленні українського історичного процесу, виводить українську історію на ширші обрії.

Книга досить повно відображає той факт, що українська економіка була варіантом європейської, яка базується на економічній незалежності виробника. Цікавим *є* аналіз господарства Запорозької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини. Розвивалося господарство фермерського типу, одночасно з країнами Західної Європи почався мануфактурний період, зміцнювалися економічні зв'язки окремих районів, відбувався процес утворення національного ринку, що формувався як складовий елемент європейської і світової господарської системи. Однак на ці процеси негативно впливали Московська держава і Річ Посполита, які спрямовували свої зусилля на ліквідацію самостійності України, перетворення її в колонію. Колоніальний характер мала економіка України і в радянські часи.

Історії господарства України 1914—1995 рр. присвячено два розділи (с. 331—363, 423—470). Статистичні дані економічного становища України в 1914-1918 рр. подано на трьох сторінках як своєрідний вступ до наступного матеріалу. Як справедливо зазначають автори, складним і суперечливим в економічній історії України був етап національно-демократичної революції 1917—1919 рр. (с. 333). Споконвічною стрижневою проблемою "всіх часів і народів" була проблема аграрна. Намагалися її розв'язати уряди, що змінювали один одного впродовж 1917—1919 рр.

Проте їх діяльність у цьому напрямку була суперечливою. Якщо Центральна Рада у листопаді 1917 р. скасувала приватну власність на землю, у тому числі заборонила її купівлю-продаж, то уряд гетьмана Скоропадського відновив попереднє становище в земельному питанні, повернув майно та відшкодував збитки землевласникам. Директорія УНР декларувала ліквідацію приватної власності, але потім оголосила земельну власність іноземців недоторканою (с. 334—337). Таким чином, українське селянство у 1917—1919 рр. на головне питання "Коли ж одержить землю?" відповіді не отримало.

Не вирішена була аграрна проблема на користь селян і за часів радянської влади. Спочатку одержавши землю від нової влади, вони згодом її лишилися внаслідок експропріації та усуспільнення у колгоспній системі.

Висвітлюючи розвиток усіх галузей економіки України впродовж майже 70 років радянської влади, автори прагнуть поєднати причинно-наслідкові зв'язки з конкретною економічною політикою СРСР взагалі і щодо України зокрема. У книзі поетапно визначено період непу з його елементами ринкових відносин, невиконання планів довоєнних п'ятирічок, економічне становище СРСР та України напередодні, під час і після Великої Вітчизняної війни, зокрема у 50-90-х роках.

При аналітичному підході до джерел автори доходять висновку, що Україна, як складова частина народногосподарського комплексу СРСР, повністю залежала від політики центру. Зокрема, 95 % її промислових підприємств підпорядковувалося Москві (с. 469).

При викладі конкретного матеріалу автори, однак, не забувають показати місце і потенціал України у контексті світового співробітництва. Вона експортувала свої товари більш як у 50 країн. Це докладно висвітлено у спеціальному підрозділі "Участь України у світовому господарстві" (с. 453—458). До речі, на жаль, у змісті книги (с. 479) це подано інакше — "у світогосподарських зв'язках", що є певним недоглядом упорядників книги.

У той же час автори підручника послідовно прослідковують кризові явища як в економіці СРСР, так і України, що є віддзеркаленням загального хронічного занепаду, екстенсивного шляху розвитку, застійних явищ. За радянської доби, констатується у книзі, панували адміністративні, а не економічні фактори.

На особливу увагу заслуговує підрозділ "Економіка незалежної України" (с. 458—470). Щоправда, він надто короткий, обмежений у часі, що пояснюється хронологічними межами існування молодої держави. Та за своєю актуальністю він є суттєвим, бо вперше висвітлює позитивні процеси, що нині відбуваються в економіці України. Це, зокрема, зміни у формах власності, структурна перебудова, хід приватизації, вдосконалення кредитно-банківської системи, загальна переорієнтація економіки на ринкові засади тощо. Аналітичний матеріал підкріплюється статистичними даними та порівняльними таблицями.

Разом з тим автори небезпідставно констатують супутні негативні явища сьогодення — спад виробництва, скорочення експорту, бартерні операції, надто жорстка монетарна політика та ін. Слушним є також застереження про те, що "виникла серйозна загроза витіснення України на периферію світового господарства, її технологічної та фінансової залежності від інших держав, перетворення на сировинний додаток та територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв" (с. 465).

Об'єктивна оцінка сучасного економічного становища України не позбавлена, однак, оптимістичних прогнозів. Висловлена впевненість у тому, що тільки в умовах незалежності Україна дістала шанс подолати кризу, вийти на рівень цивілізованих європейських країн. Автори зазначають: "Попри всі економічні та соціальні негаразди за роки незалежності в розвитку нашої держави виявляються певні позитивні тенденції" (с. 470). З такою думкою не можна не погодитись, бо це визначає головну надію суспільства на майбутнє.

Позитивно оцінюючи в цілому рецензовану працю, вкажемо, однак, на відсутність узагальнюючих висновків до всієї книги. Крім того, не всі аспекти економічної історії України і світу висвітлені дослідниками. Усвідомлюючи неможливість реалізації глобальної проблематики в одній книзі, рецензенти все ж сподіваються, що автори зможуть у майбутньому врахувати бодай деякі побажання, як-от:

—додати до підручника ґрунтовний вступ, у якому приділити значно більшу увагу методологічним і концептуальним питанням, предмету і завданням курсу, історіографії і джерельній базі;

—виділити в окрему частину чи розділ розвиток господарства постіндустріального суспільства і місця України у ньому;

- ґрунтовніше проаналізувати економічний розвиток країн Азії, Африки та Латинської Америки;

—виходячи з того, що в історичній, економічній та інших галузях науки цінність певної інтерпретації нерідко визначається не кількістю наведених фактів, а тим, скільки вони можуть викликати плідних дискусій як серед студентів, так і науковців і дати поштовх новим дослідженням, під таким кутом зору вибудовувати логіку подачі матеріалу;

– бажано доповнити підручник ілюстративним матеріалом, а також до кожного розділу додати фрагменти документів;

—не завадило б вмістити у праці географічний покажчик.

Це фундаментальне дослідження є вагомим внеском у висвітлення широкомасштабних проблем історико-економічної науки з давніх давен до наших днів.

М. В. ТРАФ'ЯК(Тернопіль), *Є. П. ШАТАЛІНА* (Київ)

[1] Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навчальний посібник для вузів. За загальною редакцією заслуженого працівника народної освіти України професора Б.Д.Лановика. — К., 1994. — 368с.

[2] Історія господарства: Україна і світ. - К., 1995. - 480 с.

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

І. О. Мандрик

ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УГОРЩИНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДУАЛІЗМУ (1867-1890 роки)

Ужгород, 1997. - /99с.

Панораму подій, відтворену в рецензованій монографії, без сумніву, можна характеризувати як неординарний період в історії Угорщини та цілого дунайського регіону. У ті роки йшлося не тільки про реалізацію споконвічних прагнень угорців до національної незалежності, а й про визрівання чинників, які в перспективі призвели до політичного вибуху і колапсу Австро-Угорської імперії. Невипадково не одне десятиліття точаться суперечки і дискусії між істориками: з яким знаком сприймати габсбурзький дуалізм і чим він був насправді для самої Угорщини — благом, новим лихом або чимось іншим? Зрештою, зіткнення різних точок зору є важливим і для з'ясування теоретичних аспектів проблеми, оскільки порушує питання про модель побудови національної держави на поліетнічному терені. З цього погляду тему, за розробку якої взявся І. О. Мандрик, можна вважати гостроактуальною.

Зазначимо, що література з даної проблематики представлена досить поважним списком, головним чином, зарубіжних публікацій, і це змусило автора шукати свої підходи до висвітлення теми, а саме, на відміну від багатьох своїх попередників, здійснити роботу в площині історико-історіографічного дослідження. Головну увагу в праці зосереджено на невизначених та маловизначених аспектах, а в питаннях, які вже стали традиційними в наукових розвідках, робляться небезуспішні спроби віднайти нові акценти.

Обрані хронологічні рамки монографії дали можливість досить чітко окреслити окремий етап існування дуалістичної системи від її зародження до того рубежа, коли вона почала давати систематичні збої, втягуючи суспільство в необоротну кризу. Аналіз відновлення конституційної незалежності Угорщини починається з подій 60-х рр. XIX ст. У книзі детально простежується складний процес досягнення компромісу між Угорщиною і Австрією, з'ясовуються передумови і причини, які диктували ворогуючим між собою сторонам робити кроки назустріч одна одній. Ретельний аналіз основних параметрів оновленого статусу Угорщини дав дослідникові підстави трактувати здобуту в рамках дуалізму угорську незалежність як ре-

альну, аргументовано підважити поширені в історіографії твердження про її ефемерність. У цьому зв'язку варті на особливу увагу ті сторінки книги, де йдеться про погляди і діяльність відомого ліберала Ф. Деака. Цей обдарований і далекоглядний політик та його прихильники виявилися здатними глибше за інших оцінити поточну ситуацію як сприятливу для загальнонаціональних інтересів угорців й визначити виважені, прийнятні для більшості нації політичні рішення про співжиття з Австрією на нових засадах.

Сутність угорської державності найбільш вагомо розкривається насамперед у матеріалах монографії, присвячених формуванню і діяльності органів конституційної влади. Вони висвітлюють головні напрями в політиці й діях урядів, парламенту, місцевих органів самоврядування, а також шляхи та методи пристосування феодально-монархічних інститутів влади до правового устрою, що народжувався. Відтворено з усіма складностями функціонування виборчої системи і Державних зборів.

Великий інтерес викликає розгляд такого питання державної самостійності Угорщини, як зовнішня політика. Автор робить переконливий висновок: відсутність власного спеціального апарату для її проведення аж ніяк не означала, що Угорщина не мала і не проводила своєї зовнішньої політики. При всій громіздкості дуалістична система дозволяла угорським верхам справляти реальний вплив на міжнародні позиції Габсбурзької імперії, визначати, зокрема, такий важливий напрям її зовнішньополітичної діяльності, як балканський.

Ще одне коло питань, які дискутуються в історичній науці, представлено у розділі про політичні партії і рухи. Найбільшу увагу — і це логічно — тут приділено лібералам, котрі були ініціаторами й опорою дуалістичного компромісу. Відтак ми дістаємо уявлення про провідні лінії суспільно-політичного розвитку країни в 70—80-х рр. XIX ст. Автор розкриває соціальну базу цієї партії, аналізує її контакти з іншими політичними силами, веде мову й про її альянс з консерваторами, який, за його спостереженнями, виявився фатальним для подальшої долі реформ у країні.

Певне місце в книзі відведено політичній опозиції, її складовим частинам, їхнім ідейним платформам та гаслам. Наведений тут матеріал часом надто конспективно виражає точки зору опозиціонерів, що позначається на повноті характеристик, зокрема, лівого спектру опозиції і, зрештою, обмежує можливості зробити ширші висновки стосовно впливу партійної боротьби на державотворчу практику.

Звертаючись до процесів, пов'язаних з формуванням угорської держави, автор зупиняється на поглядах тих, хто відкидав дуалізм як розв'язання питання про самостійність Угорщини. Маємо на увазі революційну еміграцію та її визнаного лідера Кошута. Його позиція трактується в монографії як «ілюзія». У вимогах Кошута, дійсно, максималізм сягав далеко вперед, почуття часом переважали над реальним врахуванням становища нації. Але ставлення його до проблеми незалежності, на нашу думку, потребує більш об'ємних оцінок, зважаючи хоча б на те, що перед очима визначного угорського патріота був успішний (і додамо — близький йому), надихаючий досвід боротьби італійців проти габсбурзького панування і створення власної єдиної національної держави. Він був, як і його сучасники, свідком «витіснення» Австрії з Італії.

До здобутків проведеного І. О. Мандриком дослідження слід віднести висвітлення національних взаємин, які безпосередньо позначалися на ході та наслідках розбудови угорської держави з її багатоетнічним складом населення. В книзі з'ясовуються корені суперечностей, які почали загострюватися в розглядуваний період між угорцями — панівною нацією — і румунами, чехами, словаками та ін. Автор показав, що нова влада нехтува-

ла найсуттєвішим для плідного розвитку відносин між ними — принципом демократизму. На такому грунті зростали явища національної зверхності й виключності, примусова мадяризація. Тим часом, як випливає з представленого аналізу, події могли б піти іншим руслом, сприятливим для всіх народів. У монографії високо оцінюється ухвалений в Угорщині закон «Про національне рівноправ'я», який відкривав демократичну перспективу в національних стосунках, але не став орієнтиром для урядовців. Доречним при розгляді цього аспекту є звернення дослідника до спадщини визначного угорського мислителя Л. Мочарі, його думок з питань національного будівництва.

Окремо необхідно вказати на репрезентативну джерельну базу рецензованої праці. Центральне місце в ній посідають численні документи з угорських архівів, тогочасна преса, твори політичних діячів. Використано також архівні фонди Закарпаття і Російської Федерації. Все це, безперечно, заклало ґрунтовні підвалини для узагальнень, які збагачують наші знання про зародження угорської самостійності й водночас розкривають загальноісторичні тенденції державотворення.

М. М. ВАРВАРЦЕВ (Київ)

Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Сарбей Віталій Григорович

22 квітня 1999 р. раптово помер відомий український історик, заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України Віталій Григорович Сарбей.

В. Г. Сарбей народився ЗО січня 1928 р. у с. Янчекрак Василівського району Запорізької області в родині інтелігентів. У 1946 р. він вступив на історичний факультет Середньоазіатського державного університету (м. Ташкент), а потім продовжив навчання у Харківському державному університеті, який закінчив у 1951 р. з відзнакою. За направленням Міністерства освіти УРСР у 1951 — 1952 рр. працював учителем історії у сільських середніх школах Підбузького району Дрогобицької області, активно займався лекційною пропагандою серед місцевого населення. З 1953 по 1956 рр. навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, після закінчення якої назавжди пов'язав свою долю з цією академічною установою. В 1958 р. Віталій Григорович захистив кандидатську дисертацію, а у 1976 р. став доктором історичних наук.

У 1979 р. В. Г. Сарбей очолив відділ історії капіталізму (пізніше — історії України XIX — початку XX ст.), яким керував протягом 20 років.

Віталій Григорович є автором близько 1200 наукових праць з історії, історіографії та джерелознавства. Під його редакцією у світ вийшло понад 60 наукових і науково-популярних видань, він входив до редколегій 70 фундаментальних колективних праць з історії України. Монографії, брошури та статті В. Г. Сарбея добре відомі не лише в Україні, а й далеко за її межами. Крім висвітлення найважливіших процесів, подій і явищ в історії України XIX — початку XX ст., Віталій Григорович багато уваги приділяв показу ролі особи в історичному процесі. Він повернув з небуття багато забутих або викреслених з історії з кон'юнктурних міркувань персоналій.

В. Г. Сарбей багато зробив для виховання висококваліфікованих істориків, підготувавши 40 кандидатів і більше десятка докторів історичних наук, які працюють у вузах майже всіх областей України, а також за її межами: в Росії, Білорусі, США та Канаді. Особливо багато зробив В. Г. Сарбей для популяризації і пропаганди серед населення нашої держави історичних знань, підготовки шкільних підручників з історії України, навчальних посібників та хрестоматій, збереження національної історико-культурної спадщини. За це його було нагороджено Почесною грамотою Верховної Ради УРСР, медаллю А. С. Макаренка Міністерства освіти України, Республіканською премією Всеукраїнської спілки краєзнавців ім. Дмитра Яворницького, Почесними грамотами товариств "Знання" України та Вірменії. В. Г. Сарбей відзначався неймовірною працездатністю, високою ерудицією, науковою добросовісністю, принциповістю, громадською мужністю, людяністю і порядністю. Він був чудовим сім'янином, вірним другом І надійним товаришем.

З упевненістю можна сказати, що велика наукова спадщина В. Г. Сарбея ретельно вивчатиметься майбутніми істориками й історіографами. Пам'ять про Віталія Григоровича Сарбея завжди житиме в серцях його колег, учнів, усіх, хто знав цю чудову людину. На його пошану виданий збірник "Історіографічні дослідження в Україні" (К., 1999. — Вип. 9).